

Vəlidə Balayeva, Süleyman Hüseynov,
Elvira Qaracayeva

AZƏRBAYCAN DİLİ

I kurs rus bölməsi tələbələri üçün
DƏRSLİK

BAKİ-2012

Validə Balayeva, Süleyman Hüseynov,
Elvira Qaracayeva

AZƏRBAYCAN DİLİ

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının
bakalavr təhsil pilləsində I kurs rus bölməsi tələbələri üçün*

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 04.05.2012-ci il tarixli 757 sayılı
əmrinə əsasən təsdiq edilmişdir.*

M. F. Muxundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – Mütərcim – 2012

Elmi redaktoru: Babayev Adil Məhəmməd oğlu,
ADU-nun professoru, filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Abdullayev Nadir Əziz oğlu,
APU-nun professoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Hüseynov Məhərrəm Abbasəli oğlu,
APU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İsmayilov Tomas Məmməd oğlu,
ADBTİA-nın dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Tağıyeva Ellada Savay qızı,
ADBTİA-nın dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Korrektor: Ağayeva Həlimə Ağasükür qızı

Balayeva V., Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili
(Az.DBTİA-nın bakalavr təhsil pilləsində I kurs rus bölməsi tələbələri üçün
dərslək). – Bakı, Mütərcim, 2012, 216 səh.

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının
bakalavr təhsil dərəcəsinə rus qruplarında oxuyan tələbələri üçün
nəzərdə tutulmuş bu dərslik «Azərbaycan dili» fənn proqramı əsasında
yazılmışdır. Kitabdakı qrammatik materiallar tələbələrin orta məktəbdə
öyrəndikləri biliklərə əsaslanmaqla çalışmalar, mətnlər, şifahi xalq
ədəbiyyatı nümunələrində möhkəmləndirilir, onların həm şifahi, həm də
yazılı nitqinin inkişafına xidmət edir. Tələbələrin ixtisası ilə bağlı idmana
aid mətnlərə, maraqlı məlumatlara daha geniş yer verilmişdir.

B 4310020000 39-12
026

© V.Balayeva, S. Hüseynov, E.Qaracayeva, 2012

I SEMESTR

§1. FONETİKA. DANIŞIQ SƏSLƏRİ

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Azərbaycan dilində 34 danışiq səsi var. Söz yarada bilən
bu səslər yazıda fonetik işarələrlə göstərilir:

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası

A a	Q q
B b	L l
C c	M m
Ç ç	N n
D d	O o
E e	Ö ö
Ə ə	P p
F f	R r
G g	S s
Ğ ğ	Ş ş
H h	T t
X x	U u
I ı	Ü ü
İ i	V v
J j	Y y
K k	Z z

Göstərilən hərflər Azərbaycan əlifbasını təşkil edir. Azər-
baycan dilində danışiq səsləri hərflərdən çoxdur. Danışıq səs-
lərini yazıya çevirən şərti işarələr hərf (be, ce, çə, də və s.)
adlanır.

ə, ö, ü, c, ğ, g, h səsləri rus dilində işlənmir. Bu səslər
spesifik səslər hesab olunur. Məs: vətən, ölçü, nöqtə, ürək,
cavab, bağça, gözəl, hamı və s.

E səsinin yazıdakı işarəsini rus dilindəki E (ye) hərfi ilə qarışdırmaq olmaz. Məs: Eldar, elçi, maneə, belə və s.

SƏSLƏRİN TƏSNİFİ

Saitlər. Saitlərin təsnifi.

Danışıq səsləri iki yerə bölünür: saitlər və samitlər.

Sait səslər

Azərbaycan dilində 9 sait səs var. Onlardan altısı (a, e, i, i, o, u) rus dilində də işlənir, üçü (ə, ö, ü) isə spesifik səslərdir. Məs: ölkə, qönçə, möcüzə, kömür, sümük, sürücü, bənövşə və s.

Sait səslərin tələffüzündə hava axını ağızdan sərbəst çıxır, heç bir maneəyə rast gəlmir. Buna görə saitlərə təmiz səslər deyilir.

Saitlər üç xüsusiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir:

1. Dilin vəziyyətinə görə:

a) dilönü (incə) saitlər: ə, e, i, ö, ü.

b) dilarxası (qalın) saitlər: a, ı, o, u.

2. Dodaqların vəziyyətinə görə:

a) dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü.

b) dodaqlanmayan saitlər: a, e, ə, i, ı.

3. Alt çənənin vəziyyətinə görə:

a) açıq saitlər: a, e, ə, o, ö

b) qapalı saitlər: ı, i, u, ü.

Dilimizdə 1 saiti ilə başlanan söz yoxdur.

E, o, ö saitləri isə şəkilçilərdə iştirak etmir.

1. Aşağıdakı sözləri əlifba sırası ilə düzün və dəftərinizə yazın.

Şahsənəm, Bakı, qonaq, yaxşı, Dilarə, eniş, Abşeron, Əhməd, Nuray, İlkin, Leyla, Məmməd, Günəş, Rəşid, Ramiz, Rəfiqə, Şahin, Şaban, vasitə, avqust, Yaqut, Valeh, Avropa, Rüksarə, Novruz, Abas, rəhbər, Bahadır, Nailə, Nuray, Şamil, bağban.

2. Sözləri oxuyun, e, ə, ö, ü, saitlərini düzgün tələffüz etməyə çalışın.

Səidə, zərbə, kəndir, pəncə, nizə, xizək, üzgüçülük, lider, hədəf, körpü, qismət, təkbətək, dərnək, fənd, məğlubiyyət, sürünmək, tüstü, öyrənmək, ötmək, ölümçül, eniş, erkən.

3. Oxuyun, c, ç, g, ğ, h samitlərinin tələffüzünə diqqət yetirin.

güclü, gərgin, gənc, pələng, tufəng, geniş, göyərçin, Göygöl, gündöğən, Gürcüstan, cənab, camaat, cahan, cavan, ceyran, Cəmil, cənub, cəld, ciyər, cürbəcür, cümlə, hakim, həkım, hekayə, səhər, həqiqət, həyat, həyət, həndəsə, hərəkət, hücum, doğma, qarğa, ağlamaq.

4. Aşağıdakı sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasındakı fərqi müəyyənəldirin.

kitab, Əliyev, avtomat, papaq, məqsəd, kənd, çaqqal, Faiq, hətta.

5. Aşağıdakı söz birləşmələrini rus dilinə tərcümə edin.

fəal müdafiə -	yandan zərbə -
fəal istirahət -	futbol meydançası -
fəal hücum -	sərbəst hərəkətlər -
yerində qaçış -	ikinci tənəffüs -
qaçış çıxışı -	müalicə gimnastikası -

6. Verilmiş əlamətlərə görə anlayış ifadə edən sözləri müəyyənəldirin:

1. Damarlarda axan maye -
2. İlin bölündüyü on iki hissədən hər biri -
3. Alış-veriş yeri -
4. Şahmatda ən fəal fiqur -
7. Aşağıdakı sözlərdə saitlərin necə tələffüz olunduğunu izah edin.

alim	ana	maaş	maşa	aləm
alçaq	saat	satmaq	aşiq	aşiq
təəssüf	sakit	Qabil	Tahirə	qıraət

8. Verilmiş sözlərdə qapalı saitləri açıq saitlərlə ələ əvəz edin ki, başqa söz alınsın:

ud, üz, üzüm, ütü, süz, ilim

9. Verilmiş sözləri Azərbaycan əlifbası ilə yazın:

баян, елка, костюм, чайник, Егор, Яша, Яковъ, Юля.

10. Aşağıdakı sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənin.

işləyir - [işliyr]	avtomat - [aftamat]
tullayır - [tulluyur]	kombayn - [qambay]
hesablayır - [hesabliyr]	Odessa - [Adessa]
səsləyir - [səsliyr]	kollektiv - [kallektif]

11. Qədir, ətir, əsil, nəsil, fəsil, isim, cisim, sinif, ömür sözlərini cümlələrdə ələ işlədin ki, onların son hecasındakı qapalı sait düşsün.

12. Köçürün, saitlərin orfoepiya və orfoqrafiyasına dair qaydalarla bağlı sözlərin altından xətt çəkin, bu qaydaları izah edin.

1. Onların ailəsində üç nəfər akrobat vardır.
2. Komanda bu yarışda çox gözəl çıxış etmişdir.
3. Komanda işin geriləməsinə səbəb olan məsələləri aydınlaşdıracaq.

4. Heç kəs öz mövqeyini əldən verməməlidir.

5. Gövhər pəncərəni açdı.

13. Köçürün, dodaqlanan saitlərin altından bir, dodaqlanmayan saitlərin altından iki xətt çəkin.

Nə qəşəngdir yol boyunca söyüdlər,
Söyüdlərin kölgəsində igidlər
Babalardan dinləyirlər öyüdlər,
Coşur damarlarda qanı, Təbrizim,
Yoxdur bu mərdlərin sanı, Təbrizim!

14. Aşağıdakı dövlətlərə ya razılığınızı bildirin, ya da etiraz edin:

1. İlkin, bu gün stadiona gedək? Maraqlı oyun var.
2. Nuray, bu axşam bizə gəlin.
3. Şamil, musiqili komediyaya gedək? Məndə iki biletdir.
4. Aytən, muzeyə getməyə necə baxırsan?

5. Ədəbi-bədii gecəyə gedək?

6. Bu gün məşqə getməsək, necə olar?

7. Konsertə baxmaqla aranız necədir?

8. Mən səni futbola dəvət etmək istəyirəm.

15. Sözlərə diqqətlə baxın, açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi qaydasını xatırlayaraq onları transkripsiyada yazın: ataya, xalaya, nənəyə, dəvəyə, bəsləyir, başlayır, sinayır, dişləyir.

16. Aşağıdakı bayatını əzbərləyin, qalın və incə saitləri müəyyənləşdirin.

Burda yolum oldu tən,

Varmı bu yoldan ötən?

Bu dünyada şirin şey,

Bir anadır, bir vətən!

17. Mətni oxuyun, tələffüzü yazılışından fərqli sözləri tapıb qarşısında orfoepiyasını qeyd edin:

Bir dəfə Terapeya İnstitutuna qeyri-adi «xəstələr» gətirmişdilər. Onlar liftə minmək istəmir, pillələri qoşa-qoşa çıxır, şən zarafatlar edib gülürdülər. Qolları ayaqları və sinələri, sanki əzələlərdən yonulmuşdur. Tibbi komissiya 25-30 yaşlı bu sağlam kişilərin səhhətini diqqətlə yoxladı. Onların hamısı tamamilə sağlam idi. Bəs bu sapsağlam adamlar klinikada nə üçün yatırdılar? Səbəb bu idi ki, həkimlər onların üzərində təcrübə aparmaq istəyirdilər. Sağlam adamlara 20 gün ərzində idmanla məşğul olmağı, yataqdan qalxmağı və iti addımlarla gəzişməyi qadağan etdilər.

Bəzilərinə ələ gələ bilər ki, yataqda uzanmaq heç də pis deyildir.

Üçə gündən sonra təcrübədən keçənlər özlərini pis hiss etməyə başladılar: kürək əzələlərinin ağrısından, iştahın kəsilməsindən, təqətsizlikdən şikayətləndilər. Günlər keçdikcə onların fəal hərəkətlərə ehtiyacı artırdı. Bu gənclərə ilk dəfə çarpayından qalxmağa icazə verildikdə onların zəiflikdən əlləri əsir, başları gicəllənir, gözləri qaralırdı.

Bu, hərəkətin insan üçün zəruri olduğuna ən inandırıcı misaldır. Dünyada heç bir dərman hərəkətin yerini verə bilməz!

18. Aşağıdakı idman adlarını əlifba sırası ilə yazın:

sərbəst güləş, yunan-Roma güləşi, cüdo, sambo, karate, atletika, ağırılıqaldırma, boks, taekvando, futbol, hokkey, həndbol, basketbol, mütəhərrik oyunlar, gimnastika, akrobatika, şahmat, atıcılıq, qılıncoynatma, veloidman, üzgüçülük, VMH, su polos, tennis, atıcılıq, aviaidman, avtoidman, alpinizm, badminton, voleybol, bədii gimnastika, avarçəkmə.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi: *Üzeyir Hacıbəyovun*,
sözləri: *Əhməd Cavadındır*.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LÜĞƏT

övlad – 1. дитя; 2. сыновья, потомки	hərb – война, баталия
şanlı – славный, доблестный	məkan tutmaq – поселиться
can vermək – придавать жизненность, оживать	qurban olmaq – пожертвовать жизнью
cümlə – 1. все, все вместе; 2. все	hifz etmək – охранять, беречь
qan tökmək – отомстить, кровно мстить	müştəq olmaq – отдаваться делу всей душой, хотеть от души
qadір – могучий;	məsud yaşamaq – жить счастливым
qadір olmaq – быть способным	

SUALLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni nə vaxt yazılmışdır? 2. Dövlət himninin müəllifləri kimlərdir? 3. Ü. Hacıbəyovun daha hansı musiqi əsərlərini eşitmisiniz? 4. Əhməd Cavadın hansı şeirlərinin adını bilirsiniz? 5. Sovet dövründə Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin sözlərini kim yazmışdı? Bəs musiqisini? 6. «Qəhrəman övladların şanlı vətəni» dedikdə şair nəyi nəzərdə tutur? 7. Şeir kimə həsr olunmuşdur? 8. Himn gəncləri, ölkəmizin vətəndaşlarını nəyə səsləyir?

§2. SAMİT SƏSLƏR

Azərbaycan dilində 23 samit hərf var. Samit səslər küy və səsdən ibarət olur.

Rus dilindən keçmiş klub, kafe, traktor, tank, kran və s. tipli sözlərdə K samiti Q səsinin qarşılığı kimi tələffüz olunur.

Samitlər kar və cingiltili olmaqla iki növə bölünür:

A) kar samitlər. Bu samitlər təkcə küydən əmələ gəlir: p, f, t, k, ç, s, ş, x, h, k', x'.

B) cingiltili samitlər isə küy və səsdən düzəlir. Burada səs telləri fəal iştirak edir: b, v, d, q, c, z, j, g, ğ, y, l, m, n, r.

l, m, n, r samitlərinin kar, h samitinin isə cingiltili qarşılığı yoxdur. [y] cingiltili samitinin kar qarşılığı olan [x'] səsinin əlifbada işarəsi verilməmişdir.

h, ç, ğ, g samitləri rus dilində işlənmir. Azərbaycan dilində ğ samiti ilə başlayan söz yoxdur.

19. Köçürün, cingiltili samitlərin altından bir, kar samitlərin altından iki xətt çəkin.

Hanı ağ suların xoş tərənəsi?
Burda nə ıldırım, nə şimşək çaxar!
Yadıma düşdükcə Dilcan dərəsi,
Başımdan tüstülər, dumanlar qalxar!
Kölgəli çinarlar, boylu qayalar,
Çiçəklərin ətri, göyün nəfəsi,
Əzəldən ruhuma bunlar oldu yar,
Bir də dalğın axan suların səsi

S. Vurğun

20. «ka» və «ke» səsləri ilə tələffüz olunan 10 söz yazın.

21. Aşağıdakı sözləri cümlələrdə elə işlədin ki, onların son samitləri dəyişsin.

yarpaq, çiçək, torpaq, toxunmaq, işləmək, barmaq, çörək, xörək, qonaq.

22. Verilmiş c-ç; z-s; d-t hərflərindən düzgün olanını sözlərin sonuna artırın.

çəki...; qılın...; Qafqa...; kən...; qən...; mahu...; Şirza...; ağa...

23. qaz, gəl, tap sözlərində əvvəlcə saitləri, sonra samitləri dəyişməklə yeni sözlər yaradın.

24. Yanıltmacı düzgün tələffüzlə sürətlə oxumağa çalışın. Sizcə, bu yanıltmacının deyilişində danışq üzlərindən hansı daha fəaldır? Bildiyiniz yanıltmacıları deyin:

Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir qılquyruq qırqovul...

25. Cədvəldə verilmiş cingiltili samitlərin altından kar qarşılığını yazın. Qarşılığı olmayan kar və cingiltili samitlərin altından xətt çəkin:

Cingiltili	b, d, z, v, ğ, y, m, n, r, g, q, j, c, l
Kar	

26. Köçürün, yazıldığı kimi tələffüz olunmayan sözləri transkripsiyada göstərin:

faiz, silah, düşmən, stadion, yuva, ailə, motor, əlifba, sait, zənbil, qardaş, şənbə, dustaq, ölkə, rəndə, şaxta, nöqsan, traktor, rəqs, Məkkə, tüstü, məftil, tülkü, aşpaz, bağça, müəllim, səkkiz, doqquz.

27. Oxuyun, dünya dillərində milli fərqi müxtəlifliyinə fikir verin:

Roma imperatoru V Karl demişdir ki, ispan dili Allahla, alman dili düşmənlə, fransız dili dostlarla, italyan dili qadınlarla danışmaq üçün yaranmışdır. M.V.Lomonosov deyirdi ki, rus dili ispan dilinin əzəmətinə, fransız dilinin oynaqlığını, alman dilinin möhkəmliyini, italyan dilinin zərifliyini, yunan və latın dillərinin zənginliyini və yığcamlığını özündə birləşdirir. Bizim fikrimizcə, V Karl və M.V.Lomonosov Azərbaycan dilini bilsəydilər deyərdilər ki, Azərbaycan dilində ispan dilinin əzəməti, fransız dilinin şirinliyi, alman dilinin sərtliyi, italyan dilinin obrazlılığı vardır. Azərbaycan dili elə incə və gözəl dildir ki, onunla Avropa dillərindən fərqli olaraq Allahla da, dostla da, düşmənlə də, qadınla da danışmaq mümkündür. Üstəlik o, ərəb dilinin dərinliyini, fars dilinin şeiriyyətini də özündə birləşdirən musiqili dildir.

28. Sonu samitlə bitən sözlərə diqqətlə fikir verin, tələffüz zamanı onların başqa səsə keçib-keçmədiyini müəyyənleyin:

MƏŞQ

Qışda məşq edərkən müvafiq olaraq geyim seçmək çox vacibdir. Hava nə qədər soyuqdursa, bir o qədər isti geyin. Yun parçadan idmançı kostyumu geymək, qulaqları örtən yun papaq qoymaq, əlcək taxmaq lazımdır. Ayaqlarına idmançı ayaqqabısı gey. Altı rezindirə, içərisinə keçədən tərlik qoymağı unutma.

Məşqə başlamazdan əvvəl mütləq bədəni qızıdırıcı hərəkətlər et. Bu hərəkətlər zədələrin qarşısını almağa kömək edir və orqanizmi mübariz vəziyyətə salır. Qızıdırıcı hərəkətlər yeridən, qısa məsafəyə qaçırdan, gimnastikadan və xüsusi hərəkətlərdən ibarət olmalıdır.

Məşqləri belə planlaşdırmaq olar: gərgin məşq günündən sonra nisbətən asan məşq günü gəlməlidir. Növbəti məşqədek kifayət qədər dincələ bilməmişsinizsə, məşqin müddətini və gərginliyini azaldın. Yarışlar ərəfəsində adi gündəlik rejimi qətiyyən pozma.

Məşqləri təyin olunduğu saatlarda keçirməyə çalış. Yarış istirahət günü başlanacaqsa, həftəlik məşq silsiləsində məhz istirahət günləri ən gərgin məşq keçməyi nəzərdə tut.

29. Tələffüz şəklə verilmiş sözləri orfoqrafiyaya uyğun yazın:

[hikgə], [hopbanmağ], [sətdar], [bak'qal], [rək'qasə], [sənətdər], [qonax], [qarmax], [köynəx], [əlcəx], [dəfdər], [İsgəndər], [asvalt]

30. Verilmiş sözləri Azərbaycan əlifbası ilə yazın, rus və Azərbaycan dillərində [e] səsinin tələffüzünə və yazılışına diqqət edin: Эльчин, Эльдар, экскурсия, экран, Эстония, экипаж, эскалатор, электровоз, эскимос.

31. Aşağıdakı sözlərdə g və c hərflərinin tələffüzünə fikir verin, sonra onları rus əlifbası ilə yazın: Gəray, general,

Azərbaycan, German, Nərgiz, Camal, Yeganə, Gülüş, Cəmilə, Gültəkin, ceyran, Onegin, gerb, cem.

AZƏRBAYCAN DİLİ

Qədim və zəngin tarixə malik türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır.

Ayrı-ayrı türk qəbilələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən danışq dili kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri – dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və s. Azərbaycan ədəbi dilinin erkən formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Ədəbi dilimizin yazılı qolu ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün onu yazıya almışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun (IX-XI əsrlər) meydana çıxması göstərir ki, Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçmişdir. Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim nümunələri günümüzədək gəlib çıxmasa belə, ölkəmizin ərazi-sində ədəbi dilimizin bünövrəsinin qoyulduğuna şübhə yeri yoxdur. Məhz İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr), Qazi Bühranəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin bu bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin daha da möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili dövlət səviyyəsinə yüksəldi (1501-ci ildən), sarayda və orduda tam hakim mövqə tutdu. Anadilli ədəbiyyatımızın böyük ustaları Ş.İ.Xətai (1487-1524) və M.Füzuli (1494-1556), aşiq ədəbiyyatımızın qüdrətli nümayəndəsi Aşiq Qurbani bu dövrdə yetişmişlər.

XVII əsrdə xalq şeirinin inkişafı ədəbi dilimizdə sadəliyə meyli gücləndirir. Molla Pənah Vəqif (1717-1797) yaradıcılığı ilə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü hadisələrlə bağlı olmuşdur. Azərbaycan ikiye parçalanmış (1813 və 1828-ci illər) və nəticədə xalqımız iki dövlətin fərqli mədəni mühitində yaşamağa məhkum edilmişdi. XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov (1812-1878) Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Şərqdə ilk dəfə olaraq özünün 6 komediyası ilə dram janrının əsasını qoydu.

Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazılmağa başlandı. İlk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy (1802-1870), Mirzə Şəfi Vəzih (1794-1852), Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Aleksey Çernyayevski (1840-1894), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Soltanməcid Qənizadə (1866-1937), Nəriman Nərimanov (1870-1925) və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. «Əkinçi» (1875) qəzetindən başlayaraq yaranmış milli mətbuat dilimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik Azərbaycan dilinin çiçəklənməsi dövrüdür. Mətbuat ana dili uğrunda mübarizənin ön cərgəsində idi. «Molla Nəsrəddin» jurnalı (1906-1931) vasitəsilə dil xəzinəmizin qapıları xalqın üzünə açıldı. Bu dövrdə N.Vəzirov (1854-1926), C.Məmmədquluzadə (1869-1932), Ə.Haqqverdiyev (1870-1933), M.Ə.Sabir (1862-1911), F.Köçərli (1863-1920), Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) kimi söz ustaları Azərbaycan dilinin sağlığı uğrunda mübarizə aparırdılar.

1918-ci ildə xalq Cümhuriyyətinin yaranması dilimizin geniş tətbiq olunması üçün böyük imkanlar açdı.

1920-ci ildən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində yeni dövr – Sovet dövrü başlayır.

1929-cu ildən latın qrafikalı, 1940-cı ildən isə kiril qrafikalı əlifbaya keçildi. Bu illər ərzində mədəniyyətimizə güclü zərbələr dəydi. Lakin Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, öz sağlığını qoruya bildi.

İndi Azərbaycan dilinin cıalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin lüğət fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli orfoqrafiya normaları vardır.

1991-ci il dekabrın 25-də latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında qanun qəbul edildi.

18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» adlı fərman verdi. Fərmanda Azərbaycan dili tədrisinin yaxşılaşdırılması, inkişafı, latın qrafikalı əlifbaya qəti şəkildə keçilməsi tələb olundu. Beləliklə, 2001-ci il avqust ayının 1-də Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçildi. İndi hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan dili və Azərbaycan əlifbası günü kimi qeyd edilir.

İndi respublikamız da daxil olmaqla dünyanın 60-dan çox ölkəsində 50 milyona yaxın soydaşımız Azərbaycan dilində danışır və azərbaycanlı olması ilə fəxr edir. Azərbaycan dilinin gözəlliyi, zənginliyi və digər xüsusiyyətləri bir çox böyük şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: «...mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada, fransız dili Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir».

Bundan əlavə, Azərbaycan dili bəzi azsaylı xalqlar arasında ikinci ana dili kimi işlənir. Hazırda respublikamızda talışlar, kürdlər, gürcülər, lahıclar, tatlar, ləzgilər, aqullar, laklar, saxurlar, tabasaranlar və başqaları Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi tam istifadə edirlər. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, İran, İraq, Türkiyə və başqa ölkələrdə istifadə olunur.

LÜGƏT

dövr- эра
boy- глава
erkən- ранне
zəmin- почва
təşəkkül- расцвет
əbədləşdirmək- увековечить
zənginləşmə- обогащение
xəzinə- сокровище
mədəni mühit- культурная среда
müstəmləkəçilik- колониализm
məhkum- приговоренный
səviyyə – уровень
cılalanmış- отшлифованный
münbit zəmin- плодотворная
почва

mərhələ- этап, стадия
bünövrə- основа
mövqe- положение, позиция
qüdrətli- мощный
meyl- влечение, тенденция
üslub- стиль
təzahür- явление, проявление
fərqli- отличающийся
maarifçilər- просветители
mətbuat- печать, пресса
saf- чистый, прозрачный
zərbə- удар, урон
bərpa- восстановление
fərman- указ

SUALLAR

1. Azərbaycan dilinin tarixi hansı dövrdən başlayır? 2. Dilimizin erkən formalaşmasına səbəb nə idi? 3. Azərbaycan dilinin yazılı qolu necə təşəkkül tapmışdır? 4. XIV-XV əsrlərdə yazıb-yaratmış sənətkarlar hansı mənbədən qaynaqlanmışlar? 5. Azərbaycan dili ilk dəfə dövlət dili səviyyəsinə nə vaxt yüksəlib? 6. Ədəbi dilimizin sadələşdirilməsi kimin adı ilə bağlıdır? 7. XIX əsrdə ədəbi dilin inkişafı ilə bağlı olan hansı köklü hadisə baş verdi? 8. Şimali Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına nə zəmin yaratdı? 9. Azərbaycan dilində dərslərlərin və lüğətlərin yazılmasında hansı maarifçilərin xidmətləri böyükdür? 10. Azərbaycan dilinin çiçəklənməsində mətbuatın rolu? 11. Bu dövrdə kimlər dilin saflığı uğrunda mübarizə aparırdılar? 12. 1918-ci ildə hansı hadisə baş vermişdi? 13. Azərbaycanda Sovet dövrü neçənci ildən başladı? 14. Latın qrafikasıdan kiril qrafikasına keçmə yazılı mədəniyyətimizə necə zərbə vurdu? 15. 1991-ci ildə hansı hadisə baş verdi? 16.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman neçənci ildə qəbul edildi? 17. Fərmanda hansı tələblər irəli sürülürdü? 18. Hal-hazırda dilimizin inkişafı hansı mərhələdədir? 19. Dünyada, təxminən neçə dil vardır? 20. Azərbaycan dili hansı dil qrupuna daxildir? 21. Azərbaycan dili hansı dillərə yaxındır? 22. Azərbaycan dilindən hansı ölkələrdə istifadə olunur? 23. Hansı xalqlar Azərbaycan dilini ikinci ana dili kimi işlədir? 24. İranda nə üçün Azərbaycan dilindən çox istifadə olunur? 25. Azərbaycan dili haqqında kimlər fikir söyləmişlər?

§3. HECA

Azərbaycan dilində sözlərin hecalara bölünməsi tam fonetik hadisədir. Tələffüz zamanı sözün asanlıqla bölünə bilən hissəsinə *heca* deyilir. Məs: i-şiq, ba-har, pa-yız və s.

Sözdəki hecaların sayı onda işlənən saitlərin sayı qədər olur. Azərbaycan dilində samit səs, adətən, özündən sonrakı saitin yaratdığı hecaya daxil olur. Məs: a-ta, qa-pı, ta-rix və s.

Əgər iki samit iki sait arasındadırsa, birinci samit əvvəlki hecaya, ikinci samit sonrakı hecaya daxil olur. Məs: gəl-mək, dəf-tər, at-lı.

Azərbaycan dilində eyni hecada, xüsusən, hecanın əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməsi hallarına az təsadüf olunur. Məs: plov, dörd, alt, üst, ilk və s.

Hecalar bir, iki və çox səsdən əmələ gələ bilər. Məs: ü-zük, dəf-tər-xa-na, pe-da-qo-gi-ka və s.

AHƏNG QANUNU

Eyni cinsli səslərin sözdə bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir. Ahəng qanunu deyəndə birinci növbədə saitlərin ahəngi nəzərdə tutulur. Saitlərin ahəngində isə ön plana

damaq (небная, палитальная) ahəngi çəkilir.

Damaq ahəngində incə saitləri incə, qalın saitləri isə qalın səslər izləyir. Məs: alma, qayçı, balaca, çiçək, kələm, səməni və s.

Azərbaycan dilində dodaq ahəngi də vardır, lakin əsas deyildir. Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin bir-birini izləməsinə dodaq ahəngi deyilir. Məs: ordu, ölçü, qutu, lovğa və s.

Ərəb, fars, rus və digər dillərdən alınmış sözlərdə ahəng qanunu çox vaxt gözlənilmir. Məs: mənə, mühazirə, dünya, stəkan, konfet, orden və s.

Ahəng qanunu şəkilçilərə də aiddir. İki cür yazılan şəkilçilərdə kökün son hecasındakı saitdən asılı olaraq **a** və ya **ə** saitlərindən biri işlənir. Dörd cür yazılan şəkilçilərdə isə kökün son hecasındakı saitdən asılı olaraq **ı, i, u, ü** saitlərindən biri işlənir. Məs: basketbolçu, məşqçilik, duzlu, əladır, başlayır, evdədir və s.

VURĞU

Hər hansı bir sözdə hecalardan birinin qüvvətli tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Azərbaycan dilində vurğu əksər hallarda sözün son hecası üzərinə düşür. Söz şəkilçi qəbul edərsə, vurğu yerini dəyişib şəkilçinin üzərinə keçir. Məs: boks-boksçu, məşq-məşqçi-məşqçilik, idman-idmançı-idmançılar və s.

Aşağıdakı şəkilçilər vurğu qəbul etmir:

1. -dır/ -dir/ -dur/ -dür xəbər şəkilçisi. Məs: məşqçidir, sürücüdür, boksçudur və s.

2. Fəlin inkar forma şəkilçisi -ma/ -mə/. Məs: yaz-yazma, oyna-oynama və s.

3. Fəli bağlama şəkilçiləri -madan/ -mədən. Məs: tut-tutmadan, müdafiə et- müdafiə etmədən və s.

4. Əmr formasının II şəxs cəm şəkilçiləri: -ın/ -in/, -un/ -ün; al-alın, qaç-qaçın, gül-gülün və s.

Azərbaycan dilində bəzən vurğu yerini dəyişəndə sözün mənası da dəyişir. Məs: alma-alma, qazma-qazma, çəkmə-çəkmə, sərin-sərin, dərin-dərin, alın-alın və s.

Dilimizdə işlənən bir qrup sözdə vurğu son hecaya düşür. Məs: Ağdam, Göyçay, dünən, axşamçağı, gömgöy, qıpırmızı və s.

32.Sözlərdə vurğunun yerini dəyişin, mənaya uyğun olaraq cümlələrdə işlədin:

süzmə, suvarma, gəlmə, alma, qazma, bulama, əkin, sərin, yarma, qovurma, biçin, soyutma.

33.Nöqtələrin yerinə uyğun gələn səsi artırıb şeiri oxuyun, artırdığınız səslərin yaranmasında hansı danışiq üzvlərinin fəal iştirak etdiyini müəyyənləşdirib adlarını deyin:

Al..mə yar olsam, yar məndən küsər,

Yarım bir dənədi, yadı neylərəm?!

Qəlbimə od vurur eşqin əsəri,

Atəşi bə..imdi, odu neylərəm?!

Mənim yarım gözəllərdən q..ymətli.

Bir şahın bax..ışlı, aslan he...bətlı.

Gülüşü cıl vəli, s..hbəti dadlı,

Bal..akı ləzzəti, dadı neylərəm?!

Məhəbbəti ca..da xaslardan xasdı.

Ba..ışı Veysələ bahardı, yazdı.

Türk adı babamdan mənə mira...dı,

Daha bundan ö..gə adı neylərəm?!

Aşıq Veysel

34.Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin və vurğulu hecaları göstərin.

МИНГЕЧАУР

На берегу многоводной Куры много веков назад был город. На протяжении веков вымирали люди, рушились здания, осталось только селение Мингечаур. На месте этого селения

вырос и расцвел новый город, город-красавец Мингечаур. Свет от Мингечаурской электростанции получают города и селения Азербайджана, жители Тбилиси.

Сегодня Мингечаурская ГЭС снабжает светом и энергией нашу столицу – Баку, города Гянджа, Дашкесан, Сумгаит, а также самые отдаленные селения.

35.-i/ -i/ -u/-ü şəkilçilərini verilmiş sözlərə artırsın, alınmış sözlərin mənasını və tələffüzünü öyrənin.

Ceyran, vağzal, şabalıd, gümüş, yaz, qorx, çək, öl.

36.Sözləri oxuyun və tələffüzünə fikir verin.

tətil, təcili, əla, tərif, bəzən, dəvət, məlumat, mədə, mənə, məruzə, təyin, təlim, təmir, təsir, tərifnamə, mədən, memar, mötəbər, etibar, elan, etiraz, ezamiyyə, istedad, nemət, mötərizə, möcüzə, şöbə, şöle, Rəna, Kənan, məsul, surət.

37.Orfoepiyası verilmiş sözlərin orfoqrafiyasını yazın:

[hətə], [hak'ında], [onnan], [ayılə], [Nayılə], [nefçi], [güzəşsiz], [dosdar], [ma:yinə], [mə:llim], [şa:yə], [əlbətdə], [cama:t], [dayim].

38.Aşağıdakı sözlərdə vurğunun yerini göstərin:

taekvando, aviaidman, avtomatika, akvarium, alkoqolik, departament, atlas, barium, qıpqırmızı, tərtəmiz, Göygöl, valyuta, qızılbalıq, induksiya, komanda, kompleks, voleybol.

39.Bayatıları əzbərleyin, ifadələri müəyyənləşdirib mənalərini izah edin.

Əziziyəm, ay ağa,
Salma məni ayağa.
Dost baxsa, başa baxar,
Düşməni baxar ayağa.

Əziziyəm, mərdana,
Sözüm dedim mərdana.
Qorxağa oğul deməz,
Qoçaq ata, mərd ana.

40. Şeiri ucadan oxuyun, şairin «öz ana dilini bilməyənlərə» iradlarını öz sözlərinizlə izah edin, 3-cü bəndin son iki misrasının mənasını açın:

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə.
Mən nankor deyirəm, nəcins deyirəm,
Öz ana dilini bilməyənlərə.
Bu dil şirinlikdə şərbət kimidir,
Saflığı qoruyan sərhəd kimidir.
Anamız Vətən də qurbət kimidir,
Öz ana dilini bilməyənlərə!
Döyüşdə bərkıyib el polad olur,
Zirvəyə uçmağa qol-qanad olur.
Torpağın sevinci, dərdi yad olur,
Öz ana dilini bilməyənlərə!

T.Bayram

41.Buraxılmış hərfli yerinə yazın, sonra, sözün düzgün tələffüz şəklini qeyd edin:

tax...a, yas...ı, as...ana, ba...qal, bəs...əboy, bit...in, qən..., qırtla..., çəyirdə..., dos..., nef..., əs...inaz, zümrü...

42.Aşağıdakı sözləri oxuyun, h və ğ hərfliyinin tələffüzünə xüsusi diqqət yetirin:

həyət, yağ, həyat, soğan, harada, oğlan, Hənifə, Toğrul, həndbol, yağış, şahmat, nağıl, bahar, Vurğun, Fərhad, Nağıl.

43.Köçürün, sətirdən-sətrə keçirilməsi mümkün olmayan sözlərin altından xətt çəkin.

Sanki ona sirdaş olub
Susmuşdu dağ küləyi də.

Alnı qırıq, saçı ağdı...
İndi onun izi düşür.
Nə vaxtdandır ceyranların
İzlərinə izi düşür.

44. Aşağıda sətirdən-sətrə keçirmək üçün ayrılmış hecalarda hansı qaydaların pozulduğunu izah edin.

ki-ta-bda, e-niş, mədəniyy-ət, qull-uq, evd-arlıq, 5-ci, AzD-BTİA.

45. Şeiri diqqətlə oxuyun, deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlərin altından xətt çəkin, necə yazılmalı olduğunu qeyd edin:

Heydərbaba, gəldim səni yoxlayam,
Bir də yatam qucağında yuxlayam,
Ömrü qovam, bəlkə burda haqlayam,
Uşaqlığa deyəm bizə gəlsin bir,
Aydın günlər ağlar üzə gəlsün bir.

Mən gördüyüm karvan çatıb köçübdü
Aynlığın şərbətini içibdi.
Ömrümüzün köçü burdan keçibdi,
Köçüb gedib gedər-gəlməz yollara
Tozu qonub bu daşlara, kollara.

Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlar ilə başı başa çatıblar.
Aşnalığın daşın bizdən atıblar.
Mən baxanda qovzanırlar, baxırlar.
Bir də yatıb yandırırlar yaxırlar.

M.Şəhriyar

46. Aşağıda verilmiş atalar sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığını tapıb yazın:

1. И волки сыты, и овцы целы.
2. Умрем, но не свернем.
3. Бедность не порок.
4. Друга познают в беде.
5. Куй железо, пока горячо.
6. Сталь ломается, но не гнется.
7. Нам дай, а ему вдвое дам.
8. Семь раз отмерь, один раз отрежь.

9. Волков бояться – в лес не ходить.

10. Доброе слово лучше мягкого пирога.

47. Layları əzbərləyin.

Lay – lay, əməyim, bala,
Duzum, çərəyim, bala,
Gözləyirəm, böyü sən
Görüm köməyin, bala!

Lay – lay, boyun qurbanı,
Kəsim qoyun qurbanı,
Sən yeri bir, mən baxım,
Olum boyun qurbanı

Nərgizi üzüm, lay – lay
Yaxana düzüm, lay- lay
Sən böyü, mən qocalım,
Toyunda süzüm, lay – lay.

48. Sözləri hecalara ayırın:

tackvando, kılkəsaç, kartoteka, kardioqram, gözəyarı,
xolestirin, maskalanmaq, minnətsiz, oxqay, oilki, olimpiada,
vüsət, sürət, ənənə, şöbə, elan, süni, məsuliyyət, şüurlu.

49. Mətni oxuyun, spesifik səslərin tələffüzünə fikir verin:

GÖYGÖL

Göygöl Azərbaycanın ən səfalı yerlərindən biridir. Bu yay tələbələrə Bənövşə Hidayətova, Gülüş Acalova, Zülfü Hüseynov, Gülər Gəldiyeva və Elçin Cəbiyev Göygölə getmişdilər. Göygöl Gəncənin yaxınlığında Hacıkənd yaylağında yerləşir. O, Kəpəz dağının ətəyində meşələrlə əhatə olunmuş gözəl bir göldür. Burada çoxlu çöl quşu vardır. Onlar tez-tez suya baş vurur, üzürdülər. Burada sanki sular da göydür, mavidir. Elə bil buludsuz göyün bir parçası bahar vaxtı bura düşübdür. Bu gölün iki kilometrə qədər uzunluğu, yarım

kilometrə qədər eni vardır. Gölün bəzi yerlərinin dərinliyi yüz metrədən artıqdır. Tələbələr təbiətin bu gözəl güşəsində bir neçə gün istirahət edib şəhərə qayıtmışdılar.

50.Sözləri sətirdən-sətrə keçirin:

2011-ci il, 1-ci kurs, 2-də üç, M.F.Axundov, M.Füzuli, Az.DBTİA, ADU, ucdantutma, dostpərəstlik, onbirillik, ikibəşli, əlüzyuyan, məşqçilik.

51.Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, Azərbaycan və rus dillərinin əhəngdarlığının nəyə əsaslandığını deyın:

МОЛЛА НАСРЕДДИН И ХВАСТУН

Один хвастун говорил всем, что его никто не сможет обмануть.

- Посто́й здесь, я сейчас вернусь и обману тебя, - сказал ему Молла и ушел.

Подождал этот хвастун несколько часов Моллу, подозвал знакомого и сказал:

- Ты будешь свидетелем, что Молла не смог меня обмануть и убежал.

Знакомый рассмеялся.

- Что случилось, почему ты смеешься? – спросил хвастун.

- Как же еще тебя надо обмануть? Молла обманул тебя и заставил ждать несколько часов.

52.Köçürün, düzəltmə sözlərin altından bir, müəkkəb sözlərin altından iki xətt çəkin. Bu sözlərdə vurğunun hansı hecaya düşdüyünü göstərin:

Futbol oyunu zamanı tribunalardan dəfələrlə alqış səsləri eşidilir. Məsələ burasındadır ki, maraqlı epizodlar tamaşaçısını vəcdə gətirir. O sevinir, kədərlənir, əl çalır, qışqırır və s.

Bəli, futbol gözəl oyundur. Çünki o, atletik idman növüdür. Futbolçular boyca hündür və gödək, enlikürək və arıq ola bilərlər. Çünki sürət, qüvvə və çeviklik onların hər biri üçün əsasdır. Oyun saat yarım davam edir. Bu müddət ərzində futbolçu daim hərəkətdə olur. Hesablanmışdır ki, top hər

oyunçuda təxminən iki dəqiqə qalır. Top kimdə olur olsun, hamı meydançada hərəkət etməlidir. Bu cəhətdən futbol komandası musiqi ansamblını xatırladır.

53.Köçürün, əhəng qanununa tabe olmayan sözləri yazıb səbəbini izah edin.

Müşahidələr göstərir ki, hər bir fiziki iş, o cümlədən də yerləş insanın davranış və xasiyyətini əks etdirir. Dəqiq və inamlı addımlarla yeriyən adam barəsində dərhal demək olar ki, o, hərbi təlim görmüşdür. Avara adam tənbel-tənbel, yırğalana-yırğalana yeriyir.

Budur, iki gənc oğlan çantalarını yellədə-yellədə irəliləyir. Birincinin çiyinləri və başı aşağı əyilmişdir, ayaqları dizdən bükülmüşdür, onlar sanki yeri eşir. İkincinin qaməti ox kimi düzdür, başı dik vəziyyətdədir, çiyinləri və sinəsi qabarıqdır. Qarnı tarım çəkilmişdir. İkinci oğlanın nə üçün belə şux göründüyünü anlamaq üçün uzun müddət düşünməyə ehtiyac yoxdur. O, İdman Akademiyasının tələbəsidir.

54.Sağ xanadakilə sol xanadakilə uyğun sözlərə artırıb yeni sözlər düzəldin, mənə fərqi yaranarsa səbəbini izah edin:

qələm, adam, üzüm,

-lar/ -lər;

odun, dəmir, cild,

-çı/ -çi/ -çu/ -çü;

kömür, gəl, al,

-a/ -ə/ -ya/ -yə;

dağ, dərə, təpə,

-ır/ -ir/ -ur/ -ür;

bağ, qazma, gör

-dan/ -dən

55.Mətdən ləksik (sözdüzəldici) şəkilçilərlə işlənmiş sözləri tapıb dəftərinizə yazın, bu şəkilçilərin hansı nitq hissəsinin düzəlməsində iştirak etdiyini göstərin:

AKROBATİKA

Akrobatik tullanışlar qabağa, arxaya və yanlara ən müxtəlif çevrilmələrdən və mayallaq aşmalaradan ibarətdir. «Akrobat» sözü yunan dilindən götürülmüşdür. O «özünü yuxarı dartaraq ayaq barmaqların ucunda yerimək» mənasını bildirir.

Müasir dövrdə gimnastlar, suya tullananlar, fiqurçular, voleybolçu və başqa bir çox idman növü ilə məşğul olanlar öz məşqlərində məşqçilərinin tövsiyəsi ilə müxtəlif akrobatik hərəkətlərdən istifadə edirlər.

Tullanma kombinasiyasını akrobatlar qaçaraq yerinə yetirirlər. Bəzən idmançılar tullanmada taxta körpücüyün, yaxud trampolinin üzərindən başlayırlar. Hər bir akrobat ustalıqla əlləri üzərində dayanır, irəli, geri, yanlara hərəkət edir, dairəvi «gəzişir», havada salto, flək aşır. «Salto mortale»-nin mənası italyanca «ölümə bərabər tullanma»dır. Doğrudur, havada mayallaq aşma ölüm deyil, lakin o, asan fırlanma da deyil, belə ki, havada iki və ya üç dəfə fırlanıb aşmaq çox çətindir. Həmçinin, akrobat oyun yoldaşının qılçası üstündə dayanmağı bacarmalı, onun əllərində və ya başında ayaq üstə durub hərəkətlər etməli, piramidalar qurmalı və ya iki-üç partnyorun başından, çiyindən rahat yerə düşməyi bacarmalıdır.

56. Aşağıdakı atalar sözlərinin rus dilindəki qarşılığını tapın:

1. Ağac bar verəndə başını aşağı əyər.
2. Dilini qısa edən başını salamat saxlar.
3. Zəhmətsiz bal yeməzlər.
4. Müəllim ikinci atadır.
5. Özgəsinə quyu qazan özü düşər.

57. Sözlərdə uzun tələffüz olunan saitləri göstərin, uzun saitli sözlərin dilimiz üçün niyə xarakterik olmadığını izah edin: mahiyyət, Rəna, ecəzkar, etibar, mömin, yəqin, Novxanı, şölə.

58. Verilmiş sözlərin tələffüz şəklini transkripsiyada yazın, onların hansı fonetik hadisəyə (assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza, eliziya, metateza) aid olduğunu göstərin:

atadan, adamdan, ondan, əlbəttə, küftə, zərər, fontan, yanıq, layihə, stəkan, şəkaf, reyhan, Rəsul, şair, dekabr, yarpaq, torpaq, kirpik, körpü, göstərmək, qaralmaq, saralmaq, gedərlər, gələrlər, küsərlər, alarlar.

59. Tələffüzü verilmiş sözləri orfoqrafiyaya uyğun yazın:
[e:tibar], [tə:yin], [vaqonnan], [əmimmən], [lo:ğa], [tok'qa], [nak'qal], [nök'tə], [ka:tib], [işliyr]

60. Mətni oxuyun, uzun saitli sözləri tapıb göstərin:

Biz bəzən gözlərimizə etinasız, laqeyd münasibət bəsləyirik. Adi gigiyenaya riayət etmirik. Uzanarkən, xörək yeyərkən, yırgalanan maşında yol gedərkən qəzet, kitab oxuyuruq. Yayda Günəşin parlaq və yandırıcı şüaları altında, qışda ətraf gözqamaşdırıcı qar ilə örtülü olarkən qoruyucu gözlüklərdən istifadə etmirik.

Qayıqda gəzmək, voleybol oynamaq, qısa məsafələrə qaçmaq əladır. Lakin unutmamaq olmaz ki, idmanla məşğul olmaq sadə əyləncə deyildir. Bu, görmə qabiliyyətinin normal inkişafına kömək edir, fəzada bədəni düzgün saxlamaq bacarığını artırmaq kimi ali keyfiyyətlər yaradır.

Lakin gözləriniz ağrıyarsa, idmanın möcüzə yaradacağına bel bağlamayın.

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT RƏMZLƏRİ

Hər dövlətin öz gerbi, bayrağı və himni var. Gerb, bayraq və himn dövlətin rəmzləridir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi Azərbaycan Dövlətinin müstəqillik rəmzidir. O, Azərbaycan dövlətinin 19 yanvar 1993-cü il tarixli 160 saylı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Gerb – dövlətin fərqlənmə nişanı, emblemidir. Bu emblem dövlət binaları üzərində həkk olunur. Gerb pul nişanlarında və rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi dəyirmi formadadır, Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı fonunda səkkizgüşəli ulduzdan ibarətdir. Şərq mifologiyasında Assirus adlanan bu ulduz nəhəng məkan və zaman mənasında olub, azmıslara yol göstərən deməkdir.

Ulduzun tən ortasında ulu babalarımızın şad və ağır günlərində bir – birinə arxa durmaq rəmzi olan tonqalın təsviri

verilib. Gerbin aşağı hissəsində bolluq, bərəkət rəmzi sünbül və qalibiyyət tacı sayılan dəfnə yarpağı çəkilmişdir.

Dövlətin atributlarından olan bayraq parçadan tikilmiş fərqləndirici nişandır. Dövlət bayrağı xalqımızın qürur mənbəyi, dövlətimizin müstəqillik rəmzidir, Azərbaycan Respublikasının 05 fevral 1991-ci il tarixli 17-XII sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Prezidenti andiçmə mərasimində Dövlət bayrağı önündə diz çöküb onu öpür, sonra ölkə konstitusiyasına və müqəddəs Qurani-Kərimə əl basaraq and içir. Dövlət bayrağı hakimiyyət, parlament və səfirliklərin binaları üzərində qaldırılır. Bu bayraq hərbi hissələrdə, gəmilərin döy ağaclarında dalğalanır, bayram günlərində şəhərin küçə və meydanlarını bəzəyir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolağı mavi, orta zolağı qırmızı, sonuncu zolağı isə yaşıl rəngdə olan, üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri verilmiş milli bayrağımız 1918-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. Mavi rəng türk milli mədəniyyətinin-türkcülüyn, qırmızı rəng Avropa demokratiyasının-müasirliyin, yaşıl rəng isə islam dəyərlərinin simvoludur. Qırmızı zolağın ortasında hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir ki, bu da Ay və Günəşin rəmzləridir, xoşbəxtlik və əbədiyyəti ifadə edir. Bayrağın eni uzunluğuna 1-in 2-yə nisbətindədir.

Himn – yunanca «himnos» sözündəndir, dövlət və ya ictimai birliyin rəmzi kimi qəbul olunmuşdur, təntənəli mahnı və ya musiqi əsəri mənasındadır. Himn qədim Yunanıstanda allahlara (Appolon, Dionis) həsr edilmiş dini mərasim mahnısı idi. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış qədim himnlərdən Homer və Orfey himnləri məşhurdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni Azərbaycan dövlətinin, onun müstəqilliyinin və milli birliyinin rəmzidir. O, Azərbaycan Respublikasının 27 may 1992-ci il tarixli 142 nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Dövlət himni milli bayramlarda, hərbi paradlarda, dövlət nümayəndələrinin görüşündə, yüksək mükafata layiq görülmüş

idmançının şərəfinə və s. səslənir. Azərbaycan dövlət himninin musiqisi böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyovun, sözləri isə Əhməd Cavadındır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı və Dövlət gerbinin təsvirləri, Dövlət himninin musiqisi və mətni konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir.

LÜGƏT

rənz - символ	tac-корона
fərqləndirici nişan-отличительный знак	nisbət-coотношение
əks-отражение	təntənəli-торжественный
nəhəng-огромный, гигантский	şəraf-честь
qalibiyyət-pобеда	

SUALLAR

1. Dövlətin atributları hansılardır? 2. Gerb nədir? 3. Azərbaycanın gerbində nə təsvir olunub? 4. Azərbaycan bayrağını necə təsvir edirsiniz? 5. Himn haqda nə bilirsən? 6. Azərbaycan himninin müəllifləri kimlərdir? 7. Konstitusiyaya ilə nələr müəyyən edilir?

§4. LEKSİKOLOGİYA

ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər geniş şəkildə işlənir. Onlar bir –birinə oxşar mənalara bəzənir. Məs: *boğaz, göz, boyun, üz, qol, çəkmək, maşın və s.*

Sözün əsas, ilkin mənası onun həqiqi mənasıdır. Digər mənalara isə məcazi mənalardır. Sözün əsas mənası onun ayrılıqda ifadə etdiyi mənadır. Sözün əlavə mənalara isə başqa

sözlərlə əlaqədə meydana çıxır. Məs: Göz bədənə bir üzvü kimi görmə orqanının adını bildirir. Lakin **bulağın gözü**, **stolun gözü** birləşmələrində **göz** sözü başqa mənalarda işlənmiş və çoxmənalılıq yaranmışdır. Deməli, məcazi mənada işlənən çoxmənalı sözlər oxşar əşya, əlamət və ya hərəkəti bildirir.

OMONİMLƏR

Deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

İzahlı lüğətlərdə omonimlər ayrı-ayrı sözlər kimi verilir və onların üzərində sıra nömrəsi göstərilir.

Məs: Çay¹ – axar çay

Çay² – içmək üçün çay

Azərbaycan dilində omonimlər çoxdur. Məs: qaz, top, ay, qurd, bel, əqrəb, şaxta, dolu, sarı, bal, bağ, yel, sağ, aşıq, alçaq, artıq, don, düz, üzmək, xal və s.

SİNONİMLƏR

Bəzən eyni bir əşya və ya anlayış, hərəkət və s. dildə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Məs: **ürək**, **könül**, **qəlb** eyni anlayışı; **qaçmaq**, **yüyürmək** isə eyni hərəkəti bildirir. Belə sözlər sinonimlər adlanır. Deməli, yazılışı və deyilişi fərqli olan, lakin leksik mənə cəhətdən bir-birinə yaxın mənaları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Sinonimlər eyni mənanı bildirsə də, onların arasında məna fərqi var. Məsələn: təzə bina, yeni bina, təzə çörək, yeni çörək.

Dilimizdə **yeni çörək** ifadəsi işlənmişdir. **Yeni** və **təzə** sözləri arasındakı məna fərqi burada özünü göstərir.

Sinonim sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur.

Sinonimlik təşkil edən söz qrupu sinonimik cərgə adlanır. Məs: külək-meh-yel; aydın-ışıqlı-parlaq-nurlu; istedadlı-baca-

rıqlı-qabiliyyətli; dünya-aləm-cahan-kainat; səs-səda; dərd-qəm-qüssə-kədər; od-atəş; eşq-sevgi-məhəbbət; müxtəsər-qısa-xülasə; gözəl-göycək-qəşəng və s.

ANTONİMLƏR

Mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonimlər deyilir. Antonimlik əmələ gətirən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Məs:

ağ-qara

uzun-gödək

böyük-küçük

gecə-gündüz

yatmaq-durmaq

oturmaq-qalxmaq

susmaq-danışmaq

örtmək-açmaq

acı-şirin

çalışqan-tənbel

düzgün-səhv

güclü-zəif

yoxuş-eniş

kök-arıq

səhər-axşam

dost-düşmən

gözəl-cirkin

FRAZEOLÖGİYA

Frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bu birləşmələr bir məfhum ifadə edir. Birləşmənin tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənasını itirərək məcazlaşır. Frazeoloji birləşmədəki sözlər ayrı-ayrılıqda öz leksik mənasını saxlaya bilmir, ikisi birlikdə bir məna ifadə edir. Məs: **baş salmaq** frazeoloji birləşməsindəki **baş** və **salmaq** sözləri ilk mənalarını itirərək, birlikdə «aydınlaşdırmaq» mənasını ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrə nümunələr: baş aparmaq, arxa durmaq, ağına batmaq, əl üzmək, yorğunluğunu almaq, qəlbə dəymək, baş sındırmaq, göz qoymaq, yaddan çıxarmaq, həyata qayıtmaq, bel bağlamaq, yaşa dolmaq, əlbəyaxa olmaq, həyata gəlmək, ürəyi getmək və s. Quruluşuna görə cümlə kimi

formalaşan atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər də frazeologiyaya aid edilir:

Ağıl yaşda olmaz, başda olar (atalar sözü)

Harada aş, orada baş (məsəl)

Dünyada qalacaq yalnız yaradan (hikmətli söz, S.Vurgundan).

61.Oxuyun, çoxmənalı sözləri fərqləndirin:

acı (dərman, gülüş, söz), qızıl (üzük, payız), daş (bina, ürək), göz (insanın, şkafın, pəncərənin, bulağın, yaranın, mənzilin, tərəzinin), ağır (yük, zərbə, yuxu, itki, cəza, xasiyyət, xəstə) və s.

62.Köçürün, məcazi mənada işlənmiş sözlərin altından xətt çəkin və mənasını izah edin.

1. Qızlar dərstdən sonra xörək hazırlayıb, xəstə analarına baş çəkməyə getdilər. Onlar analarının bütün sözlərinə diqqətlə qulaq asır və dediklərini yerinə yetirməyə çalışırdılar.

2. Uşaqlar bulaq başında dəstə-dəstə dayanıb söhbət edirdilər.

3. Siz mənim malımı ayağa salıb ucuz almaq istəyirsiniz.

4. Onlar bizim hərəkətlərimizə göz qoyurdular.

5. Bizdən ayaq çəkən gözəl,

Dur gəl nazlana-nazlana.

63.Çəkmək və saxlamaq sözlərini həqiqi və məcazi mənada işlədərək 10 cümlə yazın.

64.Atalar sözlərini yadınızda saxlayın:

Qələm qılıncdan itidir.

Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit.

Acıqlı başda ağır olmaz.

Balıq istəyən özünü suya vurur.

65.Dialoqu rollar üzrə danışmağı öyrənin.

İlkin – Sənca, ikinci dilə necə yiyələnmək mümkündür?

Nuray- Dil deyəndə, ilk növbədə, söz yada düşür. Çoxlu söz bilmədən dil öyrənmək olmaz.

İlkin-Orası elədir, amma lüğət ehtiyatı zəif olan şəxs həmin dildə danışa bilmir.

Nuray-Dilə yiyələnmək istəyən o dilin səs tərkibini də bilməlidir.

İlkin – Düzdür, səs tərkibini öyrənməyən adamın danışığını başa düşmək çətindir.

Nuray- Bir məsələni unutmuşuq.

İlkin- Nədir o?

Nuray – Qrammatika.

İlkin – Deməli, dili öyrənmək üçün üç element vacibdir.

Nuray – Səs sistemi, söz ehtiyatı və qrammatika.

66.Aşağıda komandaverici söz və ifadələrin düzgün tələffüzünü öyrənin.

Yerində addımla, marş! qaçmağa başla! İki dairə düzlən! Azad! Farağat! Geriyə dön! Əlləri belə qoymaqla hərəkətə başla! Sol çiyinlə irəli, marş!

67.Mətni oxuyun, dil sözünün omonimliyini izah edin. İnsan orqanizminin başqa üzvlərinin də omonimlərin və çoxmənalı sözlərin yaranma məqamlarını yoxlayın:

DİL

Qədim Yunanıstanın tanınmış təmsilçisi Ezop filosof Ksanfın köləsi olmuşdur. Günlərin bir günü Ksanf dostlarını qonaq çağırmaq fikrinə düşür. O, Ezopa ən yaxşı bir şeydən xəbərləşməyi əmr edir. Nəhar vaxtı süfrəyə ancaq dildən hazırlanmış xörəklər gətirildiyini gören Ksanf təəccüblənir və Ezopdan bunun səbəbini soruşur. Ezop cavab verir: «Sən əmr etmişdin ki, ən yaxşı şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən yaxşı nə ola bilər? Dilin köməyi ilə şəhərlər salınır, xalqın mədəniyyəti inkişaf edir. Dilin köməyi ilə biz biliklərə yiyələnirik. İnsanlar fikirlərini bir-birinə dil vasitəsilə başa salırlar. Onlar müxtəlif məsələləri həll etməkdə, bir-birindən hal-əhval tutmaqda, birisindən xahiş etməkdə, tərifi etməkdə, öz sevinc və arzularını ifadə etməkdə və s. dilin köməyindən istifadə edirlər».

Ezopun bu ağıllı sözləri Ksanfın da, qınaqların da xoşuna gəlir.

Bu əhvalatdan bir neçə müddət sonra Ksanf öz dostlarını yenə də nahara dəvət edir. Bu dəfə də o, Ezopa tapşır ki, ən pis şeydən dadlı xörəklər hazırlasın.

Ezop yenə də bazardan dil alır. Nahar vaxtı Ksanf və dostları süfrəyə gətirilən xörəkləri görüb təəccüblə Ezopa baxırlar. Ezop üzünü Ksanfa tutaraq deyir: «Sən mənə tapşırırdın ki, nahar üçün ən pis şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən də pis şey varmı? Dil bəzilərinə peşmançılıq gətirir. Bəzilərinə riyakarlığa, ikiüzlülüyə, yalan danışmağa, hiyləgərliyə yuvarlayır. Dil adamları bir-birinə düşmən edə bilər. O, hətta müharibələr törətməyə də səbəb olur. Məgər dildən pis ikinci bir şey tapırmı?».

Ezopun bu mənalı və həqiqətə uyğun sözlərini eşidən qonaqlardan bəziləri çox məyus olurlar.

68. Ağ, ağac, baş, boğaz, böyük, əqrəb, qol, qırmızı, imtahan, sınmaq, yazmaq, yer sözlərini müxtəlif mənalarda cümlələrdə işlədin.

69. Oxuyun, çoxmənalı və omonim sözləri qruplaşdırın, hər birinə aid cümlələr yazın:

ağac, ağıl, aypara, asmaq, biz, boy, dən, don, kürə, ləpə, mürəkkəb, ay, şam, top, tor, üzəngi, üzmək.

70. Eyni cür yazılmış sözlərin altından xətt çəkin, onların mənə fərqlərini göstərməklə omonim, yoxsa paronim olduğunu izah edin:

Bir taxta üstündə bir şeir yazsam,
Sanaram yetirmiş bu taxta barı.
Nizami hakimdi sənət taxtında,
Kaş mən də çıxaydım bu taxta barı.

Qocalmazdım olsam eldə baş əyar;
Anlar sözüm arif olsa baş əyar.
Qulluq etsən meyvələnər, baş əyar
Əsirgəməz səndən bu tağ da barı

Q. Əcaib

71. Aşağıda verilmiş omonimləri cümlələrdə işlədin.

əqrəb – стрелка; скорпион; yaş – возраст; сырой; mürəkkəb – чернила; сложный; qurd – волк; червь; sifət – лицо; прилагательное.

72. Köçürün, paronimlərin altından xətt çəkin, onların səs tərkibi etibarilə omonimlərdən fərqi izah edin.

1. Qacar gözəl gürcü qızlarını əsir aparanda onların iztirablarından zövq alırdı.

2. B. Brext «Kuraj Ana və uşaqları» pyesindəki hadisələri XVII əsrə, otuzillik müharibə dövrünə köçürmüşdür.

3. M.S. Ordubadi əsərlərində cəmiyyətimizin sürətli inkişafını düzgün işıqlandırmışdır.

4. «Dumanlı Təbriz» romanındakı əsas surətlərdən biri də Ninadır.

5. Azərbaycan dilində 32 hərf vardır.

6. Bizi hərif yerinə qoyma.

7. Tələbələr məhsul toplanışında fəal iştirak etdilər.

8. O, həmişə məsul vəzifələrdə çalışmışdır.

9. Bütün sənətlər gözəldir, lakin ona kamil yiyələnmək lazımdır.

10. Yoxlama zamanı bütün sənədlərin düzgün olduğu aşkar edildi.

73. Paronimlərə aid 5 cüt sözü cümlə daxilində işlədin.

74. Aşağıda verilən bayatıları öyrənin və paronimləri tapın.

Dağ başında qara bax,	Əzizinəm, laylana
Üstün alan sara bax,	Dara zülfün, sal yana
Aləm cənnətə dönsə	Necəsən, bir ah çəkəm
Yaddan çıxmaz Qarabağ.	Kür quruya, sal yana!

75. Şeir parçalarındakı sinonimlərin altından xətt çəkin.

1. Soyuq divarlarda güllə nişanı,
Didir, parçalayır insan insanı.

2. Qıvrıla-qıvrıla dəyir daşlara,
Çaxnaşır aralıq, qarışır ara.
3. Məscidi doldurur haray, qışqırıq,
Qarğış, hədələmə, söyüş, fişqırıq.
4. Gecə aydınlıqdır, gecə dümağdır,
Qatar bu gecənin köksündə dağdır.

S. Vurğun

76. Sinonim ifadələrin mənasına diqqət edin, onları cümlələrdə işlədin.

1. yaxşıdır - pis deyil- xoşa gələndir
2. çox qəşəngdir - son dərəcə gözəldir - əladır
3. babatdır - alababatdır - ortadır
4. heyrtlənmək - heyratə gəlmək
5. vəcdə gəlmək - həddən artıq həvəslənmək
6. təəccüblənmək - təəccübünü bildirmək
7. təsir buraxmaq- iz qoymaq

77. Aşağıdakı sözlərə sinonimlər tapın və onları cümlələrdə işlədin:

böyük, zəfər, zaman, qüdrət, çiçək, yeni, həyat, yurd, əzgin, dünya

78. Frazoloji sinonimlər tapın və yazın. Nümunə: qulaq asmaq-qulaq vermək.

79. Aşağıdakı sözlərdən sinonimik cərgələr düzəldin:

ab-hava, arzu, xoşbəxtlik, gödək, ağlısız, səmimi, gözəl, tez-tez, zərif, ayrı, amma, atmaq, duymaq, yumşaq, iqlim, istək, səadət, qısa, dəli, mehriban, göyçək, sürətlə, incə, başqa, ancaq, tullamaq, hiss etmək, müləyim.

80. «Tutmaq» felinin iştirakı ilə misallar deyın: qolundan tutmaq, üz tutmaq, it tutdu, qab su tutur, iş tutmaq, paltar onu yaxşı tutur, gündəlik tutmaq, oğrunu tutmaq.

81. Azərbaycanca ərizə yazmağı öyrənin.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyasının Təkmübarizlik
fakültəsinin dekani E.A. Hüseynova
fakültənin birinci kurs tələbəsi
Nuray Samir qızı Rzaevadan

Ə r i z ə

Respublika birinciliyi uğrunda keçirilən yarışlarda iştirak etmək istəyirəm. Bununla əlaqədar mənə bir həftəlik (20-27 dekabr tarixində) icazə verməyinizi Sizdən xahiş edirəm.

İmza

Rzaeva N.S.

18 dekabr 2011-ci il

82. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını öyrənin:

Behişt anaların ayaqları altındadır.

Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür.

Bir saat yaradıcı düşünmək altmış il ibadətdən üstündür.

Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür.

Qocaya hörmət Allaha hörmət deməkdir.

Təkəbbür insanı alçaldır və kiçildir.

İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır.

Bəşəriyyət düz yolu tapdıqdan sonra dünya dağılıb məhv olmaz. Yalnız münafiqə və müharibə yolu ilə o dağıla bilər.

83. Mətni diqqətlə oxuyun, hər söz və ifadənin mənasına fikir verərək onların sinonimləri ilə əvəz olunması ehtimalını nəzərdən keçirin və mötərizədə yazın:

MƏŞQ

İdmanla məşğul olmaq o zaman fayda verə bilər ki, həftədə azı üç dəfə müntəzəm məşq edəsən. Məşq mürəkkəb prosesdir. O, ciddi və ehtiyatlı olmağı tələb edir. Məşq prosesində rejim gözlənilməsə, yüksək nəticələr qazanmaq olmaz.

Seçdiyin idman növü üzrə məşqlərlə yanaşı, ümumi fiziki hazırlıq məqsədilə bütün vasitələrdən istifadə edilməlidir. Lazımı fiziki keyfiyyətlər və vərdislər qazanmağa, idman texnikasını yüksəltməyə və yarışlara hazırlıq səviyyəsini artırmağa kömək edən hərəkətlərə xüsusi fikir verilməlidir.

Həkim nəzarəti bütün idmançılar üçün məcburidir. Həkim orqanizmin bioloji xüsusiyyətlərini, idmançının yaşını və imkanlarını nəzərə alıb məşqi düzgün qurmağa kömək edir.

84. Aşağıdakı sözlərə düzəltmə sözlərdən ibarət sinonimlər tapıb yazın: ahıl, gen, qoçaq, aydın, münasib, asta, sərlövhə

85. Aşağıdakı sözlərin antonimlərini tapın: ahıl, cüssəli, sülh, aşağı, yaxşı, şimal, az, açmaq, iri, şirinlik, qalib

86. Aşağıdakıları öyrənin:

Atalar sözləri:

Ac toyuq yuxusunda darı görər.

Nə əkərsən, onu biçərsən.

Pis günün ömrü az olar.

Bal tutan barmaq yalar.

Məsəllər:

Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni.

Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni.

Hikmətli sözlər:

Soyuq məzara da zinətdir insan.

Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın.

Dünyada qalacaq yalnız yaradan.

Qızılı udsa da qara torpaqlar,

Yenə qiymətini özündə saxlar.

S. Vurgun

87. Verilmiş frazeoloji vahidlərlə cümlələr qurun və dəftərinizə yazın: dincini almaq, qəlbə dəymək, göz qoymaq, yaddan çıxarmaq, bel bağlamaq, bəxti açılmaq, boğaza yığılmaq, valı dəyişmək, qabıqdan çıxmaq, dişinə vurmaq, döşünə yatmaq, ev yıxmaq, baş çatlatmaq, əl -ayağa düşmək.

88. Oxuyun, frazeoloji vahidlər olan cümlələri seçib yazın.

1. Əkinçi xanın gəldiyini görüb yoldan çıxdı.

Bu yoxsul kəndlilərin hamısını yoldan çıxarıblar.

2. Tərlan özü də bilmədən buraya gəlib tora düşmüşdü.

Mahirə Sevdanın toruna düşmüşdü.

3. Qəflətən atın ayağı bürədi.

Ağıllı adamların ayağı bürəməz.

4. O, əllərini qaldırıb Allaha yalvardı.

O, ömründə heç kimə əl qaldırmamışdı.

5. İt, yiyəsini görəndə quyruğunu bulayır.

O, özündən vəzifəcə böyüklərin qabağında quyruq bulayır.

89. Mənə yaxın olan frazeoloji birləşmələri tapıb qarşı-qarşıya yazın:

quyruğu ələ keçmək, hava almaq, baş-beynini aparmaq, ürəyinə dəymək, ağına batmaq, ələ almaq, diltor etmək, qana düşmək, sahib durmaq, qarmağa ilişmək, ayaqqabılarını cütləmək, yola salmaq, müştəri çıxmaq, seyrə çıxmaq, qana salmaq, qanını qaraltmaq, yola götürmək, başa düşmək, qəlbini sindirmək.

90. Mətni oxuyun, frazeoloji birləşmələri tapıb onları adı sözlərlə ifadə etməyə çalışın:

1928-ci ildə İsveçdə keçirilən xizək yarışında qəribə hadisə baş vermişdi. Norveçli Bterstrem bütün məsafəni isveçli Xedlundla dabanbasma gəlmiş və finişə eyni vaxtda çatmışlar. Hakimlər çıxılmaz vəziyyətə düşmüşlər. Uzun məşvərdədən sonra qızıl medal Xedlundla verilmişdir. Xedlund bu ədalətsiz qərardan çox pərt olmuş və mübahisəni özü kəsmişdir. Qızıl medalın yarısını rəqibinə vermiş və əvəzində yarım gümüş

medalı ondan almışdır. Beləliklə, hər iki idmançının həm qızıl, həm də gümüş medalı olmuşdur.

ATLETİKA

Atletika insanın gündəlik həyatında lazım olan yerləş, qaçış, tullanma və atma kimi təbii hərəkətlərdən ibarətdir. Atletika idmanın qədim növlərindən biridir. Bura ayrı-ayrı məsafələrə qaçış, hündürlüyə və uzununa tullanma, idman yerləş, atletika çoxnövçülüğü, nizə, disk (dairəvi lövhə), çəkil, qumbara tullamaq kimi növlər daxildir.

Atletika idmanının inkişaf tarixi müasir və qədim Olimpiya oyunları ilə bağlıdır. İlk Olimpiya oyunlarına (b.e.ə. 776-cı il) atletikanın bir növü – bir məsafəyə (192,27 m) qaçış daxil idi. Oyunların sonrakı proqramına 2 məsafəyə qaçış və çoxnövçülük, uzunluğa tullanma, diskin və nizənin atılması daxil oldu. Müasir Olimpiya oyunları proqramında atletika idmanı kişilər üçün 24, qadınlar üçün isə 14 növdə təqdim edilir.

1912-ci ildə həvəskar atletlərin Beynəlxalq Federasiyası (IAAF) yaranmışdır. Atletika bütün Olimpiya oyunlarında təmsil olunmuşdur. IX Olimpiya oyunlarından (1928-ci il, Amsterdam) qadın atletlər də iştirak etməyə başlamışlar.

Atletikanın əsasını insanın təbii hərəkətləri təşkil etdiyindən hər bir şəxs erkən kiçik yaşlarından, yeriməyə başladığı andan qaçır, tullanır və tullayır. Deməli, atletika ilə məşğul olan şəxs fiziki cəhətdən hərtərəfli inkişaf edir, sağlamlığını möhkəmləndirir.

Bu idman növü ilə məşğul olmaq üçün ən əlverişli 10-11 yaşıdır. Atletika idman növünün əsas hissəsini qaçış tutur. Hazırda 100, 200, 400, 800, 1500, 5000, 10000 m məsafələrə, 110 və 400 m məsafələrə maneələrle və marafon qaçışları maraqla izlənilir.

Qaçış zamanı, P.F.Lesqaftın təbirincə desək, bədən ayağın biri ilə yerlə təmasda olur, digər ayaq isə havada uçar.

Qısa məsafələrə qaçış sprint qaçışı adlanır. Olimpiya oyunlarında 100 m məsafəyə qaçışda qələbə qazanan idmançı Yer kürəsinin ən sürətli adamı hesab olunur.

Orta məsafələrə qaçış növünə 800, 1500, 5000 və 10000 m məsafələrə qaçış daxildir. 20 və 50 km məsafəyə idman yerləş də diqqəti cəlb edir. Hündürlüyə tullanma, şüvüllə tullanma, uzununa tullanma, üç təkənlə tullanma, yadro itələmə, lövhə atma, çəkil tullamaq, nizə atma yarışları müntəzəm keçirilir. Qadınlar arasında beşnövçülük, kişilər arasında onnövçülük geniş yayılmışdır.

LÜĞƏT

nizə – копье	məsafə – расстояние
təbii hərəkətlər – естественные движения	müasir – современное
təqdim etmək – преподносить	təmas – прикосновение

SUALLAR

1. Atletikaya hansı növlər daxildir? 2. İlk Olimpiya oyunlarına atletikanın neçə növü daxil idi? 3. Müasir Olimpiya oyunları proqramına kişilər və qadınlar üçün neçə idman növü daxil edilmişdir? 4. Qaçış, P.F.Lesqaftın təbirincə, nə deməkdir? 5. Yer kürəsinin ən sürətli adamı neçə metr məsafəyə qaçır?

§5. SÖZÜN TƏRKİBİ. KÖK VƏ ŞƏKİLÇİ

Azərbaycan dilində sözlər tərkibinə görə kök və şəkilçidən ibarət olur. Məs: idman-çı, meydan-ça və s. Kök sözün müstəqil işlənən, leksik mənaya malik hissəsinə deyilir. Şəkilçi müstəqil işlənmir, onun leksik mənası yoxdur.

Şəkilçilər iki növə bölünür:

1) Sözdüzəldici şəkilçilər. Bu şəkilçilər sözlərə qoşularaq mənaca yeni sözlər əmələ gətirir. Məs:

-çı/ -çü/ -çu/ çü: boksçu, üzgüçü, məşqçi, qapıçı, karateçi və s.

-lı/ -li/ -lu/ -lü: sürətli, bakılı, qumlu və s.

-lıq/ -liq/ -luq/ -lük: atıcılıq, sürücülük, uzunluq, qələbəlik

-ça/ -çə: meydança, kitabça, dəftərçə və s.

2) Sözdəyişdirici şəkilçilər. Bunlar sözün formasını (qrammatik mənasını) dəyişir. Hal, cəm, zaman, şəxs və s. şəkilçilər sözdəyişdiricidirlər.

Azərbaycan dilində bir söz eyni zamanda bir neçə sözdüzəldici, eləcə də sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə bilər. Məs: yaz-ı-çı-lıq, əl-cək-lər-im-i və s.

Dilimizdə daha çox iki və dörd cür yazılan şəkilçilər işlənir. İki cür yazılan şəkilçilərdə a, ə saitləri, dörd cür yazılan şəkilçilərdə isə i/ i/ u/ ü saitləri iştirak edir.

91. Aşağıdakı parçada kök və şəkilçidən ibarət olan sözləri tapın, onları kök və şəkilçiye ayıraraq dəftərinizə yazın.

İlkin – Olimpiya bayrağı haqqında nə bilirsən?

Nuray – Onu bilirəm ki, Pyer dö Kubertenin təkidli ilə təsis olunub.

İlkin- 1913-cü ildə, rəngi də ağdır, eləmi?

Nuray - Doğrudur, özünü də bayrağın fonunda beş dairə əks olunub.

İlkin – Hərəsi də bir rəngdədir. Onlar nəyi bildirir?

Nuray – Göy rəng – Avropanın, sarı – Asiyanın, qırmızı – Amerikanın, yaşıl-Avstraliyanın, qara rəng isə Afrika qitəsinin rəmzidir.

İlkin - Bəs o dairələr niyə bir-biri ilə bağlanmış?

Nuray – Onun da mənası var. Dairələr beş qitənin birliyini əks etdirir.

İlkin – Bəs bu bayrağı ilk dəfə harada qaldırmışlar?

Nuray – 1920-ci ildə, Antverpendə.

İlkin – Səhv eləmirəmsə, VII Olimpiya oyunlarının açılı-

şında, hə?

Nuray – Elədir ki, var.

92. Aşağıdakı sözlərə mümkün olan qədər sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəldin.

idman, qapı, məşq, meydan, güləş, qaç, gör.

93. -lıq/ -lik/ -luq/ -lük; -çı/ -çü/ -çu/ çü; -lı/ -li/ -lu/ -lü; -sız/ -siz/ -suz/ -süz şəkilçilərinin hər birini ahəngə görə sözlərə artıraraq yeni sözlər əmələ gətirin .

94. na-, bi-, ba- ön şəkilçilərinin hər biri vasitəsilə 3 söz düzəldib dəftərinizə yazın.

95. Verilmiş sözlərə uyğun gələn şəkilçilərdən birini və ya bir neçəsini artırıb yeni sözlər düzəldin:

Sözlər: ağır, məşq, hakim, at, bir, yarış, dözümlü, çevik, əmək, göz, zəhmət, kitab, vətən, quş, idman, futbol, basketbol, güləş, silah, qul.

Şəkilçilər: -çı⁴, -ça², -laq², -cıq⁴, -cıqaz⁴, -daş, -keş, -dar, -iyyat²

96. Verilmiş sözləri oxuyun, «k» hərfinin tələffüzünə fikir verin.

«ka»

kabel

kabinet

karton

kadr

Kazan

kamera

kapital

kapitan

kafedra

kubok

«ke»

kağız

kələm

kəlbətin

kəndir

kürək

kafi

kərpic

körpü

könül

kimya

97. Mətni köçürün, bir variantlı şəkilçilərin altından bir, iki variantlı şəkilçilərin altından iki, dörd variantlı şəkilçilərin altından üç xətt çəkin.

Deyin ki, uçuşun süzən durnalar,
Bizim çayirlara, çöllərə düşsün.

Sonam qanadlanıb, pərvaz etməsin,
Suları dumduzu göllərə düşsün.
Dağları əks edən səsim işləsin,
Çağlayan sulara, sellərə düşsün.
Könül rübabımın şirin xalları
Azad ölkələrə, ellərə düşsün.
İndi ki, açmışam söhbəti səndən
Sözüm ağzılara, dillərə düşsün.

M.Rahim

98. Verilmiş sözlərdə leksik şəkilçilərin olub-olmamasını araşdırın, əgər sözdüzəldici şəkilçidirsə onunla yeni sözlər yaratmaq ehtimalını yoxlayın:

gözcük, uşaqcıqaz, buzlaq, bugünkü, fəndcil, bacarıq, tapşırıq, daraq, görüş, döyüş, uduş, vurğu, bölgü, qorxu, yayım, görüntü, axın, yağıntı, sürücü, döyüşkən, qaçağan, gərgin, sınıq, qorxunc.

FUTBOL

Futbol bütün oyunların şahıdır. Heç bir oyun futbol qədər insan qəlbini fəth edə bilməz. Futbol zamanla ayaqlaşaraq onun tələblərinə müvafiq dəyişir, formalaşır, əsrin ahəngi ilə uyuşur.

Futbolu xatırladan oyunu b.e. 265 il əvvəl yunan imperatoru Kemarinin sarayında oynayırdılar. Bunu qədim əlyazmalar və şəkillər sübut edir. Qapı indiki ölçülərindən fərqlənsə də, məqsəd oyunda rəqib qapısına daha çox top keçirməkdən ibarət idi. Qədim futbolun xüsusi cəhətlərindən biri də ayağın zərbəsi ilə topu havada çox saxlayıb yerə düşməyə qoymamaq idi. Oyunun vaxtı qum saatlarla müəyyənləşdirilirdi.

Qədim Çin mənbələri göstərir ki, futbolu xatırladan oyun b.e.ə. 2697-ci ildə orada mövcud olub. Bu oyun «dzu-nyu» adlanırdı. İlk seçmə komanda Çin imperatoru Çen-Tszi və onun yaxın adamlarını əyləndirirdi. Qalibləri gül, çiçək, çaxır,

qiymətli qablarla təltif edir, məğlubu isə kütlə qarşısında utandırırıldı. Bu tərbiyə metodu indi də bəzi xarici komandalarda tətbiq edilir. 1969-cu ildə Argentinanın «Karmaza» komandasının mərkəz hücumçusu son görüşdə heç bir top VURmadığı üçün ona əmr edilmişdi ki, «qol vurmaq mənim vəzifəmdir» cümləsini 500 dəfə yazsın.

Çinlilərdən iki min il sonra futbola oxşar oyun yunanlarda da geniş şöhrət qazanmışdı. Spartada bu oyunla hətta qızlar da məşğul olmuşlar.

Hava ilə doldurulmuş top nə vaxt meydana gəlmişdir? Bu suala tam dəqiq cavab vermək çox çətindir. Lakin bu haqda dəlillərə istinad edilən maraqlı mülahizələr vardır.

Egey dənizinin Samofraqiya dağında arxeoloji qazıntılar zamanı diametri 6 sm olan bir şar aşkar olunmuşdur. Ekspertlər müəyyən etmişlər ki, qazıntının 2300 il yaşı var. Maraqlıdır ki, şarın səthində də topun səthindəki tikis yerlərini xatırladan girinti – çıxıntılar, müvafiq şəkillər olmuşdur.

Lakin müasir futbol oyununun əsası XIX əsrdə İngiltərədə qoyulmuşdur. Məhz orada 1863-cü ildə ilk futbol cəmiyyəti yaradılmış və futbol oyununun ilk qaydaları tərtib olunmuşdur. İngilislər təkcə futbol oyununu yaratmamışlar, həm də onun inkişaf etmə və təşkilat formalarını da işləyib hazırlamışlar. İlk futbol klubu İngiltərədə 1855-ci ildə meydana gəlmişdir. Orada ilk ümummilliyə turnir təşkil olunmuş, ilk beynəlxalq matç 1872-ci ildə İngiltərə və Şotlandiya komandaları arasında keçirilmişdir. 1904-cü ildə Beynəlxalq Futbol Federasiyası (FİFA) yaradılmışdır.

Hal-hazırda futbol özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. İndi dünyanın ən ucqar nöqtələrində belə futbol yarışları keçirilir. Bütün dünya belə möhtəşəm idman bayramlarına müasir texnikanın köməyi ilə tamaşa edir.

Müasir futbol güclü, çevik, fərasətli idmançıların oyunudur. Yaxşı futbolçu sprinter sürətinə, akrobat çevikliyinə, xizək-sürən dözümlüliyinə malik olmalıdır. Yalnız möhkəm iradəsi olan, dözümlülüüyü ilə fərqlənən, sürətlə qaçan, hündürdə tullanan, topu meydançada inamla idarə edən, onu yoldaşlarına

vaxtında və dəqiq ötürən, qapıya güclü və sərrast zərbələr vura bilən, texniki idmançı yaxşı futbolçu hesab edilir. Futbolçu futbol oyununun hər bir sirrini, hər bir fəndini söylə, səbrlə, inadla öyrənməli, öz idman formasını və taktiki biliyini mün-təzəm olaraq yüksəltməlidir. «Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün, yaxud hamı komanda üçün» - devizi birinci növbədə futbola aiddir.

LÜĞƏT

fəth etmək – покорять
səyahət – путешествие
əlyazma – рукопись
mənbə – источник

əyləndirici - развлекательный
qalib - победитель
müləhizə - соображение
mövcud olmaq – существовать

SUALLAR

1. Futbol digər idman növlərindən nə ilə fərqlənir? 2. Bu idman növü harada və nə zaman yaranıb? 3. Oyunun vaxtı nə ilə müəyyənəndirilir? 4. İlk seçmə futbol komandasının məqsədi nədən ibarət idi? 5. Argentinanın mərkəz hücumçusu necə cəzalandırılmışdı? 6. Arxeoloji qazıntılar zamanı nə aşkar edilmişdi?

§6. MORFOLOGİYA NİTQ HİSSƏLƏRİ

Azərbaycan dilindəki sözlər öz qrammatik mənalılarına görə qruplara bölünür. Bu qruplar nitq hissələri adlanır.

Nitq hissələri aşağıdakı növlərə bölünür:

a) əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərf). Bu nitq hissələri şəkilçi qəbul edib dəyişə bilər.

b) Köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər). Bunların leksik mənası yoxdur, yalnız qrammatik mənası var, şəkilçi ilə işlənmir.

c) Xüsusi nitq hissəsi - nida. O, yalnız hiss, həyəcan bildirir.

99. Mətni oxuyun, sözləri əsas nitq hissələri üzrə qruplaşdırıb yazın:

Belə bir piramida təsəvvür edin: iki akrobat yoldaşlarının başı üzərində hərəsi bir əlini dayaq verərək mil durmuşdur. Onlar fasiləyə yol vermədən sürətlə tullanırlar, bir-birinin üzərindən asırlar. İki akrobat üçüncüsünü göyə atır. O, havaya sıçrayaraq çox gözəl mayallaq asır və aşağıdakı akrobatın çiynlərinə enir, bu zaman ikinci akrobat göyə sıçrayır. O, yarım mayallaq asaraq yoldaşlarının əlləri üstə mil durur. Nəhayət, yuxarıdakı akrobat aşağıdakının çiynlərindən yanı üstə dalbadal iki dəfə mayallaq asır.

Bu gözəl tamaşaya baxarkən, akrobatların cəsarətinə, dəqiqliyinə, hərəkətlərinin ahəngdarlığına heyran qalırsan və istər-istəməz düşünürsən: «Onlardan biri azacıq səhvə yol versə, görəsən nə olar?». Yıxılıb zədələnər. Buna görə də dördnəfərlik qrupun üzvləri uzun müddət məşq edir və hər bir hərəkəti dəqiq öyrənirlər. Xüsusilə təhlükəli uçuşlar və tullanmalar asma kəmərin köməyi ilə hazırlanır. O, tavana bərkidilmiş bloklardan asılır. İdmançı yalnız hərəkət etdikdə məşqçi kəməri dartır və akrobat havada asılı qalır.

İSİM

İsimlər əşya bildirir, kim? nə? hara? suallarına cavab verir.

İnsana aid isimlər **kim?**, heyvan və cansız əşya bildirən isimlər **nə?**, yer bildirən isimlər isə **hara?** sualına cavab verir.

Xüsusi isimlər. Bu isimlər eyni əşyaları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə işlədilən adlardır.

Xüsusi isimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. İnsan adı, soyadı, təxəllüsləri bildirenlər: Cəmil, Sabir, Axundov, Bakıxanov, Vurğun, Gəncəvi və s.
2. Coğrafi adları bildirenlər: Azərbaycan, Bakı, Qəbələ, Oğuz, Göyçay, Qarabağ, Ağdam, Kür, Araz, Abşeron və s.
3. Tarixi hadisələrin, əsərlərin, qəzet və jurnalların, təşkilatların və s. adlarını bildirenlər: 20 Yanvar, 18 Oktyabr, «Azərbaycan», «Neftçi», ADR, «Yeni Müsavat» və s.
4. Astronomik adları bildirenlər: Ay, Yer, Mars, Yupiter və s.

Ümumi isimlər eyni cinsli əşyaların ümumi adlarını bildirir: məşq, məşqçi, futbol, basketbol, həndbol, tennis, güləş, ölkə, kənd, gözəllik və s.

Azərbaycan dilində ümumi isimlərin xüsusiyyəti, xüsusiyyətlərin ümumiyyəti keçməsi prosesi vardır. Məs: lalə – Lalə, polad – Polad, ceyran – Ceyran, günəş – Günəş, qərənfil – Qərənfil və s.

100. Aşağıdakı mətni köçürün, ləksik mənalı sözlərin altından iki xətt çəkin.

İlkin – Atlet sözü dilimizə haradan keçib, Nuray?

Nuray – Maraqlı sualdır. O, yunan dilindəki «atlesis» sözündən əmələ gəlib.

İlkin – Yəqin mənasını da bilirsən?

Nuray – Bəli, mənası «güləş», «yarış» deməkdir.

İlkin – Nuray, yunanlar güclü, çevik adamlar arasında yarışlar keçirirdilər.

Nuray – Özü də atletlər arasında güləş, yumruq döyüşü, qaçmaq, nizə, disk tullamaq və s. üzrə yarışlar keçirilirdi.

İlkin – İndi bu növlər yüngül və ağır atletikaya bölünür, elə deyil?

Nuray – Elədir, amma yüngül atletika sözü özü də şərtidir.

İlkin – Niyə ki?

Nuray – Bir özün düşün, 50 km məsafəyə qaçmaq, yaxud ağır yadronu itələmək asandır?

İlkin – Səninlə tamamilə razıyam, idmanın ağır, yüngülü yoxdur.

Nuray – Ancaq onların hamısı gözəldir.

İlkin – Doğrudur, hərəsinin də öz yeri var.

101. Aşağıdakı parçanı oxuyun, kim? sualına cavab verən isimlərin altından bir, nə? sualına cavab verən isimlərin altından iki xətt çəkin:

Atlet qaçmağı, tullanmağı, disk və nizə atmağı, yadro itələməyi bacarmalıdır. Bunların hamısını bacaranlar varmı? Vardır, bunlara çoxnövçülər deyirlər. Belə idmançılar arasında ayrıca yarışlar keçirilir. Kişilər idmanın on növü üzrə çıxış edirlər, qadınlar isə beş növ üzrə.

Önnövçülük çox çətin idmandır. Bu növdə çıxış edən atlet idmanın on növünü də mükəmməl bilməlidir. Belə idmançılar çox az-az yetişir. Yalnız iradəli atletlər buna nail ola bilirlər.

102. Aşağıdakı parçada olan xüsusi və ümumi isimləri seçin. Xüsusi isimlərin altından bir, ümumi isimlərin altından iki xətt çəkin.

1. 1916-cı il aprelin 19-da Bakıda milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrının binasında (hazırda Musiqili komediya teatri) C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesi tamaşaya qoyuldu.

2. «Ölülər» komediyasının ilk tamaşası ictimaiyyətin bütün təbəqələrini ayağa qaldırdı. «Açıq söz», «Yeni iqbal», «Kaspi», «Tuti» kimi mətbuat orqanlarının səhifələrində bu münasibətlə qızgın mübahisələr başladı. Tamaşada əsas rolları görkəmli aktyorlar oynamışdılar. İskəndər rolunda Mirzə Əliyev, Şeyx Nəsrullah rolunda C.Məmmədquluzadənin yaxın dostu və silahdaşı, şair Əliqulu Nəcəfov (Qəmküsar) çıxış etmişdilər.

İSİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində isimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə isimlər bir kökdən ibarət olur, tərkibində sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir. Məs: yol, boks, baş, payız, göl, çay və s.

Düzəltmə isimlər sözlərin kökünə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Məsələn:

- aq/-ək (q,k): soraq, döşək, daraq
- çı, -çi, -çu, -çü: - qapıçı, voleybolçu, üzgüçü, karateçi və s.
- caq/-cək: oyuncaq, yelləncək
- ı/-i/-u/-ü: çəki, dolu, ölçü
- lıq/-lik/-luq/-lük: qələbəlik, qumluq, daşlıq, pislik,

yaxşılıq

- ıcı/-ici/-ucu/-ücü: satıcı, bilici, bağlayıcı.
- ıq/-ik/-uq/-ük: qalıq, bilik, buruq, hörük
- ın/-in/-un/-ün: axın, əkin, biçin
- mə/-mə: qazma, çəkmə, qovurma, dondurma, biçmə,

qidalanma

- ıntı/-inti/-untu/-üntü: tikinti, çöküntü
- ış/-iş/-uş/-üş: vuruş, döyüş, baxış
- laq: qışlaq, yaylaq

Mürəkkəb isimlər əsasən iki və daha artıq sözün birləşməsindən düzəlir. Məsələn: Həsənağa, Ağabacı, Şirməm-məd, Gülağa, Ağdaş, Qarabağ, Qurugöl, Daşlıbulaq, əlüzyuyan, paltarasan, ölüm-itim, bulaqotu, sarıköynək, günəbaxan, dəvədadanı və s.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

İllər boyu may ayı bayramları ayı hesab edilirdi. Lakin bayram günləri ilə qızaran təqvimdə 28 May- Azərbaycan Demokratik Respublikasının təsis olduğu gün bayram kimi qeyd olunmurdu.

28 May 1918-ci ildə Şərqdə ilk müstəqil müsəlman dövləti yarandı. 11 yanvar 1920-ci ildə Paris konfransının Ali Şurası Azərbaycanın suverenliyini tanımaq haqqında qərar qəbul etdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Səməd bəy Mehmandarov və Azərbaycanın digər şanlı oğulları milli, müstəqil dövlət qurmaq kimi tarixi missiyanı öz üzərinə götürdülər. Bu çətin işdə qardaş türk xalqı, türk

dövləti bizə yardımçı oldu. Xalqımız unutmamışdır ki, bu ağır vaxtda Nuru paşanın başçılığı ilə türk əsgərləri Bakını erməni daşnaklarından təmizləmişdilər.

ADR-in ilk hökuməti Gəncədə yaradılmış, sonra mərkəzə –Bakıya köçmüşdür. Hökumətin qəbul etdiyi müstəqillik aktı ölkənin daxili və xarici siyasətini müəyyən edən böyük siyasi sənəd idi. Sənəddə ADR hökuməti ərazisində yaşayan bütün vətəndaşların hüquqlarının təminatının qaranlı olmağı öhdəsinə götürürdü. ADR bütün qonşu dövlətlərlə xoş mərəmli qonşuluq əlaqələri yaratmaq niyyətində olduğunu bildirdi. Mövcud olduğu 23 ay ərzində ADR sənayeni inkişaf etdirdi, 30 minlik ordu yaratdı, türk dilində ali və orta məktəblər açdı, torpaq haqqında qanunu qəbul etdi, bir çox dövlətlərlə diplomatik münasibətlər yaratdı.

1920-ci il aprel 28-də Moskva, onun Qızıl Ordusu müstəqil Azərbaycan Dövlətinin varlığına son qoydu. ADR-in süqutundan sonra hakim dairələr müstəqillik qazandığımız ayı hər vasitə ilə xalqın yaddaşından çıxarmaq istəmişlər. 23 aylıq müstəqilliyimizi tarix kitablarından, təqvimlərdən silib yox etməyə çalışmışlar. Lakin tariximizin bu qızıl səhifəsi vərəqlərdən silinərsə də, qəlblərdən silinməmiş, beyinlərə həkk olunmuşdur. Yalnız 71 ildən sonra Azərbaycan xalqı təkrarən müstəqillik qazandı və azad inkişaf yoluna süveren dövlət kimi qədəm qoydu. Azadlığın nə demək olduğunu bilən xalqımız kiminsə əsarəti altında yaşaya bilməzdi. İndi müstəqil Azərbaycan dövləti dünyanın ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər iri dövlətləri ilə bərabər sırada dayanıb, aparıcı təşkilatların bərabərhüquqlu üzvüdür.

Hazırda Azərbaycan müstəqil dövlət kimi Avropa şurasına qəbul edilmiş, BMT-nin qeyri-müstəqil şurasının üzvü seçilmişdir.

LÜĞƏT

тəqvim-календарь
тəsis-установка, создание

niyyət-намерение
тəşkilatlar-организации

şanlı oğullar-славные сыны bərabər hüquqlu-равноправный
hüquqlarının təminatı-гарантом süqut-raspad
prav

SUALLAR

1. Neçənci ildə müstəqil Azərbaycan dövləti yaranmışdı?
2. Paris konfransının Ali Şurası neçənci ildə ADR-in suverenliyini tanıdı?
3. ADR-in ilk qurucuları kimlər olmuşdur?
4. Çətin illərdə xalqımıza kimlər kömək etmişdilər?
5. Mövcud olduğu müddət ərzində ADR hökuməti hansı sənədləri qəbul etmişdi?
6. ADR neçənci ildə süqut etdi?
7. Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə neçənci ildə müstəqillik qazandı?

§7. İSİMLƏRİN HALLANMASI

İsimlər cümlədə asılı olduğu sözün təsiri ilə dəyişir və müəyyən şəkilçilər qəbul edir. Bu şəkilçilər hal şəkilçiləri adlanır.

Azərbaycan dilində ismin 6 halı var. Onların sualları və şəkilçiləri bunlardır:

1. Adlıq hal kim? nə? hara? suallarına cavab verir, şəkilçisi yoxdur.
 2. Yiyəlik hal kimin?, nəyin?, haranın? suallarına cavab verir və -ın¹ şəkilçisini qəbul edir.
 3. Yönlük hal kimə?, nəyə?, haraya? suallarına cavab verir və -a², -ya² şəkilçilərini qəbul edir.
 4. Təsirlik hal kimi?, nəyi?, haranı?, nə? suallarına cavab verir və -ı⁴, -nı⁴ şəkilçilərini qəbul edir.
 5. Yerlik hal kimdə?, nədə?, harada? suallarına cavab verir və -da² şəkilçisini qəbul edir.
 6. Çıxışlıq hal kimdən?, nədən?, haradan? suallarına cavab verir və -dan² şəkilçisini qəbul edir.
- Adlıq hal şəxs, əşya, yer adları bildirir.

Yiyəlik hal sahiblik ifadə edir.

Yönlük hal hərəkətin istiqamətləndiyi yeri və ya obyektini bildirir.

Təsirlik hal bəzən şəkilçisiz də işləyə bilər. Məs: dəftər aldım, məktub yazdım, kitab oxudu və s.

Yerlik hal əşyanın, hərəkətin yerini bildirir.

Çıxışlıq hal əşyanın, hərəkətin çıxış nöqtəsini, səbəbini və s. bildirir.

A.	top	futbolçu
Y.	topun	futbolçunun
Yön.	topa	futbolçuya
T.	topu	futbolçunu
Yer.	topda	futbolçuda
Ç.	topdan	futbolçudan

Saitlə bitən isimlər hallanarkən yiyəlik və təsirlik hallarında söz kökü ilə şəkilçi arasına n, yönlük halda isə y samiti artırılır.

Rus dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bütün isimlər hallana bilər.

Sonu q və k samitləri ilə bitən isimlər hallanarkən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında q samiti ğ-yə, k samiti isə y-yə keçir. Məs:

A.	torpaq	çörək
Y.	torpağın	çörəyin
Yön.	torpağa	çörəyə
T.	torpağı	çörəyi
Yer.	torpaqda	çörəkdə
Ç.	torpaqdan	çörəkdən

103. Dialoqu köçürün, isimlərin altından xətt çəkin və hansı halda işləndiyini göstərin.

İlkin – «Xadjim» sözünün mənası nədir?

Şamil – «Başla» deməkdir, necə ki?

İlkin – Deməli, cüdo güləşində hakim güləşçilərə başla demək istəyir, hə?

Şamil – Bəli, nədir, cüdo ilə maraqlanırsan?

İlkin – Xoşuma gəlir.

Şamil – Onda, gəl səni də bu bölməyə yazdırım.

İlkin – Harada məşq edirsiniz?

Şamil – «Məhsul» cəmiyyətində. Məşqə gəlsən cüdo haqqında çox eşidərsən.

İlkin – Məsələn, nəyi?

Şamil – Cüdonun vətəni, onun yaradıcısı haqda geniş məlumatın olar.

İlkin – Maraqlıdır, harada yaranıb bu oyun?

Şamil – Yaponiyada.

İlkin – Cüdonu yaradan özü də güləşçi olub?

Şamil – Bəli, onun adı Jiqoro Kanodur.

İlkin – Bu idman üzrə Beynəlxalq federasiya da var?

Şamil – Əlbəttə, 50-ci illərdə yaradılıb.

İlkin – Yəqin yarışlar çəki dərəcəsi üzrə keçirilir, elədir?

Şamil – Necə deyim, ilk əvvəl yox.

İlkin – Yəni nə vaxt?

Şamil – XIX əsrin sonunda.

İlkin – İndi cüdoda, neçə çəki dərəcəsi var?

Şamil – Səkkiz.

İlkin – Bu güləşdə qalib gəlmək üçün nə tələb olunur?

Şamil – Çeviklik.

İlkin – Bəli, çeviklik, cüdo elə «çevik yol» deməkdir.

104. Tərkibində təsirlik halda olub, nə? sualına cavab verən sözlərin işləndiyi on cümlə yazın və adlıq halda olan sözədən nə ilə fərqləndiyini söyləyin.

105. Mətnədən isimləri tapıb yazın, qarşısında onların hansı morfoloji kateqoriyada olduğunu göstərin:

ATLETİKA TƏMRİNLƏRİ

Məşğələlərin məzmunu atletikanın hansı növü üzrə yarışlara hazırlaşmaqdan asılıdır. İdman alətlərini atanlar əsas diqqəti fiziki gücü artırmağa, hoppananlar sıçrayış və çeviklik keyfiyyətlərini artıran hərəkətlərə daha çox fikir verir, sprinterlər

isə daha çox qaçırlar. Qüvvənin qənaətlə sərf olunması, hərəkətlərə minimum enerji işlədilməsi hər hansı məsafəyə qaçarkən həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yüksək sürətlə qaçmağa başlamazdan əvvəl özündə xüsusi dözümlülük xasiyyəti yaratmalısən. Bu, gücdən düşməyin qarşısını alır. Qaçış texnikasını öyrənmək üçün ən yaxşı vasitə sürəti tədriclə artırmaqdan ibarətdir. Sürət hər dəfə artdıqca hərəkətlərin sərbəstliyi olduğu kimi qalmalıdır. Yorgunluq hiss olunan kimi sürətin artırılmasını dayandırmaq və bundan sonra ətalət qüvvəsi üzrə mümkün qədər sərbəst qaçmaq lazımdır.

106. Mətni köçürün, ismin hallarını müəyyənləşdirin.

ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ (1487-1524)

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi və şairi Şah İsmayıl Xətəi Ərdəbildə anadan olmuşdur. Üç yaşında düşmənləri atasını öldürür, anasını və qardaşlarını həbs edərlər. İsmayıl 13-14 yaşlarında olarkən ətrafına qüvvətli atlı dəstəsi toplayır və on dörd il ərzində ətrafdakı dövlətləri tutur. 1502-ci ildə Təbrizdə özünü şah elan edərək, böyük Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəyə atılır. İrani, Ermənistanı, İraq və Kiçik Asiyaın bir hissəsini Səfəvi dövlətinin ərazisinə qatır.

Lakin o, tezliklə hərbi səfərlərdən əl çəkərək həyatını ölkənin azadlığına, elm və mədəniyyətinin inkişafına həsr edir. Şeiri, sənəti sevən Xətəi özü də gözəl, incə şeirlər yazır, lirik və epik əsərləri ilə ölkə sənətkarlarına nümunə göstərir. Onun klassik və aşıq poeziyası üslubunda yazdığı hikmətli, şirin nəğmələri dillərdən düşmür. «Dəhnamə» və «Nəsihətnamə» poemaları kamill sənət əsərləri kimi sevilir.

Böyük Füzuli Xətəiyə qəsidələr ithaf etmiş, Azərbaycan və İran aşığıları onun haqqında nəğmələr qoşmuşdur. Öz böyük oğlunu sevən xalqımız onun bəhadrılığından danışan dastan yaratmışdır.

107. Aşağıda verilmiş mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, yazarkən ismin hal şəkilçilərinə fikir verin.

НАШ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Литературный язык, которым мы пользуемся – это по-длинно драгоценнейшее наследие, полученное нами от предшествующих поколений, драгоценнейшее, ибо оно дает нам возможность выражать свои мысли, чувства и понимать их не только у наших современников, но и у великих людей минувших времен.

Может возникнуть вопрос, лучше ли сказать: «Что может быть ближе и дороже нам, чем родной язык?» И верно, слово родной – волшебное слово, оно согревает своим интимным теплом все то, к чему прикладывается в качестве эпитета: родная страна, родной дом, родная мать, родной язык.

108. Atalar sözlərini öyrənin:

Bir güllə bahar olmaz; Bala baldan şirindir; Birlik harda, dirilik orda; Tək əldən səs çıxmaz; Axtaran tapar.

109. Mətni oxuyun, isimlərin quruluşca növlərinə aid misalları tapıb dəftərinizə yazın:

QILINCOYNATMA

Qılinc təlimi soyuq silahın müxtəlif növlərində qədim dövrlərdən Misirdə, Yunanıstan və Romada məşhur olmuşdur. XV əsrdə qılinc təlimi incəsənət növü kimi İspaniyada yarandı. XVIII əsrdən qılinc oynatmaq öz döyüş xarakterini itirmiş, idman xarakteri daşımağa başlamış və müasir dövrdə tətbiq edilən qılinc oynatma idmanına çevrilmişdir. İndi idmançılar sabıya, rapıra və şpaqalarla döyüşürlər. Şpaqalarla döyüş müasir beşnövcüliyə də daxildir.

Rapıra ən yüngül silahdır. Onun uzunluğu 110 sm, çəkisi 500 qramdır. Onun tiyəsi nazik hissədən (sancmaq üçün), orta hissə (silahlarm toqquşması üçün) və qalın hissədən (müdafiə

üçün) ibarətdir. Dəstək qalxandan (əli zərbədən qorumaq üçün), dəstəkdən (tutmaq üçün) və qaykadan (nizəni, qalxanı və dəsrəyi bir-birinə bərkitmək üçün) ibarətdir. Rapıra ilə döyüş keçirmək üçün meydançanın uzunluğu 12 metr, eni isə 2 metr olur. Rapıra ilə döyüş 5 zərbə vuruşuna qədərdir. Zəfər toxunulan sahə bədən və iki ayaq arasındakı üçbucaq hesab olunur. Qılinc oynatmada rapıraçı, sablist və şpaqaçı kişilər və rapıraçı qadınlar şəxsi və komanda yarışlarında iştirak edirlər.

110. Mətni oxuyun, isimləri quruluşuna görə qruplaşdırın, qarşısında morfoloji təhlil aparın:

Məmmədhusəyn Şəhriyar (1906-1988) «Heydərbabaya salam» poemasında Cənubi Azərbaycanın füsunkar təbiətini, kənd həyatının bir sıra xüsusiyyətlərini, uşaqlıq dövrünün şirin xatirələrini çox təbii, səmimi, şairənə bir tərzdə tərənnüm etmişdir. Əsəri oxuduqca vətənin yaraşıqlı mənzərələri, Azərbaycan kəndinin zəngin həyatı, doğma yurdun bütün gözəllikləri göz qabağında dayanır. Şəhriyar Azərbaycan kəndinin yayını, qışını, yazını, payızını, bağını, bağçasını, sürüsünü, na-xırını, ilxısını, el-obasının toyunu, bayramını, adət-ənənələrini, məişət tərzini elə təsvir edir ki, oxucu şair müşahidəsinin DƏ-qıqlılığına, zənginliyinə, poetik təəssüratına heyran qalır. 107 bənddən və iki hissədən ibarət olan bu gözəl və dərin məzmunlu poemanı şair 1954-cü ildə yazmışdır.

111. Köçürün, sadə isimlərin altından xətt çəkin.

Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu.
Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm şəhri talan oldu.

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım döndü közə.
Keçən sözü vurma üzə,
Keçən keçdi, olan oldu.

Ələsgərəm, sənə qurban,
Gəl eyləmə bağrımı qan
İtkin düşdü tülək tərən,
Sar da kəklik alan oldu?

Aşıq Ələsgər

112. Sağ sütunda verilmiş şəkilçiləri sol sütundakı müvafiq sözlərə artırın və dəftərinizə yazın.

Sözlər	Şəkilçilər
1. insan, rəhbər, oğul	1. -lıq ⁴
2. çay, ot, yay, qış	2. -laq ²
3. meydan, kitab	3. -ça ²
4. yazı, dil, qoruq	4. -ç ¹
5. kənd, dağ	5. -lı ⁴
6. hakim, şəxs, əməl	6. -iyyat ²
7. ev, hava, əmək	7. -dar
8. təbliğ, təşviq	8. -at ²

113. Verilmiş sözləri üç qrupa bölün: 1-ci qrupda mürəkkəb isimləri, 2-ci qrupda mürəkkəb adları, 3-cü qrupda mürəkkəb fəlləri yazın və hər qrupa aid 2 cümlə yazın:

Elnur Məmmədli, Pyer dö Kuberten, Xəzər dənizi, kəklik-otu, atılıb-düşmək, istiot, Az.DBTİA, əlüzyuyan, əzilib-büzül-mək, atlıqarıqqa, AFFA, dalğadöyən, elektrikkeçirmə, əks-fənd, fisincanplov, FİFA, giley-güzər, atıb-tutmaq, qədd-qamət, vitse-prezident, gethaget, AzərTAc, Odlar yurdu, AİBA.

114. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlərin hər birinə aid beş söz tapın və onları cümlələrdə işlədin.

BAKİ

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı iri sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzidir.

Bakının ərazisi Abşeron yarımadasının əsas hissəsini, Abşeron və Bakı arxipelaqlarının və Qobustanın bir hissəsini tutur, cənub-qərb hissəsi Xəzər sahili boyunca, cənub-şərqə isə Şirvan düzündə uzanır. Şəhərin mərkəzi hissəsi Bakı buxtasında

(pilləli amfiteatrda) yerləşir. Bakının dəniz sahili hissəsi okean səviyyəsindən təqribən 28 metrə qədər alçaqdır. Burada faydalı qazıntılardan neft, qaz, daş, əhəng, sement kimi tikinti materialları, müalicə əhəmiyyətli mineral sular (Şıx çimərliyin-də, Suraxanıda) çıxır.

Abşeron yarımadasında tapılmış arxeoloji materiallar buranın qədim yaşayış məskəni olduğunu sübut edir.

Bakı hələ orta əsrlərdən Yaxın və Orta Şərqi iri şəhərlərindən idi. Beynəlxalq ticarət yolları ayrıcında yerləşmiş Bakı şərq və qərb ölkələri arasındakı ticarətdə mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bakıya Bizans, Çin, İraq, Suriya, Venesiya, İran, Hindistan tacirləri gəlirdi.

Bakı X əsrdən liman şəhəri kimi məşhurlaşmışdı. XI əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Bakı tərəqqi dövrü keçirirdi. Şirvanşahlar şəhərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət verirdilər. XII əsrdə Bakı ikicərgəli qala divarı və xəndəklə əhatə olundu. «Qız qalası» da şəhərin müdafiə sistemində daxil idi. Qalanın daş kitabəsində kufi xətti ilə Məsud Davud oğlunun adı həkk edilmişdir; bu yazı Məsudu Qız qalasının memarı hesab etməyə imkan verir. 1232-35-ci illərdə Bakını dəniz tərəfdən qorumaq məqsədi ilə buxta daxilində möhkəmləndirilmiş qala tikildi. Şirvanşahlar Xəzər dənizində güclü donanma yaratdılar. XIV əsrin ortalarına doğru Bakıda ticarət yenidən canlandı. Xəzərdə Genuya və Venesiya tacirlərinə məxsus gəmilər, limanlarda isə ticarət fabriyaları var idi. Gilan və Şamaxı ipəyinin beynəlxalq ticarətdəki rolunun artması ilə əlaqədar Bakının iqtisadi mövqeyi yüksəldi. Bakıda indiyədək qalan tarixi-memarlıq abidələri-Buxara karvansarası (XIV əsr), Qız qalası yaxınlığında Multani (Hind) karvansarası (XV-XVI əsrlər) və s. şərq ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edir. 1796-cı ilin yazında II Yekatrinanın əmri ilə general V.Lyubovinin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. 1813-cü ildə bağlanmış Gülistan (Rusiya ilə İran arasında) sülh müqaviləsi Şimali Azərbaycanın, o cümlədən, Bakının Rusiyaya birləşdirilməsini təsdiqlədi.

Bakıda ilk memarlıq abidələri məbədlər və atəşgahlar olmuşdur. Ərəb istilasından sonra atəşgahlar dağıdılmışdı. Bakı içərişəhər adlanan sahədə inkişaf etməyə başlamışdı. Dəniz sahilində, təxminən Qız qalasının yaxınlığında ilk binalar tikilmişdi.

Bakıda müxtəlif illərdə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin, ədəbiyyatımızın və incəsənətimizin korifeylərinin tunc heykəlləri ucaldılmışdır. Bakı həm də elm və təhsil ocağıdır. Bakıda hazırda 50-yə qədər özəl və dövlət ali təhsil müəssisəsi, çoxsaylı orta ümumtəhsil məktəbləri, elmi –tədqiqat institutları, təmayüllü liseylər, Elmlər Akademiyası, muzeylər yerləşir, yeni-yeni əyləncə mərkəzləri salınır. Şəhərin görünüşü günbəgün dəyişir, gözəlləşir və müasirləşir.

LÜĞƏT

səpəye - промышленность
tərəqqi- прогресс, процветание
müdafiə- оборона
müqavilə- пакт, договор
məbəd- молельня, храм

atəşgah- храм огнепоклонников
şəxsiyyətlər- личности
təmayül-уклон
əyləncə mərkəzi- развлекатель-
ный центр

SUALLAR

1. Bakı coğrafi cəhətdən harada yerləşir? 2. Bakı dəniz səviyyəsindən neçə metr hündürlükdədir? 3. Paytaxtın faydalı qazıntıları barədə nə bilirsiniz? 4. Şəhərin ticarət əlaqələri hansı ölkələrlə olmuşdur? 5. Azərbaycanın yadelli işgallardan qorunmasında Bakının rolu necə qiymətləndirilir? 6. Şəhərin tarixi-memarlıq abidələri hansılardır?

§8. İSİMLƏRİN KƏMIYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

Kəmiyyət kateqoriyası əşyalar arasındakı kəmiyyət fərqi göstərir. İsimlər kəmiyyətə görə tək və cəmdə olur. İsimlərin cəm forması –lar/ -lər şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs: meydançameydançalar, güləşçigüləşçilər, dövlətdövlətlər, tələbətələbələr, idmançiidmançılar və s.

Azərbaycan dilində yalnız cəmdə işlənən isimlər yoxdur. Su, un, qum, duz və s. tipli topluluq bildirən isimlər də cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. Məs: Azərbaycan mineral sular diyarıdır.

Azərbaycan dilində kəmiyyətə çoxluq I və II şəxsin cəm şəkilçiləri (-ıq/ -ik/ -uq/ -ük, -sınız/ -siniz/ -sunuz/ -sünüz) ilə də ifadə olunur. Məs: müəllimlik, müəllimsiniz, həndbolçuyuq, həndbolçusunuz və s.

115. Aşağıdakı tək isimləri cəm şəklinə salaraq cümlədə işlədin və dəftərinizə yazın.

idmançı, məşq, top, meydan, məşqçi, futbolçu, üzgüçü, gimnast, halqa.

116. Morfoloji əlamət olmadan çoxluq bildirən 10 söz tapıb cümlələrdə işlədin.

117. Mətni oxuyun, terminləri ayrıca yazın, qarşısında alınma söz və neologizm olub-olmadığını qeyd edin:

TEMPERATUR

Temperatur mühüm limitləşdirici faktorlardan hesab olunur. Temperatur orqanizmə daim təsir göstərən faktordur; onun kəmiyyətə göstəricisi coğrafi, mövsümi və sutkalıq müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Belə ki, səhrada temperatur müsbət 60°S-yə qalxa bilər. Şərqi Sibirə isə mənfi 70°S-yə enir. Ümumiyyətlə, +50°S-dən - 50°S temperatur diapazonu biosferdə şəraitin əsası hesab olunur.

İqlim zonalarına görə temperatur rejimindəki fərq Arktika və Antarktikanın sərt və uzun sürən qışı və sərin, lakin qısa

yayı ilə bağlı temperaturuna nisbətən sabit ekvator vilayətlərinin temperaturuna dəniz, relyef və digər faktorlar təsir göstərir. Aşağı en dairəsinin sahil vilayətləri və rütubətli tropik ərazilər temperatur sabitliyi ilə fərqlənir. Məsələn, ekvator da temperaturun illik dəyişmə amplitudası kontinental səhralardan çox fərqlidir.

118. Cəm şəkilçisi qəbul etməyən və -lıq/-lik/-luq/-lük şəkilçisi ilə düzələn isimlər tapıb cümlələrdə işlədin.

119. Sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edin, cəm şəkilçisi artırılmadan cəmlilik bildiren sözlərin altından xətt çəkin.

высота, сила, площадь, вода, дружба, мир, виноград, Баку, молоко, тишина, серебро, молодость, камень, снег, молодежь, студенчество

120. Mətni oxuyun, ümumi və xüsusi isimləri tapıb qarşısında sualını yazın:

NƏSRƏDDİN TUSİ

Nəsrəddin Tusi Məhəmməd İbn Həsən 18 fevral 1201-ci ildə İraqın Tus şəhərində anadan olmuş və bu şəhərin adını özünə ləqəb götürmüşdür.

İlk müəllimi atası, sonrakı müəllimləri isə Bəhmənyar və İbn Sina məktəbinə mənsub alimlər olmuşlar

N.Tusi təsis etdiyi Marağa rəsədxanasını qısa müddətdə astronomiya cihazlarına və zəngin kitabxanaya malik böyük elmi mərkəzə çevirmiş, bir çox məşhur riyaziyyatçı və astranomu buraya dəvət etmişdir.

Onun rəhbərliyi ilə elmin müxtəlif sahələrinə aid bir sıra qiymətli əsərlər yaradılmışdır. «Zici Elxani» əsərində planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri verilmişdir.

N.Tusi fizikaya dair əsərlərində təbiətdə maddənin saxlanması və çevrilməsi haqqında ilk fikir söyləmişdir.

N.Tusi XII əsrin 30-cu illərində Kuhistana gəlmiş və yerli əhəlinin başçısı Nasirin təklifi ilə 1236-cı ildə tərbiyə, əxlaq və pedaqogikaya aid «Əxlaqi-Nasiri» (Nasirin əxlaqa aid kitabı)

əsrini yazmışdır. Əsər Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsləri kimi şöhrət tapdı və indi də bəzi orta məktəb proqramlarında bu məqsəd üçün ona müəyyən yer verilir. N.Tusi əsəri üç dəfə yenidən işləmişdi.

N.Tusi Kuhistanda həbs olunub Ələmut qalasına salınmışdır. Monqol sərkərdəsi Hülakü xan bu qalanı aldıqdan sonra N.Tusini azad edib, özünə məsləhətçi təyin etmiş və bu zaman N.Tusi minlərlə günahsız alim və bacarıqlı şəxsləri monqol qılıncından xilas edə bilmişdi. Hülakü xanın vəfatından sonra isə N.Tusi onun oğlu Abaqa xanın vəziri olmuşdur.

N.Tusinin məntiqə və poeziya nəzəriyyəsinə həsr edilmiş kitabları vardır. O, elmlərin təsnifatına və kainatın dərk edilməsinə dair bir sıra dialektik tərif, Ayın və Günəşin tutulmasını, işığın sinmasını, göy qurşağının yaranmasını materialist baxımdan izah etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı N.Tusi hər bəndi hikmətamiz fikirlərlə zəngin olan 34 rübai yazmışdır.

N.Tusi Bağdada səfəri zamanı vəfat etmiş, «Came-Məscidi»ndə dəfn olunmuş, qəbrinin üstündə «Dinin və xalqın köməyi, elm aləminin şahı. Zamanın anası belə oğul doğmamışdır» yazılmışdır.

N.Tusinin əsərlərinə Rusiya, İran, Türkiyə, Hindistan, Ərəbistan, Misir və b. ölkələrin kitabxanalarında rast gəlinir.

N.Tusi özündən çox-çox əvvəl yaşamış Evklid, Ptolomey, Əbu Reyhan Biruni, Ömər Xəyyam, İbn Sina kimi alimlərin irsinə yüksək qiymət vermiş, onların əsərlərindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

121. Cümlələri tərcümə edin, isimlərin hansı halda olduğunu deyin:

1. Не сме́йся над старым: и сам будешь стар. 2. У молодого не хватет ума, а старого-здоровья. 3. Гуляй, но дело не забывай. 4. Золото дабывают из земли, а знания из книги. 5. Грамоте учиться-всегда пригодится. 6. Для Родины своей ни сил, ни жизни не жале́й. 7. Человек без родины, что соловей без песни. 8. Дорога ложка к обеду. 9. Книга-лучший друг человека.

İSİMLƏRİN MƏNSUBİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

Əşyanın kimə və nəyə mənsub olduğunu bildirmək üçün xüsusi şəkilçilərdən istifadə olunur. Bunlara mənsubiyyət şəkilçiləri deyilir. Mənsubiyyət şəkilçiləri əşya ilə şəxs arasında münasibət yaradır, yəni müəyyən əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirir.

a) saitle bitən sözlərdə:

Şəxs	Tək	Cəm
I	-im ⁴ topum	-imiz ⁴ topumuz
II	-in ⁴ topun	-iniz ⁴ topunuz
III	-i ⁴ topu	-i ⁴ topu

b) samitlə bitən sözlərdə:

Şəxs	Tək	Cəm
I	-m məşqçim	-mız ⁴ məşqçimiz
II	-n məşqçin	-niz ⁴ məşqçiniz
III	-i ⁴ , -si ⁴ məşqçisi	-i ⁴ , -si ⁴ məşqçisi

Sahiblik anlayışını yaratmaq üçün yiyəlik hal şəkilçilərinə də (-in, -in, -un, -ün) istifadə olunur.

Rus dilində mənsubiyyət şəkilçiləri yoxdur. Bu münasibəti yaratmaq üçün əlavə sözlərdən - mənsubiyyət əvəzliliklərindən istifadə edilir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, mənəfe, mənəbə, mənşə, məcmu, mövqe və tale sözlərinə III şəxsin təkində -si⁴ şəkilçisi yox, -yi⁴ şəkilçisi artırılır.

122. Aşağıdakı mətndə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin altından xətt çəkin.

İlkin - Şamil, Olimpiya qalibinə nə verirlər?

Şamil - Mükafat, necə məgər?

İlkin - Onu bilərəm, demək istəyirəm, mükafatı necə təqdim edirlər?

Şamil - Hə, başa düşdüm. Əvvəla, Olimpiya oyunlarında qalibə mükafatla yanaşı diplom da verilir.

İlkin - 1-ci, 2-ci və 3-cü yerləri tutan qaliblər fəxri kürsüyə qalxırlar.

Şamil - Yəqin yüksək nəticə göstərən birinci yerdə durur, hə?

İlkin - Bəli, fəxri kürsüdəki yerlər idmançıların nəticələrinə görə bölünür. Bilirsən də, medalları necə bölürlər?

Şamil - Bilirəm, I yerə çıxana qızıl, II yerə gümüş, III yerə isə bürünc medal verirlər.

İlkin- Doğrudur, bu zaman idmançılar bayrağa tərəf çevrilir və «farağat» vəziyyətində dururlar.

Şamil - Birinci mükafat təmiz qızıldır?

İlkin- Yox, onun tərkibində 6 qram qızıl var.

Şamil - Bəs qalanı nədir, axı o böyükdür?

İlkin - Hə, elədir, böyükdür, diametri 6 mm, qalınlığı isə 3 mm-dir. Medalın qalan hissəsi də gümüşdür.

Şamil - Çox sağ ol!

123. **Məşq, idmançı, güləş, gimnastika, hakim** sözlərinə əvvəlcə mənsubiyyət şəkilçiləri, sonra da təsirlik hal şəkilçisi artırıb cümlələrdə işlədin.

124. Hər biri 4 sözdən ibarət beş cümlə düzəldin. Bu cümlələrin hər birində həm yiyəlik hal, həm ikinci, həm də üçüncü şəxslərin təkinə aid mənsubiyyət şəkilçili söz olsun.

125. Cümlələri tərcümə edərək əvəzlilikləri ixtisar edin və mənanın anlaşılmasında mənsubiyyət şəkilçilərinin rolunu göstərin.

1. Как смеешь ты, наглец, нечистым рылом здесь, чистое мутить питье мое, за дерзость такову я голову с тебя сорву. (И.Крылов)

2. Я их убью. Я их прогонял, они не слушают. Я их собаками запугаю (затравлю) (А.Серафимович)

3. Зачем же ты пришел?

-Букварь.

Все опять засмеялись.

-Сколько тебе лет? (А.С.Серафимович)

126. Mətni oxuyun, mənsubiyyət bildirən sözləri tapın, şəkilçilərini göstərin, hansı şəxsə aid olduğunu müəyyənləşdirin:

ÜZEYİR HACIBƏYOV

Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 18 sentyabr 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi qəsəbəsində kənd mirzəsi ailəsində anadan olmuşdur. Şuşaya köçdükdən sonra ilk təhsilini burada ikisinin rus-Azərbaycan məktəbində, 1899-1904-cü illərdə isə Qori müəllimlər seminariyasında almışdır. 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndinə müəllim təyin edilmiş, 1905-ci ildə Bakıya köçmüş, Bibiheybətə, sonralar isə «Səadət» məktəbində dərs vermiş, «İttihad», «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», «Həqiqət», «İqbal», «Yeni iqbal» qəzetlərində və «Molla Nəsrəddin» jurnalında «U», «Filankəs» gizli imzalarla çıxış etmişdir. Hekayələr, satirik miniatürlər, publisistik məqalələr yazmışdır, Milli Musiqimizin inkişafında yorulmadan çalışmışdır. 1908-ci il yanvarın 12-də (yeni stillə 25-də) Bakıda H.Z.Tağıyevin teatrında onun «Leyli və Məcnun» operası tamaşaya qoyulmuşdur. Bu, həm də bütün Şərqdə, müsəlman dünyasında ilk opera idi. 1909-1915-ci illərdə «Şeyx Sənan», «Rüstəm və Söhrab», «Şah Abbas və Xurşid Banu», «Əsli və Kərəm», «Harun və Leyla» muğam operalarını bəstələmişdir. «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» musiqili komediyalarını yazmışdır.

1912-ci ildə Moskva, 1913-cü ildə Sankt-Peterburq Konservatoriyalarında təhsilini davam etdirmişdir. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə «Azərbaycan» qəzetində fəaliyyət göstərmişdir. Qəzetin ilk redaktoru Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəyli, 1919-cu ilin yanvarından isə Üzeyir bəy özü olmuşdur. Azərbaycan Demok-

ratik Respublikasının və Azərbaycan SSR-in dövlət himnlərini bəstələmişdir. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni Üzeyir bəyin Demokratik Respublikaya yazdığı marşdır.

O, 1931-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi yanında ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrini təşkil etmişdir.

1937-ci il aprelin 30-da Üzeyir bəyin «Koroğlu» operası tamaşaya qoyulmuşdur.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində «Çağırış», «Yaxşı yol», «Ananın oğluna nəsihəti», Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr etdiyi «Sənsiz», «Sevgili canan» romanslarının gün də sevilə-sevilə oxunur və dinlənir. «Arşın mal alan» musiqili komediyası dünyanın, demək olar ki, bütün dillərinə tərcümə olunmuşdur.

SSRİ-nin dövlət başçısı İ.V.Stalinin göstərişi ilə 1945-ci ildə çəkilmiş «Arşın mal alan» filmi dünyanın neçə-neçə ölkəsini dolaşmış, ölməz bəstəkarı dünya şöhrəti qazandırmışdır. Üzeyir Hacıbəyov filmin bir qrup yaradıcı və iştirakçısı ilə birlikdə Stalin mükafatına layiq görülmüşdür.

O, SSRİ Ali Sovetinin deputatı (1 və 2-ci çağırış) olmuş, çoxlu orden və medalla təltif edilmişdir.

İki dəfə Stalin mükafatı laureatı, SSRİ xalq artisti, akademik Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 1948-ci il noyabrın 23-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir. Doğum günü ölkəmizdə hər il təntənə ilə qeyd edilən Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 100 və 125 illiyi YUNESKO-nun qərarı ilə beynəlxalq miqyasda keçirilmişdir.

127. Mətni köçürün, isimlərin altından xətt çəkin, qarşısında hansı halda işləndiyini göstərin:

GÜLLƏ ATICILIĞI

Güllə atıcılığı idmanı idman məşğələlərinin ən qədim növlərindən hesab olunur. Qədim dövrlərdə güllə atıcılığının ilk növü olan kamandan oxatma incəsənəti sayılırdı. Daha sonralar ən çox tətbiqi əhəmiyyət kəsb edən bu idman növü ovçuluqda

və hərbi işlərdə silah kimi geniş tətbiq olunaraq bütün xalqlar arasında yayılmışdır.

Odlu silahdan güllə atıcılığı yarışı ilk dəfə 1471-ci ildə İsveçrədə keçirilmişdir. Başqa Avropa ölkələrində güllə atıcılığı idmanı, onun geniş inkişafı yalnız XIX əsrin axırlarına aiddir. Kamandan oxatma Olimpiya oyunlarına proqramına 1900-cü ildə daxil edilmişdir. O, 1904, 1908, 1920-ci illərdə oynanılma da, sonra fasilə verilmiş, yalnız 1972-ci il Münhen Olimpiadasında yenidən bərpa olunmuşdur. Oxatanların öz rəhbər orqanları-Beynəlxalq Kamandan Oxatma Federasiyası (FİTA) mövcuddur. İndi FİTA-nın bayrağı altında dünya ölkələrinin əksəriyyətinin milli federasiyaları fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Güllə Atıcılığı İttifaqı (UIT) yüzdən çox dövləti birləşdirir. Güllə atıcılığı idmanı üzrə yarışlar bütün Olimpiya oyunlarına proqramına daxil olmuşdur. Zemfira Neftəhəddinova Olimpiya və dünya çempionu, İradə Həşimova isə dünya və Avropa çempionudur.

BİZİM AKADEMİYA

1930-cu ildə Bakıda Zaqafqaziya Dövlət Cismani Mədəniyyət İnstitutu açıldı. Burada dərslər Azərbaycan, rus və gürcü dillərində aparılırdı.

İnstitut Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları üçün ali təhsilli mütəxəssislər – bədən tərbiyəsi müəllimləri və məşqçilər hazırlayırdı.

1935-ci ildə əvvəlcə Gürcüstanda, sonra isə Ermənistanda bədən tərbiyəsi institutları açıldığından 1936-cı ildə ZDBTİ Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutu adı ilə əvəz olunur. 1972-ci ildə şəhərin Nərimanov rayonu ərazisində institutun yeni, hazırkı binası tikilib istifadəyə verilmişdir.

İnstitutun qiyabi, təkmübarizlik və idmanın oyun növləri fakültələri vardır, burada 20 kafedra fəaliyyət göstərir.

Akademiyanın nəzdində 1500 tamaşaçı tutan stadion, idman meydançası, üzgüçülük hovuzu, güllə atıcılığı üçün nişangah, 7 idman zalı – boks, basketbol, voleybol, güləş, gimnastika, ağırliqqaldırma, şərqi döyüş növləri zalları vardır.

Akademiyada mühazirələri professor, dosent və baş müəllimlər oxuyurlar. İdman dərsləri zallarda, meydançalarda, atletika maneşində, üzgüçülük hovuzunda keçirilir.

Akademiyada tədris ili qış və yay semestrlərinə bölünür. Hər semestrin sonunda imtahan sessiyası keçirilir. Bakalavriat və magistratura pillələrində dərslər Boloniya təhsil sistemində uyğun aparılır.

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmiş, onun tələbə və məzunları mütəbər yarışlarda respublikamızın bayrağını yüksəklərə qaldırmışlar. Hazırda akademiyada 3500-dən artıq tələbə təhsil alır, 244 professor-müəllim idmançı tələbələrə təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Son 10 ildə idmançılarımız beynəlxalq yarışlarda, Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında 800-dən çox medal, o cümlədən 300-dən artıq qızıl medal qazanmışlar.

Son illər dövlətimiz tərəfindən idmana göstərilən qayğı sayəsində bu ali məktəbə 1999-cu ildə akademiya statusu verilmiş, burada Milli Olimpiya Akademiyası yaradılmış, idman zalları yeni-yeni idman alətləri ilə təchiz olunmuş, bir çox şöbələr kompüterləşdirilmişdir. Yeni yaradılmış Milli Olimpiya Akademiyası olimpiya hərəkatının inkişafı, yayılması istiqamətində işlər aparır. Olimpiya Akademiyasına Azərbaycan MOK-un baş katibi, Azərbaycan Boks Federasiyasının vitse-prezidenti, əməkdar Elm xadimi, 1987-ci ildən Az.DBTİA-nın rektoru professor A.Q.Abiyev rəhbərlik edir.

LÜĞƏT

istifadəyə verildi – дано в
эксплуатацию
fəaliyyət – деятельность,
aktivnost
mühazirə – лекция

mütəbər – достойный

qayğı-забота

olimpiya hərəkatı-олимпийское
движение

mütəxəssis – специалист

SUALLAR

1. Zaqafqaziyada Bədən Tərbiyəsi İnstitutu neçənci ildə və harada açıldı? 2. Bədən Tərbiyəsi İnstitutu yeni binaya neçənci ildə köçdü? 3. İnstitutun nəzdində hansı fakültə, şöbə və kurslar var? 4. İnstitutda neçə kafedra var və bunlardan hansılar idman, hansılar nəzəri kafedralardır? 5. İnstitutun tanınmış məzunlarından kimləri tanıyırsınız? 6. Az.DBTİA-nın rektoru yeni yaradılmış hansı quruma rəhbərlik edir?

§9. SİFƏT

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, necə?, nə cür?, hansı? suallarına cavab verir. Məs: yaşıl, qırmızı, böyük, kiçik, isti, qaynar, kök, arıq, düz, əyri, mədəni, kobud, narıncı, turş, uzun, cəsur, nurani, cəncəl və s. Sifətlər əşyanın əlamətini bildirdiyinə görə həmişə isimlərə aid olur.

Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi forması yoxdur və aid olduğu isimlərlə kəmiyyət və hallara görə uzlaşmır. Məs: yaşıl meydança-yaşıl meydançalar, geniş otaq, geniş qaçış cığırları və s.

SİFƏTLƏRİN QURULUŞÇA NÖVLƏRİ

Sifətlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə sifətlər dərəcə əlamətlərindən başqa heç bir şəkilçisi olmayan, bir kökdən ibarət sifətlərdir. Məs: pis, acı, sarı, zəif, düz, böyük, ağ, sərin, yaxşı, uca, gözəl, kiçik və s.

Düzəltmə sifətlər isim, fel və başqa nitq hissələrinin köklərinə aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir:

1. -lı⁴: duzlu, yağlı, güclü, qorxulu, südlü, əzablı, bəzəkli və s.

2. -sız⁴: bəzəksiz, duzsuz, südsüz, yağsız, dadsız, biliksiz, gücsüz və s.

3. -ıq⁴: açıq, əzik, uçuq, sökük və s.

4. -qın⁴: azğın, əzgin, düzgün, tutqun, yorğun, gərgin, kəskin və s.

Alınma şəkilçilər: -bi: bivəfa, biədab; -na: natamam, nadinc, naxələf; -ba: baməzə, basəfa və s.

Mürəkkəb sifətlər iki və daha artıq sözdən düzəlir:

a) bitişik yazılanlar. Məs: göygöz, hazırcavab, ürəyiaçıq, dikbaş, soyuqqanlı, stolüstü, dilişirin, başuca, üstüörtülü, ağıldankəm, xoşbəxt, bədbəxt, imtahanqabağı və s.

b) defislə yazılanlar. Məs: sərin-sərin, uzun-uzadı, balaca-balaca, xırda-mırda, əyri-üyrü, qarma-qarışıq, dadlı-dadlı və s.

SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ

Azərbaycan dilində sifətin dərəcələri onun qrammatik əlaməti hesab olunur. Bu əlamətinə görə sifəti digər nitq hissələrindən ayırmaq, fərqləndirmək mümkündür.

Sifətin 3 dərəcəsi var: adi, azaltma və çoxaltma dərəcələri.

Əlamətin adi halda olduğunu bildiren dərəcəyə **adi dərəcə** deyilir. Məs: boz, sarı, arıq, uzun, şirin və s.

Azaltma dərəcəsi əşyanın əlamət və ya keyfiyyətinin adi normadan aşağı olduğunu bildirir və bəzi sifətlərin sonuna -ımtıl⁴, -mtıl⁴, -raq², -ımtraq⁴, (-ımtraq), -sov (-ımsov⁴), -şın şəkilçilərindən birini artırmaqla düzəlir. Məs: göyümtül, gödərək, dəlisov, qırmızıımtıl, sarışın və s.

Açıq, təhər, ala sözləri ilə də azaltma dərəcəsi düzəlir. **Açıq** və **ala** sözləri sifətin əvvəlinə artırılır. Məs: açıq sarı, açıq qara, ala-qırmızı, ala-yarımcıq.

Təhər sözü sifətdən sonra gələrək ona bitişik yazılır. Məs: tənəltəhər, şirintəhər, sarıtəhər və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi aşağıdakı yollarla düzəlir:

1. Sifətlərin sonuna -ca/ -cə şəkilçilərini artırmaqla. Məs: canlıca, zorbaca, körpəcə, kiçikcə və s.

2. Sifətin ilk hecasının son samiti **m, p, r, s** samitlərindən biri ilə əvəz olunur və həmin heca sifətin əvvəlinə artırılır. Məs: qırmızı-qıpqırmızı, göy-gömgöy, təmiz-tərtəmiz, bütün-büsbütün, balaca-bapbalaca və s.

3. Əlamət və ya keyfiyyətin adı normadan çox olduğunu göstərmək üçün sifətlərin əvvəlinə **ən, çox, daha, lap, düm** və **tünd** kimi sözlər artırılır. **Düm** bitişik, **tünd** defislə, qalanları isə ayrı yazılır. Məs: dümağ, tünd-göy, tünd-sarı, ən gözəl, lap yaxşı, çox arıq və s.

128. **Köçürün**, sifətlərin altından xətt çəkib, mənə növlərini (rəng, həcm, keyfiyyət, ölçü, xüsusiyyət bildirdiyini) göstərin:

Ay könəyi ipək lalə,
Zərif, qəşəng, göyçək lalə.
Yanağında xalın qara,
Gen düzlərə, şiş dağlara,
Yamaqlara yaraşıqsan,
İlk bahara çox aşıqsən.

M.Rahim

129. **Köçürün**, sifətləri aid olduğu isimlərlə birlikdə yazın. Sifətlərin əşyanı hansı cəhətdən əlamətləndirdiyini göstərin.

50 km MƏSAFƏNİ ÜZƏN MÜƏLLİM

Bakı məktəblərindən birində fransız dilindən dərs deyən Leonid Romançenko ingilis Burgesin üzgüçülük üzrə yeni rekordunu təzələmək qərarına gəlmişdi. 1912-ci ilin yazında o bu çətin işə inadla hazırlaşmağa başladı. 1912-ci il isti iyunun 23-də «Nobel» adlı yedək gəmisi dənizə çıxdı. Onun lap böyük göyertəsində Romançenkodan başqa yerli mətbuat nümayəndələri və təcrübəli həkimlər də var idi. Qaranlıq düşəndə «Nobel» Şahdili burnu yaxınlığında lövbər saldı. Kiçik qayıq sərin suya

endirdilər. Çiskin yağış yavaş-yavaş yağdı. Saat 21³⁵ dəqiqədə cəsur Romançenko soyuq və şəffaf göy sulara atıldı və uzunsov qayıqın müşayiəti ilə üzməyə başladı.

Dan yeri sökülürdü, igid Romançenko uzun qolları ilə dalğalı suyu avarlayırdı. Yenə axşam düşdü. Yorulmuş avarçəkənləri dəyişdirdilər. Artıq sürətli üzgüçünün hərəkətləri əvvəlki kimi səlis və sabit deyildi. Budur, işıqlanmış günəşli aydın üfüqdə yeni şəhərin işıqları göründü. Saat 10-a 15 dəqiqə qalmış Romançenko sahilə çatdı. O, 24 saat 10 dəqiqə ərzində 50 km uzun məsafəni qət etmişdi. Həmin vaxt bu təvazökar müəllimin unudulmaz şöhrəti bütün dünyaya yayıldı.

130. **Köçürün**, sifətləri dərəcələri üzrə seçib müəyyənləşdirin:

1. Yamyaşıldır köynəyin. Balacadır çiçəyin. (*M.Rahim*)
2. Yaşlı olduğu halda daim açıq, geniş çöllərdə yaşamış bu adamın üzü otlu, yanaqları qıpqırmızı, canı sapsağlam idi.
3. İri, tünd, mavi gözləri sevincdən parıldaayan sarışın qız uşağı göründü.
4. Uzunsov kişinin geyindiği bozuntul kostyum hamının diqqətini cəlb etmişdi.

131. Mətnə sifətlərin işlədilməsi ilə əlaqədar üslub xətlərini düzəldin.

1. Bazarda lap qıpqırmızı alma var idi.
2. Bu quyudan sopsoyuq su çıxarırdılar.
3. Yuxuya şirin getmişdilər.
4. Qız uzun saçlı hamının xoşuna gəlmişdi.
5. Onun aldığı dərman apacı idi.

132. Aşağıdakı sinonim birləşmələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin və bunların arasındakı mənə fərqlərini, həmçinin rus dilindəki spesifik mənə xüsusiyyətlərini göstərin.

Звуки музыки – музыкальные звуки;
Совет друга – дружеский совет;
Нападение зверя – зверское нападение;
Кисель с молоком – молочный кисель;
Решение историка – историческое решение;

Песня азербайджанский – азербайджанская песня.

133. Mətni tərcümə edin, sifətlərin məna növlərini və dərəcələrini müəyyənləşdirin:

Одним из самых красивых мест в Азербайджане является озеро Гекгель. Высокое горное озеро Гекгель – это жемчужина природы Азербайджана. Это хорошее место отдыха. Здесь прохладное, но солнечное лето. Зима мягкая. Климат горный, здоровый. Вода чистая. Леса густые, и красивые. В этом озере, как в зеркале, отражаются и белые облака, плывущие по небу, и зелень лесов, и стада оленей. К озеру ведет живописная дорога. Окружают озеро высокие холмы, покрытые лесом.

Интересна история этого озера. Оно образовалось в 1139 году, когда от землетрясения вершина горы Кяпаз обвалилась и закрыла дорогу горной реке.

134. Cümlələrdəki sifətlərin dərəcələrini müəyyənləşdirin və necə düzəltdiyini izah edin.

1. Salmanın stolunun üstünə ən lətif, ən ətirli çiçəklər qoyulardı.

2. İndi sizin yamyaşıl budaqlarınız adamların başının üstündə ən gözəl çətirdir.

3. Arıq, bir az uzunsov və elə bil tamam qansız sifətində iri, lap yorğun gözləri fənərin işığında solğun – solğun parıldayırdı.

4. Rayon mərkəzinin ən səfalı yerində ona ev vermişdilər.

5. Qurban kişi birdən qapqara qaraldı.

6. Şiv çinar tək, nəpnəzik qız tək göyçək oğlandı.

7. Gün batmağa yaxınlaşanda səmanın üzünü açıq qırmızı günəş şüası boyamışdı, bu zaman qorxulu dərəcə artıq arxada qalmışdı.

135. Verilmiş düzəltmə sifətləri kök və şəkilçiyə ayırın, həmin şəkilçilərlə daha hansı sifətlərin düzəldiyini deyın:

hərbi, dairəvi, qanunpərəst, vətənpərvər, peşəkar, hüquqşünas, əməkdar, obyektiv, normal, materialist, utancaq, sistematik.

136. Düzəltmə sifətlərin altından xətt çəkin, hansı nitq hissəsindən düzəldiyini göstərin.

1. O pəri cüvəli, zərli, ipəkli,
O gümüş gərdənli, o daş ürəkli,
Məskəni olmuşkən qəmli qayalıq,
Südü xoşlayırdı hər şeydən artıq.

2. Onu gətirərkən Şirin qəsrinə
Oturdu hörmətli kəslər yerinə,
Böyük dağ gövdəli o dağlar yaran
Gələndə qalmışdı camaat heyran.

N. Gəncəvi

Sən qartal uçuşlu, qartal baxışlı,
Bir dəniz dalğalı, bir sel axışlı,
Canavarlar əzən qəhrəmanımсан.

137. Cümlələrdəki mürəkkəb sifətlərin yazılmasında hansı qaydaların pozulması ilə əlaqədar orfoqrafik səhvlərə yol verilmiş olduğunu izah edin.

1. Bu, kiçik qara göz qız hamının diqqətini özünə cəlb etmişdi.

2. Dili uşaqdan kimin xoşu gəlmir ki?

3. Bayram qabağı ıclasda hamı iştirak edirdi.

4. Bu xoş sifət oğlanı burada tanımayan yox idi.

5. O, çox soyuq qanlı adam idi.

6. Onlar yola çıxanda hələ hava ala toran idi.

7. Onlar adlı, sanlı nəsilərdəndir.

8. Ən böyük elmi tədqiqat institutu burada yerləşmişdi.

9. Əhməd qoldan qüvvətli, amma bir az zay adam idi.

138. Mətni oxuyun, sifətləri tapın, onları sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupda yazın:

ƏSL TURİST KİMDİR?

«Sən yeriə bilirsənmi?» - sualına təcrübəli turistlər müsbət cavab verə bilər. Kiçik və böyük yaşlı şəhər sakinlərinin əksəriyyəti normal yeriməyi bacarmır. Belələrinə dar, keçil-

məz, çala-çökük, çənli-dumanlı meşə cığırı demirik, heç hamar bir yolla 5-10 km yeriməyi təklif etsəniz, dərşətə gələcəklər. Kim bacarıqlı, adlı-sanlı turist olmaq istəyirsə, aramla yeriməyi öyrənməlidir. Qüvvəyə qənaət etmək üçün mütləq ehmal və elastik addımlarla yerimək lazımdır.

Sərt, əlyetməz, başı qarlı dağlara qalxarkən pəncələrinizi yerə soyuqqanlı, bütöv qoymağa çalışın. Qumsal təpədən isə dabanlar üzərində enmək məsləhətdir. Ucsuz-bucaqsız düzənlikdə bir dəqiqə ərzində 80-100 addım atmağa çalışın. Dimdik yoxuşlarda hər dəqiqə ərzində ən çoxu 30-40 addım irəliləyin, ahəngdar nəfəs alın.

Turistlər xoşbəxt, maraqlı insanlardır. Onlar səyahət-gabağı ağır, dolu çantaları çiyinlərinə alaraq lap yaxın yaxud ən uzaq səfərlərə çıxarkən şəhər mahnıları oxuyur, istirahət günlərini mənalı keçirirlər.

OLİMPIYA OYUNLARI

Qədim Yunanıstanın Olimpiya şəhərində e.ə. 776-cı ildə Zevsin şərəfinə Olimpiya oyunları keçirilirdi. Ənənəyə görə 4 ildən bir keçirilən Olimpiya oyunları ümumi yunan bayramı və yarışları idi.

Olimpiya oyunları 5 gün ərzində keçirilirdi. Birinci və beşinci günlər təntənəli mərasimlərə, qalan günlər isə idman yarışlarına həsr edilirdi.

E.ə. V-IV əsrlərdə Olimpiya oyunlarının proqramına ikitəkərli arabalarda yürüş, yumruq döyüşü, beşnövçülük, həmçinin incəsənət müsabiqələri və s. daxil idi. O zaman beşnövçülük yarışlarına qaçmaq, nizə və disk tullamaq, uzununa tullanmaq və güləşmə də daxil edilirdi. Olimpiya oyunlarında qadınlara nəinki iştirak etmək, hətta tamaşaçı qismində yarışlara gəlmək belə qadağan idi.

Olimpiya oyunlarının keçirildiyi müddətdə bütün yunanlar üçün «Müqəddəs sülh» məcburi idi. Xristianlığın geniş yayılması

ilə əlaqədar eramızın 334-cü ilində Roma imperatoru I Teodos Olimpiya oyunlarını qadağan etdi.

1896-cı ildən Pyer dö Kubertenin təşəbbüsü ilə müasir Olimpiya oyunları keçirilməyə başlamışdır.

Olimpiya oyunlarının proqramına Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin (BOK) təsdiq etdiyi idman növləri daxil edilir. 1924-cü ildən ayrıca olaraq qış Olimpiya oyunları keçirilir. BOK ilk qış Olimpiadasını keçirməyi Fransaya tapşırır. Qış Olimpiadası proqramına xizək sürənlərinin yarışı, trampindən tullanma və ikinövçülük daxil idi. Sonradan buraya əvvəl yay Olimpiya oyunları proqramına daxil olan fiqurlu konkisürmə və hokkey də daxil oldu.

Olimpiya oyunlarının keçiriləcəyi yeri BOK təyin edir. Olimpiya hərəkətinin BOK tərəfindən təsdiq edilmiş emblemi var. Bu emblemdə bir-birinə keçirilmiş göy, qara, qırmızı (yuxarıda), sarı və yaşıl (aşağıda) rəngli 5 halqa təsvir olunur. Emblem Olimpiya hərəkətinin ağ bayrağı üzərində də öz əksini tapıb. Halqaların rənglərindən hər biri bir qitəni təcəssüm etdirir. Belə ki, göy – Avropa, qara – Afrika, qırmızı – Amerika, sarı – Asiya və yaşıl – Avstraliyanın rəmzidir.

Qış və yay Olimpiya oyunlarının fərqləndirici emblemləri var. Bu emblemlərin heç biri o birinə bənzəmir. Lakin bütün emblemlərdə mühüm olan 5 halqa əsas yer tutur. İkinci əsas element Olimpiya oyunlarının keçiriləcəyi yeri təmsil etməsidir.

İdman irqindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq bütün insanları birləşdirir, onları təmiz əməllər üçün mübarizə aparmağa səsləyir, gəncləri həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən tərbiyə edir.

LÜĞƏT

təntənəli mərasim – торжественная церемония	halqa – кольцо
təşəbbüs – инициатива	xizək – лыжи
rənz – символ	irq – раса

SUALLAR

1. İlk Olimpiya oyunları kimin şərəfinə və harada təşkil olunurdu? 2. Bu oyunlar neçə ildən bir keçirilirdi? 3. E.ə. V-IV əsrlərdə Olimpiya oyunları necə keçirilməyə başladı? 4. «Müqəddəs sülh» nə deməkdir? 5. 1896-cı ildə kimin təşəbbüsü ilə müasir Olimpiya oyunları keçirilməyə başladı? 6. BOK-un səlahiyyətləri nədən ibarətdir? 7. Olimpiya oyunlarının emblemlərini təsvir edə bilərsinizmi?

§10. SAY

SAYLARIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Saylar əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirir. Onlar sifətlər kimi isimlərlə bağlı olur. Saylar neçə?, nə qədər?, neçənci? suallarından birinə cavab verir. Məs: beş (kitab), üçüncü (kurs), çox adam və s.

Sayların aşağıdakı mənə növləri var:

1. **Miqdar sayları.** Bu saylar əşyanın sayını bildirir. Üç (dost), beş (qitə), iyirmi (tələbə), bir (top) və s. Miqdar sayları öz tərkibinə görə sadədir. Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında **nəfər, baş, dənə, ədəd, cüt, metr, litr, dəst** və s. kimi numerativ sözlər işləyə bilər. Məs: iki nəfər idmançı, beş dənə alma, üç baş qoyun, bir cüt ayaqqabı, dörd litr süd və s. Rus dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində miqdar saylarından sonra isimlər cəmlənmir. Məs: beş uşaq, iki usta, min bir gecə və s.

2. **Sıra sayları.** Bu saylar əşyanın sırasını bildirir. Onlar -ıncı⁴, -nci⁴ şəkilçiləri ilə düzəlir, neçənci? sualına cavab olur. Məs: doqquzuncu (sinif), ikinci (kurs), birinci (dərəcə), altıncı (yer) və s. Sıra sayları quruluşuna görə düzəltmədir. Bəzən **əvvəl, axır, son** sözləri də şəkilçi qəbul edib sıra sayı kimi işlənir. Məs: əvvəlinci, axırıncı, sonuncu (yer, növbə, sıra).

3. **Qeyri-müəyyən saylar.** Bu saylar qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Məs: az, çox, xeyli, onlarla, yüzlərlə, onlarca, minlərcə və s.

139. **Mətni köçürün, sayların quruluşunu müəyyənəldirin.**

1. Budur iyirmi birinci əsrin on birinci ili

2. Birinci addımda lovğalananlar,

İkinci addımda yıxılacaqdır

3. Qazı şikayətə qulaq asır. Məlum olur ki, bu üç nəfər şərikli 17 dənə eşşək alıbdır, indi bölə bilmirlər. Ona görə bölə bilmirlər ki, şəriklərdən biri pulun yarısını, biri üçdən birini, üçüncü də doqquzdan birini verib.

«Molla Nəsrəddin lətifələri»

140. **Məndəki miqdar və sıra saylarını suallar vasitəsilə müəyyənəldirin, onların hansı nitq hissəsi ilə bağlı olduğunu təyin edin.**

Gimnastika Olimpiya oyunlarında daha çox medal qazanmağa imkan verir. Məsələn, bir universal idmançı 4, 5, hətta 6 medal qazana bilər. Birinci dəfə V.Çukarina iki Olimpiadada 7 qızıl, 3 gümüş və 1 bürünc medal qazanmışdı. Ancaq L.Latinina bu məhsuldarlığı bir az da artırmışdı. O, XXVI, XXVII və XXVIII Olimpiya oyunlarında 9 qızıl, 5 gümüş və 4 bürünc medala layiq görülmüşdü. B.Şaxlin isə 7 qızıl, 4 gümüş və 2 bürünc medal almışdı.

141. **Aşağıdakı sayları isim kimi hallandırın və cümlələrdə işlədin:**

üç, beşinci, əlli, doxsan, çox.

142. **Mətni köçürün, sayların altından xətt çəkin və mənə növünü göstərin.**

a) İnsan orqanizmi son məlumatlara görə 29 kimyəvi elementdən ibarətdir. Orta boylu bir adamın bədənində təxminən 40 kiloqram oksigen, 20 kiloqram karbon, 7 kiloqram hidrogen, 5 kiloqram kalsium və azot, 1 kiloqram fosfor, az miqdarda isə xlor, maqnezium, natrium, kükürd və başqa elementlər vardır.

Adam hər dəfə nəfəs alanda təxminən 0,5 litr hava udur. Əgər orta hesabla siz hər dəqiqə 18 dəfə nəfəs alırsınızsa,

demək, bir gün ərzində 13 min litr hava udursunuz. Əgər havanın bir litrinin çəkisi 1,2 qramdırsa, deməli, insan bir gün ərzində 15 kiloqram hava udur.

İnsan ürəyi yorulmaz kiçik bir maşına bənzəyir. Bir sutka ərzində 8 ton, adamın ömrü boyu isə orta hesabla 200 min ton qan vurur. Bu qədər qanı 400 ədəd 50 tonluq dəmir yol sisterninə doldurmaq olar. Bir insanın ömrü ərzində ürəyin gördüyü iş qatırı 4 kilometr dağa qaldıran paravozun işinə bərabərdir.

Ortayaşlı adamın bədənində 100-160 milyard nazik damar var. Onların hamısının birlikdə uzunluğu 60-80 min kilometrə çatır.

b) Şpaqa döyüşündə başın və boyunun arxa tərəfindən başqa bədənə bütün hissəsi zəfər toxunulan sahə sayılır. Yarış uzunluğu 24 m, eni 2 m olan döyüş çıxırında keçirilir. Beş zərbə vuran qalib gəlir. Şpaqanın ağırlığı 700 q, uzunluğu 110 sm-dir. Tiyənin uzunluğu 90 sm, dəstəyi 20 sm-dir. Şpaqa silahının diametri 13,5 sm olan qalxanı alüminiumdan hazırlanır. Qalxanın böyük və qabarıq olması əli zərbədən qorumağa imkan verir.

143. 90, 12, 14, 20, 27, 36, 43, 52, 56, 65 saylarını həm sıra, həm də Roma rəqəmləri ilə yazın.

144. Az, çox, xeyli, onlarca, minlərlə, yüzlərcə, milyonlarla qeyri-müəyyən saylarını cümlələrdə işlədin.

145. Kəsr saylarına aid 5 cümlə tərtib edib dəftərinizə yazın.

146. Mətni oxuyun, sayları tapın, növünü göstərin:

«QIZIL İLAHƏ»nin TALEYİ

Beynəlxalq Futbol Federasiyası (FİFA) 1904-cü ildə yaradılmışdır. 1928-ci ildə bu təşkilatın konqresi dörd ildə bir dəfə dünya çempionatını keçirmək qərarına gəlir. İlk dəfə turnirin təşkilatçısı Uruqvay oldu.

FİFA Paris zərgəri Abel Sefflərə çempionatın qalibi üçün kubok sifariş verdi. Zərgər Sefflər qədim Yunan mifologiyasında qələbə ilahəsi olan qanadlı Nikanın kiçik büstünü hazırladı.

Beləliklə, dünyanın futbol komandalarının sahib olmaq istədikləri məşhur «Qızıl İlahə» kuboku yarandı.

Təsis edilmiş qərara əsasən «Qızıl İlahə» kuboku üç dəfə çempionatda qalib çıxmış yığma komandaya ömürlük verilir. Bu qələbələr ardıcıl olmaya da bilərdi.

«Qızıl İlahə»nin ilk sahibi Uruqvay olmuşdur. 1970-ci ildə Braziliya yığma komandası üçüncü dəfə çempionatın qalibi olduğuna görə bütün yer üzünün futbol azarkeşləri «Qızıl İlahə» ilə xudahafizləşməli oldular.

1971-ci ildə FİFA dünya çempionatının qalibləri üçün yeni mükafatı-«Dünya kuboku»nu təsdiq etdi. Bu kubokda yer kürəsini əlləri üstündə saxlayan atlet təsvir olunur. Çəkisi 5 kq, hündürlüyü 36 sm olan yeni kubok rəqləməntə görə keçicidir və ona heç bir qalib ömürlük sahib ola bilməz.

FİFA – nın «Dünya kuboku»nun ilk sahibi 1974-cü ildə AFR – in yığma komandası oldu.

1983-cü ilin 18 dekabrında «Qızıl İlahə» kuboku Braziliya futbol federasiyasının iqamətgahından oğurlandı. Əvəzində yenisi hazırlandı.

1984-cü il aprel 3-də Rio-de Janeyro şəhərində «Qızıl İlahə»nin əvəzedicisinə təntənəli görüş mərasimi keçirildi. Kubokun surəti də əsl kimi 1 kq 800 qr qızıldan idi. Onun qiyməti 850.000 İsveç frankına bərabərdir.

147. Mətni oxuyun, sayları dəftərinizə yazın, qarşısında mənə növünü qeyd edin:

ADLI-SANLI GÜLƏŞÇİLƏRİMİZ

Güləşin geniş yayılmış formalarından biri də sərbəst güləşdir. Bu güləş dünyada rəsmi olaraq «İngilis güləşi» kimi qəbul olunmuşdur. XIX əsrdə amerikalılar İngilis güləşindən istifadə edərək müasir sərbəst güləş növünü yaratdılar. 1904-cü ildə Amerikanın Sent-Luis şəhərində III Olimpiya oyunları keçirildi. Amerikalılar bundan istifadə edərək Olimpiya oyunları proqramına ilk dəfə sərbəst güləşməni də daxil etdilər.

IV Olimpiya oyunları 1908-ci ildə Londonda keçirildi. Burada əsas üstünlük klassik güləşə verildi və sərbəst güləş proqramdan çıxarıldı. 1912-ci ildə Stokholmda keçirilən V Olimpiya oyunlarında isə heç bir tərəddüd etmədən sərbəst güləşi proqrama daxil etdilər.

İlk Avropa çempionatı 1928-ci ildə Parisdə keçirilmişdir.

Sovet güləşçiləri 1945-ci ildə ilk dəfə dünya birinciliyinin iştirakçısı oldular. Sovet idmançılarından bu çempionatdakı çıxışları uğurlu oldu – 3 qızıl və 3 bürünc medal!

Bu illər Azərbaycan güləşçiləri də böyük uğurlar qazanmışlar. R.Məmmədbəyov dəfələrlə SSRİ və dünya birinciliklərinin mükafatçısı olmaqla Azərbaycanın güləş tarixində ilk dəfə olaraq 1952-ci ildə XV Olimpiya oyunlarında gümüş medalla layiq görülmüşdür. Digər əfsanəvi güləşçilərimiz İbrahimpəşə və Muxtar Dadaşov qardaşları, Musa Babayev hər biri dörd dəfə SSRİ çempionu olmuşdular.

1960-1970-ci illərdə ümumtittifaq və beynəlxalq miqyaslı yarışlarda qələbələr qazanan Azərbaycan idmançılarından XVIII Olimpiya oyunlarının mükafatçısı, dünya, Avropa və SSRİ çempionu A.İbrahimovu, Avropa və SSRİ çempionları R.Səmədovu, Rəhim İsmayılovu, R.Hacıbəyovu, Telman Paşayevi və başqalarını qeyd etmək olar. 1980-ci illərdə SSRİ xalqlarının VIII Spartakiadasının çempionu, dünya kubokunun qalibi və Avropa çempionatının mükafatçısı R.Novruzov yaxşı xatırlanılır. Bu illərdə ən böyük nailiyyəti isə X.İsayev qazanmışdır. O, dəfələrlə SSRİ, Avropa və dünya çempionu adını qazanmışdı. Əməkdar idman ustası Aydın İbrahimov SSRİ, Avropa və dünya çempionu olmuş, Tokio olimpiadasında bürünc medal almışdır.

Son dövrün zəfər salnaməsini isə dünya şöhrətli güləşçimiz Namiq Abdullayev yazmışdır. O, 1996-cı ildə XXVI Olimpiya oyunlarının gümüş medalını, 2000-ci ildə Sidneydə keçirilən XXVII Olimpiya oyunlarının isə qızıl medalını qazanmışdı, Olimpiya çempionu olmuşdu.

Azərbaycan güləşçilərinin beynəlxalq arenalardakı uğurlarının nəticəsi kimi 45-ci Avropa çempionatı 2002-ci ildə paytax-

tımızda keçirilmiş və idmançılarımız yenə də bizi öz qələbələri ilə sevindirmişdilər.

Güləşçilərimiz bu qələbə estafetini 2004-cü il Afinada keçirilən Olimpiya oyunlarında da davam etdirmişlər. Yunan – Roma güləş növündə Fərid Mansurov Olimpiya çempionu olmuşdur.

GÜLƏŞ

Deyirlər ki, güləş dünyanın özü qədər qədimdir. Tarixçilərin və arxeoloqların şahidliyinə görə 5 min il bundan əvvəl misirlilər güləşin bir çox fəndlərindən istifadə etmişlər.

Güləş iki idmançının müəyyən qaydalara riayət etməklə apardıqları təkmübarizlik növüdür. Qədimdən bir çox xalqlar güləşmə texnikasına yiyələnmişlər. Qədim yunanlar dözümlü, güclü, çevik, iradəli gənclər formalaşdırmaq üçün güləşdən istifadə edirdilər. Güləş qədim olimpiadaların ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. O dövrün Pifaqor, Platon kimi bir çox görkəmli mütəfəkkirləri bu olimpiadaların qalibləri olmuşlar. Güləş döyüşü yunanlarda ən populyar tamaşa idi. Hətta döyüşçülər arasında peşəkarlar da yaranmağa başlamışdı.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Avropada müasir idman güləşi yaranır. Fransada ilk atletika meydanları tikilir. Burada müxtəlif ölkələrdən olan peşəkar güləşçilər iştirak edirdilər. Bu zaman Qədim Yunanıstan və İtaliyada istifadə olunan texnika əsas tutulurdu. Fransız güləşi ilk müasir Olimpiya oyunları proqramına daxil edildikdən sonra ona rəsmi Yunan – Roma güləşi adı verildi. Bu rəsmi növə bəzən klassik güləş də deyilib. Güləşin digər geniş yayılmış növünə sərbəst güləş adı verilib. Bu növ nisbətən gec yaranmışdır.

Əgər klassik güləşdə bədən aşağı tutma, ayaqla hərəkət və badalaq qadağan edilirsə, sərbəst güləşdə bu qadağalar yoxdur.

Hal-hazırda güləşçilər onlarla çəki kateqoriyasında güləşirlər. İlk dəfə çəki kateqoriyası 3-cü Olimpiya oyunlarında Sent-Luisdə (ABŞ) ayrılıq, 8 çəki dərəcəsinə sərbəst güləş

yarışları keçirilmişdir. Güləş, reqlamenti hər biri 3 dəqiqə olmaqla 3 dövrədə aparılır, fasilələr bir dəqiqə olur.

Yunan – Roma və sərbəst güləş növlərindən sonra yapon güləş növü cüdo yarandı. Güləşçilər bu zaman meydana yapon milli geyimi olan kimanoda, ayaqyalın çıxırlar. Döyüş sıxılmış samandan düzəlmiş tatami adlanan döşək üzərində aparılır.

1966-cı ildə Beynəlxalq Güləş Federasiyası (FİLA) öz təşkilatına daha bir güləş növünü daxil etdi. Bu güləş növü sambo adlanır. Sambo «şiləhsiz müdafiə olunma» mənasını bildirir. Döyüşün xarakter xüsusiyyəti onun paltarada keçirilməsindədir. Sambo güləşində məqsəd təmiz qələbədir. Əgər döyüşçülərin hər biri təmiz qələbə qazana bilmirsə, o zaman nəticə döyüşçülərin tullama və tutmalarda qazandıqları xallarla hesablanır. Sambo güləşində heç-heçə olmur. Döyüş on dəqiqə davam edir.

LÜĞƏT

mütəfəkkir – мыслитель	qadağa – запрет
peşəkar – профессионал	milli geyim – национальная одежда
rəsmi – официальный	müdafiə olunmaq – обороняться
badalaq – подножка	

SUALLAR

1. Güləş necə idman növüdür? 2. Qədim yunanlar güləşdən nə üçün istifadə edirdilər? 3. Hansı tanınmış şəxsiyyətlər güləş növündə Olimpiadaların qalibləri olmuşlar? 4. Klassik və sərbəst güləşin fərqi nədədir? 5. 1966-cı ildə FİLA hansı qərarı qəbul etdi? 6. Sambo güləşində məqsəd nədir?

§11. ƏVƏZLİK

Əvəzlilər isim, sifət, say və digər nitq hissələrinin yerində işləyə bilər. Əvəzliyin aşağıdakı məna növləri var:

1. Şəxs əvəzliləri.
2. İşarə əvəzliləri.

3. Təyin əvəzliləri.
4. Sual əvəzliləri.
5. Qeyri-müəyyən əvəzlilər.

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Şəxs əvəzliləri ismin yerində işləyir və kim?, nə? suallarından birinə cavab verir.

Şəxs əvəzliləri hər üç şəxsin tək və cəmini bildirir, isimlər kimi hallanır.

təkdə	cəmdə	A. sən
I mən	biz	B. sənin
II sən	siz	Yön. sənə
III O	onlar	T. səni
		Yr. səndə
		Ç. səndən

Birinci və ikinci şəxsin tək və cəmini bildirən əvəzlilər (mən, sən, biz, siz) insana aid olur və kim? sualına cavab verir. Birinci şəxs danışanı (təkdə mən, cəmdə biz), ikinci şəxs dinləyəni (təkdə sən, cəmdə siz), üçüncü şəxs isə haqqında danışılanı (təkdə o, cəmdə onlar) ifadə edir. III şəxs əvəzliləri (o, onlar) həm insan, həm heyvan, həm də cansız şeylərə aid olur. Azərbaycan dilində bu əvəzlilər heyvanlara aid olanda rus dilindən fərqli olaraq nə? sualına cavab verir.

Nəzakət əlaməti olaraq nitqdə sən əvəzinə siz işlədilir.

148. Kəçürün, əvəzlilərin altından xətt çəkin, işlənmə mövqeyinə diqqət edin.

Bəzən için – için düşünürəm mən,
Nahaq şəhid oldu bizim cavanlar.
Ömrü ucuz verdi... bir iş görmədən,
Boş yerə ölməyin nə mənası var?!

Ağıla söykənsin, - dedim, qüvvəmiz,
Anlayan olmadı bu sözdən məni.

Ağla güvənək bu məqamda biz,
Qüvvə daşı əzər, ağıl qüvvəni.

O gecə dağlardan enən sel təki,
Qəzəbdən köpürüb daşdı müllətim.
O şənbə gecəsi ürəyindəki,
Qorxu hasarını aşdı millətim.
Bu ölüm, bu qırğın dərs olsun bizə,
Deməyə, boş yerə candan keçdilər.

B. Vahabzadə

149. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, əvəzliliklərin məna növlərini göstərin:

1. Армянские меценаты усиленно заботятся о создании совсем особенной истории Армении, о возвеличении этого маленького народа и его героев, начиная со случайных генералов, достойных уважения, и кончая неслучайными контрабандистами всякого рода, достойными уважения но с другой стороны. В частности, они не упускают случая выдвигать свои исторические «заслуги» и теперешние достоинства паразитическим способом, т.е. попутно набрасывая тень на соседние с ними народности, у которых была история более ясная, несомненная и достойная. Грузин они в области историко-орхеологической грабят бессовестнейшим образом: сдарапывают грузинские надписи с памятников, захватывают древние православные часовни и опустелые церкви, сочиняют исторические нелепости и указывают как на древние армянские владения, на такие области, где каждый камень говарит о прошлом грузинского царства.

2. Н.Я.Март не упускает случая охватит что – нибудь от грузин в пользу армян, и все обещает доказать, что замечательная грузинская поэма «Барсова кожа» есть произведение позаимствованное.

Это желательно армянским политикам потому, что у армян нет и не было за все время их существования сколько нибудь сильного поэтического произведения, т.е. одного из нагляд-

ных признаков цветения народного духа. Как ни стараются более усердные, чем даровитые литературные птенцы, убеждать русскую публику в существовании хорошей армянской литературы, дальше лепета они не идут, потому что как не усердствуй, а из нечего только и получится ничего. (В.Л.Величко)

İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

İşarə əvəzlilikləri bunlardır: o, bu, elə, belə, həmin.

Bu əvəzliliklər işarə məqsədilə işlənir. Onlar həmişə isimdən əvvəl gəlir və cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs: o idmançı, bu meydança, belə zərbə, elə müdafiə, həmin çempion və s.

O işarə əvəzliyi ilə O şəxs əvəzliyini qarışdırmaq olmaz. Müqayisə et: O idmançı Avropa çempionudur. O, idmanda yüksək göstəricilər qazanıb.

Bu əvəzliyi nisbətən yaxın, o əvəzliyi isə uzaqda olan əşya və hadisələrə işarə üçün işlədilir. Məs: Bu güləşçi Olimpiya çempionudur. O matçı heç vaxt unutmayacağam.

Belə və elə əvəzlilikləri arasında da fərq bu şəkildədir. Mübtəda yerində işlənən o və bu əvəzliliklərindən sonra fəldən başqa digər əsas nitq hissələri işləndikdə vergül işarəsi qoyulur.

150. O, bu əvəzliliklərini həm şəxs, həm də işarə əvəzlilikləri kimi cümlələrdə işlədin.

151. Müxtəsər cümlələri geniş cümlələrə çevirin. Çalışın əvəzliliklərdən istifadə edəsiniz.

1) Top vuruldu. 2) Qiymət yazıldı. 3) Dərs başlandı. 4) İmtahanlar qurtardı. 5) Tətil yaxınlaşır. 6) Mühazirəçi danışır. 7) Hesab açıldı. 8) Futbolçu yıxıldı. 9) Hakim cərimə etdi. 10) Tamaşaçıları alqışladılar. 11) Zəng vuruldu. 12) Mağaza işləyir. 13) Günəş parlayır. 14) Qaranlıq qovuşur.

152. Danışqı etiketlərini öyrənin.

Salamlaşma: salam, salaməleyküm; sabahın xeyir, günortanın xeyir, günaydın, xoş gördük;

Xudahafizləmə: xudahafiz, sağ olun, yaxşı olun, yaxşı yol, uğurlar olsun, yolunuz açıq olsun.

Təşəkkür etmə: sağ olun, çox sağ olun, çox razıyam, təşəkkür edirəm, məmnunam, Allah sizdən razı olsun.

Bunlara cavab: dəyməz, bir şey deyil, nə danışsınız, borcumuzdur.

Üzrxahlıq: bağışlayın, üzr istəyirəm, sizi narahat etdim.

153. **Leksik şəkilçilərin köməyi ilə düzəlmiş sözləri tapıb ayrıca yazın, onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərin:**

MARAFON

Marafon qaçışı Olimpiya oyunlarının proqramına 1896-cı ildə daxil edilmişdir. Yeni eradan əvvəl Marafon adlı düzənlikdə yunanlar farslara qalib gəlmişdilər. Cəsur bir döyüşçü bu xəbəri Afinaya aparmış və həmin məsafəni başa vurub qələbə xəbərini çatdırarkən ürəyi partlamışdı.

İlk Olimpiya oyunlarında marafon qaçışı məhz Marafon düzənliyində keçirilmişdi. Şahidlərin yazdığına görə, olimpiya stadionuna toplaşmış 80 min yunan mübarizəni həyəcanla izləyirdi. Startdan sonra amerikalı Bleyk və avstraliyalı Flek irəli çıxmışdılar. Lakin liderlər hədsiz gərginliyə və üzücü istiyə davam gətirə bilməmişdilər. Stadionu hamıdan əvvəl yunanıstanlı idmançı, poçtalyon Spiros Luis daxil olmuşdu. Yarışlara tamaşa edən Yunanıstan kralı da azarkeşlərin sevincinə qoşulmuş, gözəl yoluna çıxmış və öz ad-sanını unudaraq tamaşaçıların gəzləri qarşısında poçtalyonla birlikdə stadionda dövrə vurmuşdu.

MÜASİR BEŞNÖVÇÜLÜK

Müharibə gedirdi. Komandir rabitə zabitinə qonşu ordunun qərargahına təcili zərflər çatdırmağı əmr etdi.

Zabit atın tərkinə sıçradı və düzünə, yağandan keçərək meşəyə tərəf çapdı. Bu zaman o, burada düşmənlə qarşılaşdı. At öldürüldü və o özünə qılıncla yol açmalı oldu.

Döyüşün qızğın anında zabitin qılınıcı yerə düşdü. Onda o, pistoletini çıxardaraq, çaya tərəf geriləyə-geriləyə atışmağa başladı. Təqib edənlərdən yaxa qurtaran cəsarətli zabit suya tullandı və enli çayı üzərək keçdi. Vaxt az qalırdı. Buna görə də o biri sahilə çıxan kimi zabit qaçmağa başladı. Bir neçə kilometr məsafəni qət etdi və vaxtında zərfləri təyin olunmuş yerə çatdırdı.

XIX əsrdə İsveçdə baş vermiş bu hadisə müasir beşnövçülüyn əsasını qoydu. Zabitin icra etdiyi hərəkətlər isə fiziki və döyüş hazırlığı üçün lazım olan kompleks idman hərəkətləri idi. Beşnövçülük uzun müddət zabit növçülüynü adlanırdı. O, bir çox ölkələrdə geniş yayıldı.

«Biz bir neçə mil məsafəni atla çapar, d'Artanyandan yaxşı qılınıcı oynadar, hədəfi düzgün nişan alar, okeanı üzüb keçər və yorulmaq bilmədən qaça bilərik». Müasir beşnövçülük üzrə 1959-cu il dünya çempionatının reklamı sayılan bu cümlədə mübaligə mövcuddur, lakin burada həqiqət də vardır. Beş təmrin, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan beş idman növü – atırmə, qılıncoynatma, güllə atıcılığı, üzgüçülük və atletika müasir beşnövçülük adlandırılmış və BOK-un 1-ci prezidenti Pyer dö Kuberten tərəfindən bəyənilib 1912-ci il Olimpiadasına «həyat vəsiqəsi» almışdır. 1948-ci il Olimpiya oyunları daxil olmaqla beşnövçülük yarışlarında yalnız zabitlər çıxış edə bilirdilər. Deməli, zabitlər arasında da yalnız aristokratlar at minmək, pistoletlə güllə atmaq və qılıncla döyüşməklə məşğul olurdular. Buna görə də 1949-cu ildən dünya çempionatları keçirilməyə və nəticələrin hesablanması xal sistemi tətbiq olunmağa başlanmışdır. Üzgüçülük və qaçış zabitlər üçün münasib olmadığı üçün bu idman növü 1912-ci ildə Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilmiş, 1948-ci ildən isə müasir beşnövçülük adlandırılmışdır.

Beşnövçülük 5 gün ərzində keçirilir. Başlanğıcda at idmanı, II gün-qılıncoynatma, III gün – atıcılıq, IV gün hovuzda üzmə və axırda, qaçış üzrə yarışlar təşkil olunur.

Qalib bütün 5 növ üzrə qazanan xalların sayına görə təyin edilir.

LÜĞƏT

rabitə – связь
qərargah – штаб

cəsarətli zabit – смелый, отважный
офицер

təcili – срочно

zərf- пакет

təqib – преследование

SUALLAR

1. Zabit təcili zərfi qərargaha çatdırmaq üçün hansı maneələri dəf etməli olur? 2. İsvəçdə baş vermiş bu hadisə hansı idman növünün əsasını qoyur? 3. Bu idman növü Olimpiya oyunlarına nə vaxt daxil edilib? 4. Yarış neçə gün keçirilir? 5. Qalib necə müəyyən edilir?

§12. SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

Nitq hissələrinin sualları sual əvəzliləridir. Sual əvəzliləri sual məqsədilə işlədilir. Məs: **kim?**, **nə?**, **necə?**, **hansı?**, **nə vaxt?**, **hara?**, **haçan?**, **nə qədər?**, **neçənci?** və s.

kim?, **nə?**, **hara?** sual əvəzliləri isimlər kimi hallanır. Sual əvəzliləri aid olduqları nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Hər bir nitq hissəsinin sualı ancaq həmin nitq hissəsini əvəz edir. Məs:

Kim mənim gücümə eləyirsə şəkk,
Bu meydan, bu da mən gəlsin güləşək.
Siz neçənci kursda təhsil alırsınız?

154. Mətni oxuyun, əvəzliləri tapıb mənə növlərinə görə qruplaşdırıb yazın:

«İDMAN ŞAHZADƏSİ»

Siz bilirsinizmi ki, atletikanı «İdmanın şahzadəsi» adlandırırlar? Görkəmli rus şairi Aleksandr Blok «İdman şahzadəsi»nə belə qiymət verirdi: «Dünya incəsənət orkestrində atletika

incəsənəti öz layiqli yerini tutur». Bu sözlərin dərin mənası vardır. Həç bir digər fiziki hərəkət bizim orqanizmə atletika qədər faydalı təsir göstərə bilmir. Hər kəs açıq havada, günəşin həyatverici şüaları altında qaçarkən, tullanarkən, idman alətlərini atarkən onun əzələləri bərkiyir, ürək-damar, sinir, tənəffüs sistemlərinin işi yaxşılaşır, hər kəsə maddələr mübadiləsi sürətlənir, bütün orqanizm möhkəmlənir, onun soyuqdəymə xəs-təliklərinə qarşı müqaviməti artır. Təsədüfi deyildir ki, «İdman şahzadəsi» öz pərəstişkarlarını ildən-ilə artırır. Bəziləri deyirlər ki, hər bir güclü xizəkçi, konkisürən, avarçəkən, boksçu, güləşçi, futbolçu, ümumiyyətlə, hər bir idmançı nə vaxt, hansı yarışlara hazırlaşmasından asılı olmayaraq atletika hərəkətlərindən özünün istəyincə istifadə edir.

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR

Qeyri-müəyyən əvəzlilər isimlərin yerində işlənir, məlum olmayan əşyanı və şəxsi ümumi şəkildə bildirir. Məs: biri, birisi, kimi, kimisi, kimsə, kim isə, nə isə, hamı, bəzi, hərə və s.

Kim isə, nə isə əvəzlilərləndən başqa qalan qeyri-müəyyən əvəzlilər isimlər kimi hallanır: kimsə, kimsənin, kimsəyə, kimsəni, kimsədə, kimsədən.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin bir qismi mənsubiyyət şəkilçilərinə qəbul edərək dəyişə bilər: Futbolçuların hərəsi bir oyunçuya təhkim olunmuşdu.

155. Mətni köçürün, sual cümlələrinin altından xətt çəkin.

Qızım, yenə Məryəmi niyə küsdürüb yola salmışan?

-Oyuncaqlarıma toxunurdu.

-Oyuncaq oynatmaq üçündür. Bəs toxunmasın, necə oynatsın? Sən özün oynadırsan, yoldaşını niyə qoymursan?

-Öz oyuncaqlarımdır.

-Adam yoldaşına elə deməz, qızım.

-Elə demədim.

-Bəs necə dedin?

-Dedim, əl dəymə.

-Daha nə dedin?

-Heç nə.

-Demisən.

Şəfiqə xanım qızının gözünün içinə baxdı və dedi:

-Qızım, adam yetim qızın yanında elə danışmaz. Məryəmin atası yoxdur.

-Bilirəm, onun atası ölüb.

- Bəs adam atasız qızın yanında ata ilə öyünərmə?

Mir Cəlal

156. Kimsə, biri, kimi, filankəs, hamı qeyri – müəyyən əvəzliliklərini cümlələrdə işlədin.

157. Nitq situasiyalarına diqqət yetirin. Situasiyanın tələbinə uyğun danışarkən qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən istifadə edin.

Nümunə: Evə gələndə öyrənmək istəyirsiniz ki, sizə zəng edən olub, ya yox.

- Mənə bir kimsə zəng vurub?

1. Sizin dostunuz hadisələri gözəl nəql edir. Ondan xahiş edin, sizə bir şey danışsın.

2. Küçədə bir nəfər sizdən poliklinikanı soruşur. Lakin siz onun harada yerləşdiyini bilmirsiniz. Ona məsləhət verin ki, poliklinikanın yerini başqa birisindən soruşsun.

3. Dostunuz kitab mağazasına gedir. Ondan xahiş edin ki, sizə idmana aid hər hansı bir kitab alsın.

4. Siz çoxdandır teatra getmirsiniz. Qonşunuzdan xahiş edin, sizə hər hansı tamaşaya bilet alsın.

5. Siz görürsünüz, Nuray müaliədir. Lakin onun hansı kitabı oxuduğunu bilmirsiniz.

6. Siz eşidirsiniz ki, İlkin telefonla kiminləsə danışır. «İlkin kimlə danışır» sualına necə cavab verərdiniz?

158. Aşağıdakı cümlələrdə əvəzliliklərin işlədilməsi ilə əlaqədar səhvləri müəyyənləşdirib düzəldin:

1. Sədr tələbə Manafı öz yanına aparmağı təklif etdi.

2. Əhməd Qədəşi yanına çağırırdı. O, buna xüsusi maraq göstərirdi.

3. Bizim bütün fikrimiz sizi yaxşı öyrətməkdən ibarətdir. Biz bu məqsədə nail olmaq üzrəyik. Biz bu sahədə çox müvəffəqiyyətlər əldə etmişik.

4. Sevil əsərin qəhrəmanıdır. O, inqilabdan əvvəl ayam və savadsız idi. O, hüquqsuz idi.

5. Mahirənin mənzili bu binada idi. Onu başqa yərə köçürmüşlər.

TƏYİNİ ƏVƏZLİLƏR

Təyini əvəzliliklər təyinedici sözlərin yerində işlənir. İşarə əvəzliliklərindən fərqli olaraq bu əvəzliliklərdə işarə etmək xüsusiyyəti yoxdur. Təyini əvəzliliklər bunlardır: **hər, bütün, öz, filan, eyni, bəzi**. Məs: **Hər** bir atlet qida və məşq rejiminə ciddi əməl etməlidir. **Bütün** sülhsevər qüvvələr birləşsə, müharibənin qarşısı alınar.

Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edəndə təyinetmə xüsusiyyətini itirir. Belə əvəzlilikləri qayıdış əvəzliyi adlandırırlar.

159. **Hər, bütün, öz, filan, eyni, bəzi** təyini əvəzliliklərini cümlələrdə işlədin.

ÇÖVKƏN

Respublikamızda idmanın digər növləri ilə yanaşı atıcılıq idman növünə də xüsusi diqqət yetirilir.

Qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının həyat tərzini oyunlarla bağlı idi. Bu oyunlarda onlar yüksək atıcılıq ustalığı nümayiş etdirir və özlərinin iradi keyfiyyətlərini möhkəmləndirirdilər. Bu idman növləri sırasında qədim milli oyun – çövkən xüsusi yer tutur. Bu oyun IX əsrdən geniş yayılmış və Azərbaycan ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında boyların birində bu oyun təsvir edilmişdir. Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani və Məmməd Səid

Ordubadi kimi ədəbiyyatımızın klassikləri əsərlərində çövkən oyununu qələmə almışlar.

Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim bir qaladan tapılmış şirəli qab üzərində çövkən oyunçusunun rəsmi vardır.

Çövkən – atlıların topla oyunudur. Qədimdə nəinki kişilər, hətta qadınlar da oyunlarda iştirak edirdilər. Bu oyunu yeniyetmələr və gənclər oynayırdılar. Oyunçular milli geyimlərdə çıxış edirdilər. Komandanın kapitanından başqa yerdə qalan oyunçular bir rəngli paltar geyirmişlər. Yarışda 2 komanda iştirak edirdi. Hər bir komandada 2 müdafiəçi və 4 hücumçu olurdu.

Oyun uzunluğu 90 metrədən 150 metrədək, eni isə 60 metrədən 120 metrədək olan dördbucaqlı sahədə oynanırdı. Oyunda çevrəsinin diametri 38-40 sm olan xüsusi toplardan istifadə olunurdu.

Oyunçular topa zərbəni nar ağacından hazırlanmış xüsusi çomaqlarla vururdular. Çomağın uzunluğu böyüklər üçün 1 m 30 sm, gənclər üçün isə 1 m 25 sm idi. Çövkən oyunu üçün meydança ortadan düz xətlə iki yerə bölünür. Mərkəzdən sağa və sola 10 m məsafədə xətt çəkilir. Bu xəttin üzərində oyundan əvvəl komandanın oyunçuları düzülür. Meydançanın hər iki tərəfdən qurtaracağında ortada ağac dirəklərdən düzələn qapı qurulur.

Qapı sütunlarının hündürlüyü 2,5 m olurdu. Fasilə ilə 2 saat davam edən oyun musiqi müşayiəti altında keçirilirdi. Oyunu 3 hakim idarə edirdi, baş hakim suvarı olurdu.

Azərbaycanda 1960-cı ildən yenidən işlənmiş qaydalar əsasında çövkən üzrə əvvəl nümunəvi, sonra isə rəsmi yarışlar keçirilməyə başlamışdır. Hazırda çövkən atçılıq idmanı bayramlarının proqramına daxil edilmişdir.

LÜĞƏT

həyat tərzi-образ жизни
nümayiş- демонстрация
iradi kəffiyətlər-волевые
качества

milli geyim- национальная одежда
dördbucaq- четырехугольный
çomaq- палка

əksini tapanmaq-отражаться,
отразить
qədim-древний, старинный,
античный

əks-противоположный
nümunəvi yarışlar-показательные
выступления

SUALLAR

1.Çövkən oyununun dədə-babalarımızın həyat və məişətindəki yeri necə olmuşdur? 2.Bu idman növü neçənci əsrdən geniş yayılmağa başlamışdır? 3. Bu idman növü ədəbiyyatımızda hansı yazıçıların əsərlərində təsvir edilmişdir? 4. Oyunun gedişi və keçirildiyi yeri haqqında nə deyə bilərsiniz?

§13. FEL

Ümumi mənasına görə hərəkət bildirən əsas nitq hissəsi fel adlanır. Bu nitq hissəsi şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişir, təsdiqdə və inkarda olur, əşyanın hal və hərəkətini bildirir, nə etdi?, nə edir?, nə edəcək? suallarından birinə cavab verir.

Hərəkətin obyektə münasibətinə görə fellər iki qrupa bölünür: təsirli və təsirsiz olur. Təsirli fellər özündən asılı olan sözü təsirlik halda tələb edir. Məs: yaz (nəyi? -məktubu), çağır (kimi? -tələbəni), göndər (nəyi? -bağlamanı), qaldır (nəyi? -ştanqı), iç (nəyi? -suyu), gətir (nəyi? -topu), qoru (haramı? -Azərbaycanı).

Təsirsiz fellər özündən asılı sözün təsirlik halda deyil, başqa hallarda işlənməsini tələb edir. Məs: get, gəl, qaç, otur, dur, gül, qalx və s.

Müəyyən leksik şəkilçilər artırmaqla təsirli fellərdən təsirsiz, yaxud təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəltmək olur. Məs: yaz-yazıl, gör-görün, qur-qurul, sev-sevin, gül-güldür, oxu-oxun, aç-açıl, ic-icil, otur-oturt, qal-qaldır, köç-köçür və s.

160. **Qaçmaq, tullanmaq, üzmək, məşq etmək, güləşmək, yarışmaq** fellərini cümlələrdə işlədin, təsirli və ya təsirsiz olduqlarını müəyyənləşdirin.

FELİN İNKARLIQ KATEQORİYASI

Azərbaycan dilində fellər təsdiq və inkarda olur. Təsdiq fellərdə hərəkətin icra edildiyi bildirilir. Məs: qaç, tut, at, qoru. Hərəkətin icra olunmadığını bildirən fellər inkar formada olur. Belə fellər **-ma/ -mə** şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: işləməmək, savaşıbmamaq, danışmamaq, gülüşməmək və s.

İnkar şəkilçiləri (-ma -mə) vurğu qəbul etmir. Bu şəkilçiləri isim və sifət düzəldən **-ma/ -mə** şəkilçiləri ilə qarışıq salmaq olmaz. İsim və sifət düzəldən **-ma²** şəkilçisi vurğu altına düşür. Məs:

qovurma (isim) – qovurma (fel)
süzmə (isim) – süzmə (fel)
qazma (isim) – qazma (fel)
vurma (isim) – vurma (fel)
bölmə (isim) – bölmə (fel)
dondurma (isim) – dondurma (fel)

Lazım şəkildə olan fellər inkarda **-ma²** şəkilçisini qəbul etmir, onun əvəzinə **deyil** sözündən istifadə olunur. Məs: gələsi deyiləm, alası deyilsən, gedəsi deyil və s.

161. Yarışma, işləmə, süzmə, qazma, çəkmə, yoxlama, dolma, bölmə, dondurma, bağlama, gözləmə sözlərini cümlələrdə elə işlədin ki, birində fel, digərində isim olsun.

162. Rübaini köçürün, inkarda və təsdiqdə olan felləri göstərin:

Toxunma könlünə biçərə gülün,
İncitmə qəlbini avarə gülün,
Sabahın eşqiylə olmuşdur, ey dost,
O qanlı köynəyi sədparə, gülün.

Məni kam almağa qoymadı zaman
Gücü çatan qədər eylədi divan.
Deyəsən, əhd etmiş, dolandığca hey
Məni də özüylə hərlətsin dövrən.

Dün kaşü kuzəni daşlara çaldım
Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım,
Kuzə dilə gəldi dedi ki, mən də
Sənin kimi idim bu günə gəldim.

Məhsəti Gəncəvi

163. Əşyanın əlamətinə aid olan sual əvəzliliklərini cümlədə işlədin.

164. Əvvəlcə mötərizədəki əvəzlilikləri tərcümə edin. Mətni tərcümə edərkən verilmiş əvəzliliklərdən daha münasib olanını cümlədə işlədərək dəftərinizə yazın:

1. Девочка позвала нас к (ней, себе).
2. Ученики купили (им, себе) новые тетради.
3. Ребятам нужно приобрести (себе, им) футбольный мяч.
4. Космонавт подробно рассказал о (нем, себе).
5. Вдруг я услышал (мое, свое) имя.
6. Я обвиняю (меня, себя) в несдержанности.
7. Можно мне взять (со мной, с собой) младшего брата?

ÜZGÜÇÜLÜK

Görəsən, qədim zamanlarda üzgüçülər hansı üsulda üzürmüşlər? Bu sual tarixçiləri çox düşündürür. Onlar müxtəlif bərel-yefləri və yazılı sənədləri öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, yer kürəsinin qədim sakinləri krol və batterflyay üsulu ilə üzürmüşlər.

Bu üsullar **XV - XVII** əsrin astanasında yaranan müasir idman üzgüçülüynün əsasını təşkil edir. Lakin üzgüçülük üzrə ilk həqiqi idman yarışları 1877-ci ildə İngiltərədə keçirilməyə başlayıb.

Üzgüçülük idman növü kimi Yaponiyada mövcud olmuşdur. 1603-cü ildə imperatorun qərarında yazılmışdır ki, üzgüçülük dərslərinin bir hissəsidir. XVIII əsrin 2-ci yarısında və XIX əsrin əvvəllərində Almaniya, Avstriya, Çexiya və Fransada ilk üzgüçülük məktəbləri açılmışdır. Sonralar süni hovuzların tikintisinə başlanılmışdır.

Avropada ilk üzgüçülük yarışları 1837-ci ildə Londonda təşkil olunmuşdu. Kaval adlı bir ingilis Avstraliyada 1880-ci ildə yerli üzgüçülərin üsulundan ruhlanaraq yeni üzmə üsulu yaratdı. Bu üsul Krol adlandı və tezliklə bütün dünyaya yayıldı. Vaterpol oyunu isə Böyük Britaniyada 1870-ci ildə yaradılmışdır.

Üzgüçülük 1896-cı ildən Olimpiya oyunlarına daxil edilmişdir. 1952-ci ilə qədər olimpiadalarda üzgüçülüyn üç klassik üsulu – krol, brass və arxası üstə üzmə üsulları keçirilirdi. 1953-cü ildə bir macar delfin üsulunu iştirakçılara təqdim etdi. İndi batterflyay və böyrü üstə üzmə də idman üzgüçülük üsullarına daxildir.

Üzgüçülük I Olimpiya oyunları proqramına (1896-cı ildə) daxil edilmiş, iştirakçılar açıq su hövzəsində, su zolağı və start xətti olmadan yarışmışlar. Birincilik uğrunda mübarizəni yalnız kişilər aparmış və sərbəst üsulda üzmüşlər. Olimpiya yarışları uzunluğu 50 və ya 100 m olan hovuzlarda keçirilirdi.

1908-ci ildə həvəskar üzgüçülərin beynəlxalq federasiyasının yaranmasından sonra (FINA) Olimpiya oyunlarında üzgüçülük üzrə yarışlar sabit proqram üzrə keçirilməyə başlayır, vahid yarış qaydaları qəbul edilir, üzmanın növləri və məsafələri təyin olunur. 1957-ci ildən 50 metrlik hovuzlarda dünya rekordlarının qeydiyyatı haqqındakı FINA-nın qərarı üzgüçülərin yarışlarının nizamına salınmasında mühüm addım oldu.

I Olimpiya oyunlarında ən yaxşı nəticəni Avropa üzgüçüləri göstərsələr də, 1920-ci ildən başlayaraq ABŞ üzgüçüləri birinciliyi ələ alırlar. 1980-ci ildə ilk dəfə keçmiş SSRİ idmançıları qalib olmuşdular. Məşhur üzgüçümüz T.Kurnikova SSRİ yığma komandasının tərkibində «Dostluq – 84» yarışlarında böyük müvəffəqiyyətlə çıxış edərək 1 qızıl, 2 gümüş medal qazanmışdı.

Azərbaycan 1950-1960-cı illərdə üzgüçülük idmanının yüksəlməsində böyük uğurlar qazandı.

Hal-hazırda üzgüçülük idman növü Su İdman Növləri Federasiyasının tərkibində daha da inkişaf edir və beynəlxalq yarışlara çıxış biləcək idmançılar yetişdirməkdədir. Üzgüçüləri-

mizdən Emil Quliyev XXVI və XXVII, Alisa Xalayeva XXVII, Sergey Dyaçkov və Natalya Filina isə XXVIII Olimpiya oyunlarının iştirakçıları olmuşlar.

Üzgüçülük orqanizmi möhkəmləndirir, onun hərtərəfli inkişafına köməklik göstərir, xəstəlik hallarından qoruyur, əzələlərin böyük bir qrupunu işə cəlb edir, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır. Üzərkən insanın bədəni maili vəziyyətdə olduğu üçün ürək-damar sistemi öz fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitə malik olur. Üzgüçülük fəqərə sütununda baş verən dəyişiklik hallarını da aradan qaldırır.

LÜĞƏT

qədim zamanlar – старые
времена
hövzə – бассейн

həvəskar – любитель

mübarizə – борьба
müasir beşnövcülük – современ-
ное пятиборье

sabit proqram – стабильная
программа
təsnifat – классификация
məsafə – расстояние
qeydiyyat – регистрация

SUALLAR

1. Tarixçiləri hansı sual düşündürürdü? 2. Müasir idman üzgüçülüynü neçənci əsrdə yaranmışdır? 3. Bu idman növü Olimpiya oyunları proqramına nə vaxt daxil edilmişdir? 4. Proqramın şərtləri necə olmuşdur? 5. Hansı hadisə ilə əlaqədar olaraq 1908-ci ildə üzgüçülük növündə sabit proqram üzrə yarışlar keçirilmişdi? 6. «Dostluq-84» yarışlarının qalibi kim olmuşdur? 7. Neçənci ildə Azərbaycanda üzgüçülük idmanı böyük uğurlar qazandı? 8. Krol üzmə üsulu nədir? 9. Brass üzmə üsulu ilə batterflyayın fərqi nədədir? 10. Böyrü üstə, arxası üzə və Delfin üsullarının oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

§14. FELİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Fellərin quruluşca üç növü vardır: **sadə, düzəltmə, mürəkkəb**. Sadə fellərdə leksik şəkilçi iştirak etmir. Məs: qaç, oxu, yaz.

Düzəltmə fellərin tərkibində sözdüzəldici şəkilçilər olur. Düzəltmə fellər **-la²** (yağla, başla, işlə), **-laş²** (vidalaş, salamlaş, gözəlləş), **-lan²** (hallan, yellən, yollan, arxalan), **-ar²** (ağar, göyər, bozar), **-al²** (çoxal, azal, düzəl) və başqa şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir.

Mürəkkəb fellər defislə yazılan yaxın və ya əks mənalı iki felin birləşməsindən düzəlir. Məs: atılıb-düşmək, atıb-tutmaq, sevib-sevilmək, alışıb-yanmaq, ölçüb-biçmək, bəzənib-düzənmək, çalıb-oyunmaq və s.

Ala bilmək, yaxşı etmək, pis olmaq, hücum etmək, müdafiə olunmaq kimi birləşmələr **tərkibi** fellər adlanır. Başa düşmək, qulaq asmaq, qalib gəlmək, əldən düşmək, başa salmaq, göz vurmaq kimi fellər isə frazeoloji birləşmələrdir.

165. **-la/ -lə; -laş/ -ləş; -lan/ -lən; -al/ -əl; -l; -ar/-ər; -a/-ə** şəkilçilərini müvafiq sözlərə qoşub düzəltmə fellər yaradın və həmin felləri cümlələrdə işlədin.

166. Verilmiş sözlərə uyğun gələn şəkilçilərdən birini artırıb fel düzəldin:

Sözlər: yağ, yol, ev, gözəl, dinc, göy, bərk, boş, dil, qərrib, su, gec, yan

Şəkilçilər: -aş², -ar², -al, -a², -la², -lan², -laş², -sa², -ıq⁴, -ı⁴

167. Cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin:

Кто ясно мыслит, ясно изучает (М. Горький)

Каков я прежде был, таков и ныне я. (А. Пушкин)

Если вершиной ты станешь, облаком стану я. (Н. Хазри)

Дождь лил как из ведра, так что на крыльцо нельзя было выйти. (С. Аскаков)

168. Mətni oxuyun, felləri tapın, quruluşca növünü müəyyənlədirin:

JÜRİ

Jüri hər yarış zamanı qalibləri müəyyənləşdirmək və onlara mükafat vermək üçün təşkilatçılar tərəfindən yaradılmış münisiflər heyətidir.

Mükafatlar ən iradəli idmançıya, ən cazibədar gimnasta, gözəl şahmat partiyasına, rinqdə ən gözəl döyüşə və s. görə verilə bilər.

Mübahisəli məsələləri həll etmək üçün bütün iri beynəlxalq turnirlərdə apellyasiya jürisi yaradılır. Etirazlar daxil olduqda bu heyət onları diqqətlə araşdırır, rəy çıxarır və həmin rəy həlledici sayılır.

Apellyasiya jürisi arbitrin hərəkətlərini düzgün saymazsa və bu hərəkət yarışın nəticəsinə təsir edibse, onu hakimlikdən kənarlaşdırə bilər. Apellyasiya jürisinin tərkibi müvafiq beynəlxalq idman federasiyalarının konqresində təsdiq edilir. Bura, adətən, yarışın baş hakimi, federasiyanın prezidenti və texniki nümayəndələri daxil olur.

IDMANDA İNTİZAM VƏ ETİKA

Ölkəmizdə zəhmətkeşlərin sağlamlığını və uzun ömür sürməsinə təmin edən amillərdən biri bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaqdır. Buna görə də idman və bədən tərbiyəsi yeni-yetmələrin, gənclərin gündəlik yaşayış, tədris və əmək fəaliyyətində mühüm yer tutur. Bədən tərbiyəsi və idman insan orqanizmini sağlamlaşdırır, xəstəliklərin baş verməsinin qarşısını alır, çox yaşamağa, əmək qabiliyyətini saxlamağa kömək edir. Buna görə də deyirlər ki, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq sağlamlığın rəhnidir. İdman oyunları həm də xalqlar arasında möhkəm dostluq və qarşılıqlı anlaşma yaratmaq üçün mühüm vasitədir.

Etika mədəniyyət haqqında, insanın cəmiyyətdə özünü aparması barədə təlim, insanların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elmdir.

İdman etikası idmançının mənavi xüsusiyyətlərini öyrənir. Bura vətənpərvərlik, dostluq, kollektivçilik, şərəf, ləyaqət, ədalətlik və davranış mədəniyyəti kimi anlayışlar, həmçinin hər bir fərdin özünü idarə edə bilmək qabiliyyəti daxildir.

İntizam kollektiv üzvlərinin qəbul olunmuş qaydalara riayət etməsinə deyilir.

İdman nizam – intizamı hər bir idmançıdan və komanda üzvlərindən yarışın gedişi zamanı qaydaların dəqiq yerinə yetirilməsinə tələb edir.

İdmançının hər hansı bir idman növü üzrə keçirilən yarışlar zamanı müəyyən edilmiş qaydalara əməl etməsi, məşqçinin göstərişlərinə qulaq asması yüksək idman nəticələrinin qazanılmasına, rəqib üzərində qələbə çalınmasına xidmət göstərir.

İdmançı ən mübahisəli anlarda belə hakimlə söz güləşdir-məməli və bilməlidir ki, bu, ancaq komandanın kapitanının vəzifəsidir. Yalnız komandanın kapitanı hakimə bu və ya digər qərarla bağlı öz fikrini deyə bilər.

İdman qayda – qanunları idmançının əvvəlcədən uduza-cağını bilsə belə, yarışda iştirak etməkdən imtina etməyə, oyuna ayrılmış vaxtı uzatmağa, qaçış məsafəsindən çıxmağa, oyunu tez başa vurmağa ixtiyar vermir.

İdmançı oyunu uduzduqdan sonra özünü idarə etməyi bacarmalı, rəqibinin idman ustalıqına müsbət qiymət verməli, onu qazandığı qələbə münasibəti ilə təbrik etməlidir.

İdman qayda – qanunlarına riayət etmək üçün idmançı öz üzərində uzun müddət səylə işləməli, beynəlxalq yarışlarda təmsil etdiyi dövlətin bayrağının şərəfini qorumalı, vətəndaşı olduğu ölkənin ləyaqətini və adını uca tutmalıdır.

LÜĞƏT

cəmiyyət - общество
vətənpərvərlik - патриотизм

fərd – личность
nizam – intizam – дисциплина

şərəf - честь
ləyaqət - достоинство
ədalətlik - справедливость

rəqib – противник
söz güləşdirmək – пререкаться
səylə işləmək – усердно работать

SUALLAR

1. Etika necə elmdir? 2. İdman etikasına hansı anlayışlar daxildir? 3. İdmanda nizam-intizam nə deməkdir? 4. İdmançı qələbə qazanarkən və ya uduzarkən özünü necə aparmalıdır? 5. İdmançı vətəndaşı olduğu ölkənin şərəfini necə yüksəklərə qaldırır?

§15. FELİN MƏNA NÖVLƏRİ

Felin qrammatik məna növləri subyektlə (iş görənə) obyekt (üzərində iş görülen) arasındakı münasibəti ifadə edir. Buna uyğun olaraq fellərin mənaaşağıdakı növləri vardır:

1. Məlum növ;
2. Məchul növ;
3. Şəxssiz növ;
4. Qayıdış növ;
5. Qarşılıq-birgəlik növ;
6. İcbar növ.

Məlum növ. Bu növdə iş görən məlumdur. Məlum növün xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məs: çək, sür, iç, danış, vərəqlə və s.

Məchul növ. Bu növ fellərdə iş görən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məchul növü düzəltmək üçün təsirli fellərə -il⁴, -in⁴, -n şəkilçiləri artırmaq lazımdır. Məs: Gül əkildi. Düşməni vuruldu. Mühazirə yazıldı. Məruzə oxundu. Torpaq alındı. Düşməni izlənilir və s.

Şəxssiz növ. Məchul növ təsirli fellərə, şəxssiz növ isə təsirsiz fellərə -il⁴ şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Məs: İşə baxıldı. Yazıya diqqət edildi. Toy mərasiminə gedildi. Onun hərəkətinə müsbət yanaşıldı.

Məchul növ felli cümlələrin mübtədası olur (Kitab yazıldı), amma şəxssiz növ felli cümlələrdə mübtəda olmur (Sizin ərizənizə baxıldı).

169. Oxuyun, məlum və məchul növdə olan felləri göstərin.

XOCALI SOYQIRIMI

Erməni daşnakları 1988-ci ildən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı çox vəhşiliklər etmişlər. İlk dəhşətli hadisə Quqarqda törədilmişdir. Bundan sonra onlar Zəngilan rayonunun Şayıllı kəndində, Daşaltıda və başqa yerlərdə xəyanətkarlıqla xeyli azərbaycanlıyı öldürmüşdülər.

Alman faşistlərinin vəhşiliklərindən çox danışılmışdır. Bu vəhşiliklər içərisində Xatın kəndində insanlara tutulmuş divan xüsusi qeyd edilir. Xocalı soyqırımı zamanı erməni daşnaklarının və onların havadarlarının törətdikləri vəhşiliyi Xatınla da müqayisə etmək düzgün deyil. Bu cinayətlər Xatında törədilən cinayətləri kölgədə qoydu.

Hələ 1991-ci il oktyabrın 30-dan Xocalı ilə avtomobil əlaqəsi kəsilmişdi. 1992-ci il yanvarın 2-dən etibarən Xocalı sakinləri elektrik işığından məhrum edildi. Fevralın 13-də Xocalı ilə vertalyot əlaqəsi də kəsilmişdi. Həmin dəhşətli vəhşiliklərin törədilməsi üçün Sovet ordusu tərəfindən hər cür şərait yaradılmışdı.

170. Yu, sər, gör, aç, süz, yaz fellərini məchul növdə işlədin.

171. Cümlələrdə məchul və şəxssiz növlərdə işlənmiş felləri göstərin, onların nə üçün həmin növlərdə olduğunu izah edin.

1. İgidin atı tövlədə bəslənər, yük atı ilxıda. 2. Döyüşçü savaşı ilə seçilər, alim başı ilə. 3. Dərd xoş sözlə yuyular, çirk su ilə. 4. Qərbin yuvası Allahın əli ilə tikilər. 5. Qızıldan qiymətli söz vaxtında deyilməlidir. 6. Qəddarlıq baş qaldiranda ədalət məhv edilir. 7. Sizin şikayətinizə vaxtında başlanıldı və ədalətlə

baxıldı. 8. Yeyilən noxud qovrulmuşdu. 9. Sərxoşlar söyüşdülər, vuruşdular, axırda onları yerində oturdular. 10. Sağlamlıqdan şirin, ehtiyacdən acı şey tapılmaz, -deyillər.

172. Mətni oxuyun, məlum, məchul və şəxssiz növlərdə olan felləri tapıb göstərin.

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ HƏMRƏYLİYİ GÜNÜ

Sovet imperiya rejimi şəraitində Azərbaycan xalqı, demək olar ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla heç bir əlaqə yarada bilmirdi. Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycan iki hissəyə bölünmüşdü. Quzey Azərbaycan Rusiyanın, sonralar Sovet İttifaqının, güney Azərbaycan isə İranın əsarəti altında saxlanılırdı. Bir xalqın ikiyə bölünməsinə böyük faciə adlandıranlar yanımlırlar. 1990-cı il dekabrın 31-də Naxçıvanda SSRİ ilə İran arasındakı sərhəd bir qrup vətənpərvər tərəfindən dağıldı, sərhəd məftilləri qırıldı, iki Azərbaycan arasındakı maneə götürüldü. 1991-ci il oktyabrın 18-də Quzey Azərbaycan öz müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktını qəbul etdi. Sonralar Milli Məclisin qərarı ilə hər il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü elan olundu. İndi neçə illərdir ki, hər ilin son günü müstəqil Azərbaycanda bayram günü kimi qeyd edilir.

20 YANVAR

Yanvar ayı qışın ən sərt ayıdır. Bu ayla bizim soyuq, şaxtalı günlərlə yanaşı, Yeni il bayramı təəssüratlarımız da bağlıdır. Lakin Azərbaycan xalqının yaddaşına bu ayın daha bir üzü həkk olunub. Xalqımız bu ayı ağrı, itki, göz yaşı ilə dolu ay kimi də xatırlayır.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə keçmiş SSRİ-nin «şanlı» sovet ordusu Bakı şəhərinə daxil olmuş, dinc əhaliyə divan tutmuşdur. Şəhəri gün xalqımız dəhşətli səhnənin şahidi oldu. Küçələr insan cəsədləri və əzilmiş maşınlarla dolu idi.

Xalqımızın mərd oğul və qızları Azərbaycanın azadlığı, suverenliyi, müstəqilliyi uğrunda canlarını fəda etdilər. Qanlı Yanvar millətçi daşnakların uzun illərdən bəri xalqımızın əleyhinə apardıqları məqsədyönlü siyasətinin davamı idi. Tarix əhali üzərində törədilən bu qanlı faciənin icraçıları və sifarişçilərini dünyaya tanıdacaq və onlar öz cəzalarına çatacaqlar.

Qabaqcadan planlaşdırılmış və soyuqqanlıqla həyata keçirilmiş bu aksiyanın məqsədi Azərbaycan xalqını qorxutmaq, onu müstəqillik uğrunda apardığı mübarizədən yayındırmaq idi. Respublikada yaşayan «azlıqları müdafiə» adı altında törədilən bu aksiya xalqımız üzərində zorakılıq və terror aktından savayı bir şey deyildi.

Bakının ən gözəl guşələrindən biri olan Dağüstü parkda yeni bir xiyaban salındı. Bu xiyaban şəhidlərin xatirəsinə ucaldırılan möhtəşəm bir abidədir və bu abidə «Şəhidlər xiyabanı» adlanır. Burada həlak olmuş qəhrəmanlar uyuyurlar. Əbədi uyuyanların arasında azəri türkləri ilə yanaşı talış, ləzgi, rus və yəhudi xalqlarının nümayəndələri də vardır. Bu torpaq onların qanlı ilə suvarılmışdır. Gəlin onların xatirələrinə layiq olaq! Böyük itkilər bahasına qazandığımız müstəqilliyimizi qiymətləndirək və onu göz bəbəyimiz kimi qoruyaq.

Qəm və kədər xiyabanı olan «Şəhidlər xiyabanı» bizə daim xalqımızın azadlığı və müstəqilliyi yolunda qarşılaşdığı ağır və faciəli anları xatırladır.

Həyat mübarizədir və o davam edir. Biz bu mübarizədən qalib çıxacağıq. Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz!

«Torpaq – əgər yolunda ölən varsa, Vətəndir».

LÜĞƏT

sərt -суровый
təəssürat-впечатление
ağrı-боль
itki-утрата, потеря
millətçi-националист
fəda etmək-принести в жертву

məqsədyönlü-целенаправленный
soyuqqanlı-хладнокровный
zorakılıq-насилие
möhtəşəm-могущественный,
величественный

SUALLAR

1. Yanvar ayı yaddaşımızda necə qalıb? 2. 1990-cı il 20 yanvar günü tariximizə necə həkk olunub? 3. Bu aksiyanın məqsədi nə idi? 4. Şəhidlərimizin ruhu bizi nəyə səsleyir? 5.«Şəhidlər xiyabanı» nəyin abidəsidir?

II SEMESTR

§16. QAYIDIŞ NÖV

Bu növ fellərdə iş görən (subyekt) var. O, işi öz üzərində icra edir. Hərəkətdə subyektlə obyekt birləşir. Qayıdış növ fellər də məchul fellər kimi **-ıl⁴**, **-ın⁴**, **-n**, bəzən də **-ış⁴** şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs: Müdafiəçi irəli atıldı. Duman çəkildi. Gül açıldı. İdmançı yuyundu. Hava açıldı. Uşaq geyindi və s.

Qayıdış növ fellər təsirli fellərdən düzəlir, amma təsirsiz olur. Məchul növlü fellərdən fərqli olaraq qayıdış növ fellərdə iş görən məlum olur: Müdafiəçi irəli atıldı- cümləsində **atıldı** qayıdış növdədir. Cümlənin iş görəni də məlumdur, o, «müdafiəçi»dir.

173. Mətni oxuyun, fellərin məna növünü göstərin:

TENNİS

Müasir idman oyunu tennis geniş yayılmışdır. Tennisi raketka və rezin topla oynayırlar. Oyunda iki və ya dörd tennisçi iştirak edə bilər. Tennis iki hissəyə bölünmüş hamar sahədə oynanılır. Həmin sahə ağ tor ilə ortadan iki bərabər hissəyə bölünür.

Bu oyun orta əsrlərin ilk dövrlərində İtaliyada yaranmışdır. Əvvəllər top əlin zərbəsi ilə tordan keçirilirdi. XV əsrin ortalarında bu oyun İngiltərədə də yayıldı və ilk dəfə ona tennis adı verildi.

Müasir tennisin inkişafında Avstraliya, ABŞ, İngiltərə və Fransa əsas rol oynayırlar. Avstraliyada tennis milli idman növü sayılır. Professional tennisin inkişafında Devis Kuboku uğrunda hər il keçirilən beynəlxalq yarışın, Uimbldon turnirinin, ABŞ və Fransa'nın açıq birinciliklərinin böyük rolu vardır.

Tennis 1900-cü ildən Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilir.

174. Açılmaq, qorunmaq, vurulmaq fellərini qayıdış növdə işlədin və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

İCBAR NÖV

Bu növdə bir subyekt hərəkəti başqa bir subyektin təhriki (подстрекательство) ilə icra edir. İcbar növ fellər təsirli fellərin sonuna **-dur⁴**, **-t** şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: Yaz-yazdır, sök-sökdür, qur-qurdur, sil-sildir, oxu-oxut və s. Bu şəkilçilər yalnız təsirli fellərin sonuna artırılarda icbar növ əmələ gətirir.

QARŞILIQ-BİRGƏLİK NÖV

Belə fellərdə hərəkət qarşı-qarşıya, ya da şərikli, müştərək icra edilir. Qarşılıq-birgəlik növ fellər **-ış⁴**, **-ş** şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs: vuruşmaq, çəkişmək, gülüşmək, qaçışmaq, görüşmək və s. **Yazış**, **vuruş**, **deyiş**-qarşılıq növdə, **gülüş**, **mələş**, **hürüş**-birgəlik növdədir. Hər iki növdə işlənən fellər təsirsizdir.

175. Mətni oxuyun, fellərin qarşısında təsirli və təsirsiz olmasını göstərin, cümlənin xəbərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunu qeyd edin:

TƏCRÜBƏ TURİZMDƏ ƏSAS SAYILIR

Yaxşı turist haqqında deyirlər ki, o təcrübəlidir. Təcrübə isə birdən-birə yaranmır, yavaş-yavaş toplanır. Səfərə çıxarkən nə götürmək lazım olduğunu təcrübəli turistə deməsən də, o özü bilir.

Görüb-götürmüş turist nəzərdə tutulan gündəlik rejimi heç zaman pozmur. Səfərdə intizama əməl etmək o qədər də çətin deyildir: hər kəsin öz vəzifəsi vardır və bunlar dəqiq yerinə

yetirilməlidir ki, səfər uğurla keçsin. Əsl turist, həm də əsl yoldaş olmalıdır.

Turistin vəzifəsi gündəlik rejimə əməl etməkdir. Rejim isə bir çox şərtdən-səfərin müddətindən və məsafəsindən, qrupun heyətindən, ilin fəslindən, turistin hərəkət edəcəyi ərazidən asılıdır.

Səfər zamanı gecələmək nəzərdə tutulmuşdursa, bunun üçün yer seçilməlidir. Yay aylarında hərəkət üçün səhər saatlarından istifadə olunmalı, günün ən isti vaxtında isə düşərgə salmaq məsləhətdir. Baharda və ya payızda səhərlər hava sərin keçir. Axşam yeməyindən sonra tonqal ətrafında daha çox oturur, gündüzlər isə yol gedə bilərsiniz.

176. —¹⁵⁴ Şəkilçisindən həm isim, həm də qarşılıq növ yaradan şəkilçi kimi istifadə edərək sözlər düzəldin və onları cümlələrdə işlədin.

177. Aşağıda verilmiş şəer parçasında felləri tapın və növlərini müəyyənləşdirin.

İsmi pünhan köçdü fani dünyadan,
Qarışdı torpağa göz, hayıf oldu.
Xudanın tədbiri beləymiş bizə
Soldu yanaqları, üz hayıf oldu.

Əcəl çatıb nəfəs cana düzüldü,
Qəm, hicran tapdadı, bağrım üzüldü.
Yenə sevdiiyimdən əlim üzüldü,
İxtilat tükəndi, söz hayıf oldu.

A. Ələsgər

178. Cümlələrdəki felləri tapın, qarşılıq növdə olub-olmadığını müəyyənləşdirin:

1. Tələbələr sessiyanı müvəffəqiyyətlə başa vurmaq üçün çalışırlar. 2. Quşlar ağaca doluşdular. 3. Biz bu işə yaman alışmışıq. 4. Siz məşqə yüngül yanaşırsınız. 5. Sən dostunun vəziyyətini soruşursanmı?

179. Yazdırmaq, təmizlətdirmək, yudurtmaq, qurutmaq, təbiiyləndirmək, qidalandırmaq, yedirtmək, çırpdırmaq, oxutdurmaq fellərini cümlələrdə işlədin.

AVARÇƏKMƏ

İngiltərə avarçəkmənin vətəni hesab olunur. 1715-ci ildə ilk dəfə Temza çayında avarçəkmənin yarışı keçirilmişdir. Düzdür, yarışanlar o dövrdə İngiltərənin şəhərlərində çoxluq təşkil edən bərəçilər idi. Qayıqlar da müasir dövrün qayıqlarına bənzəməirdi. Sonralar ingilislər ağır və yöndəmsiz yarış qayıqlarının sürət keyfiyyətinin artırılması üçün çox işlər görmüşlər. İdman qayıqları üçün yüngül materialdan istifadə etməyə başladılar. Qayıqlar nazik və sürüşkən düzəldilirdi.

«Bank» banka adlanan diyircəkli oturaçaqların istifadəsi ilə avarçəkmə qayıqlarının təkmilləşməsində inkişaf yarandı. Bu ixtiranın müəllifi avarçəkmə Teylor idi. Bu cür oturaçaqlar ayaqların gücündən tam istifadə etməyə imkan verdi.

Teylor fərasətliliyi ilə seçilirdi. O, dərzidən onun üçün rezindən şalvar tikməyi sifariş etdi. Sonra şalvara və qayığa yağ sürtdürürdü. Əvvəlcə avarçəkmənin qayıqda sürüşməsinə izləyən tamaşaçılar onu məsxərəyə qoyurdular. Lakin sonda onun «Qırmızı sürtük» (pencək) adlanan əsas mükafata layiq görülməsi tamaşaçıları təəccübləndirmişdi.

Müasir avarçəkmə qaydaları ikikürəkli (qoşakürəkli) və cüt olmaqla iki növə bölünür. Cüt növdə idmançı iki avarla, ikikürəkli və ya qoşakürəkliyə isə bir avarla çəkir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, qoşakürəkliyə avar çəkmək asandır. Avar bir olsa da, uzun və ağırdır.

Cüt qayıqlar tək, iki və dörd yerlik olur. İkikürəkli, qoşakürəkli qayıqlar isə iki, dörd və səkkiz yerlik olur. Qayıqların uzunluğunda və çəkirlərində də fərq var. Ən yüngül və balaca qayıq bir yerlidir. Onun çəkisi avar yeri ilə birlikdə 10-15 kiloqramdır, uzunluğu isə 8-9 metrdir. Bu cür yüngül və

manevrlı qayıqda idmançılar Olimpiya oyunlarında böyük uğurlar qazanmışlar.

Səkkiz yerlik qayıqlar da bu idman növündə istifadə edilir. Onun çəkisi 90-110 kq, uzunluğu isə 20 metrdir.

Tək yerlik qayıqlarda, adətən, gözəl koordinasiyalı və müstəqil qərar qəbul etməyi bacaran idmançılar qələbə qazanırlar. Sükançı ilə birlikdə iki nəfərlik yeri olan qayıqlarda hündür boylu, fiziki cəhətdən qüvvətli idmançılar iştirak edirlər. Səkkizlik qayıqlara məşqçilər, adətən, ritmi qavrayan, cəld, kollektivçilik hissənə malik idmançıları cəlb edirlər. Akademik avarçəkmə üzrə yarışlar 1896-cı ildə ilk Olimpiya oyunları proqramına daxil edilmişdi, lakin güclü qasırğa nəticəsində yarışlar baş tutmamışdı.

BOK baydarka və kanoelərdə avarçəkmə idmanını Olimpiya oyunları proqramına sonralar daxil etmişdir. Kişi baydarkaçı və kanoçilərin ilk çıxışı 1936-cı ildə Berlinə, qadın baydarkaçıların yarışları isə 1948-ci ildə Londonda olmuşdur. Hazırda dünya çempionatları və Olimpiya oyunlarında qadınlar 500 m məsafəyə tək və iki nəfərlik baydarkalarda yarışirlar. Kişilər isə tək, iki və dörd nəfərlik baydarkalarda, tək və iki nəfərlik kanoelərdə 500, 1000 və 10000 m məsafələrə yarışirlar.

LÜĞƏT

bərəçi – паромщик
yöndəmsiz – неуклюжий
diyiçəkli oturacaq – сидение на
роликах
təkmilləşmə – усовершенствование

fərasətli – догодливый
ikikürəkli – двухвесельный
sükançı – рулевой
qasırğa – ураган, смерч

SUALLAR

1. 1715-ci ildə Temza çayında keçirilən avarçəkmə yarışlarında kimlər iştirak edirdilər? 2. Qayıqlar necə təkmilləşdirilməyə başladı? 3. Avarçəkmə Teylor hansı mükafatla mükafatlandırılmışdı? 4. Müasir avarçəkmə qayıqları neçə növə bölünür?

5. Avarçəkmə qayıqları barəsində nə deyə bilərsiniz? 6. İlk avarçəkmə qayıqlarının yarışları niyə baş tutmamışdı? 7. Monrealda keçirilən Olimpiya proqramında ilk dəfə kimlər iştirak etmişdilər?

§17. FELİN XƏBƏR ŞƏKLİ VƏ ZAMANLARI

Dilimizdə felin aşağıdakı sadə şəkilləri var: 1) əmr şəkli; 2) xəbər şəkli; 3) arzu şəkli; 4) lazım şəkli; 5) vacib şəkli; 6) şərt şəkli.

Felin xəbər şəkli hərəkətin nə zaman və neçənci şəxs tərəfindən icra edildiyini bildirir. Məs: qaçdım, qaçırdım, qaça-caqlar, qaçaram və s. Felin xəbər şəkli zamanları özündə əks etdirə bilər. Felin digər şəkilləri zaman şəkilçilərini qəbul etmir.

Keçmiş zaman. Xəbər şəklinin keçmiş zamanı iki cür olur: şühudi keçmiş və nəqli keçmiş.

Şühudi keçmiş hərəkətin keçmişdə icra olunduğunu qətiyyətlə bildirir, -dı⁴ və şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs: tutdum, tutdun, tutdu, tutduq, tutdunuz, tutdular.

Nəqli keçmiş keçmişdə icra olunmuş hərəkət haqqında nəql yolu ilə məlumat verildiyini bildirir, -mış⁴ və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məs: atmışam, atmışsan, atmışdır, atmışsınız, atmışsınız, atmışlar.

II şəxsin tək və cəmində nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin son samiti tələffüzdən düşür. Məs: zərbə endirmişsən [zərbə endirmisən].

Nəqli keçmiş II və III şəxsə -mış⁴ əvəzinə -ib⁴ şəkilçisi ilə də düzələ bilər. Məs: gəlibən, gəlibənsən, gəlib, gəliblər və s.

180. Mətni oxuyun, fellərin hansı zamanlarda işləndiyini göstərin:

SU POLOSU

Hələ indiyə qədər tarixə məlum deyildir ki, ilk dəfə hansı ölkədə suda topla oynamışlar. Lakin XIX əsrin əvvəllərində Yaponiyada buna oxşar bir oyun mövcud olmuşdur.

Amma rəsmi olaraq su polosu (vaterpolo) idmanının vətəni İngiltərə hesab edilir. İlk dəfə 1876-cı ildə su polosu qaydaları tərtib olunmuşdur. Bu qaydaların müəllifi şotlandiyalı U. Vilsondur.

1890-cı ildə vaterpolo üzrə ilk beynəlxalq matç keçirilmiş, İngiltərə və Şotlandiya komandaları qarşılaşmışlar. Şotlandlar su polosu üzrə öz "müəllimlərini" 4:0 hesabı ilə udmuşdular.

Su polosu ilk dəfə 1900-cü ildə Parisdə keçirilən 2-ci Olimpiya oyunları proqramına daxil edilmiş və ardıcıl olaraq İngiltərə komandası dörd dəfə Olimpiya çempionları olmuşdular.

181. Şühudi və nəqli keçmiş zamanlarına aid cümlələr qurun və onları rus dilinə tərcümə edin.

182. Aşağıdakı şeir parçalarında felləri tapın və zamanlarını müəyyənəldirin.

Sən otuz il ayrı düşdün elindən,
Öz ananla danışdığın dilindən
Simurq sənə pay da verdi telindən
Qürbət eldə o tel düşdü yadına,
Teli çəkdin, vətən gəldi dadına.

B. Vahabzadə

Mən o qızın əlindən su içəndə
Min arzuyla bu dünyaya baxmışam.
Dəli Kürü at belində keçəndə,
Az qalmışdım, axıb gedəm bir axşam.

S. Vurğun

183. Aşağıdakı qəzəli öyrənin.

Düzmüşəm

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-aləmə,
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm
Süfrəmə bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm,
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.

M. Füzuli

CÜDO

XIX əsrin sonunda 1882-ci ildə təkbətek mübarizənin "cudo" adlanan yeni növü Yaponiyada Kano tərəfindən yaradılmışdır. O zamanlar bir çox məktəblərdə ciu-çutsi öyrədilirdi. Doktor Kano fikirləşdi ki, bu çox sadə və kobud bir idman növüdür. O, güləşin ən yaxşı metodlarını seçərək onları bir yerə yığib sistem halına saldı və onu cudo, yəni «qələbəyə asan yol» adlandırdı. 1886-cı ildə məktəblər arasında keçirilən ciu-çutsi və cudo yarışlarından sonra cudo Yaponiyada məşhurlaşdı. Cudo 1902-ci ildə ABŞ-da, daha sonra Avropada geniş şöhrət tapdı.

Cudo üzrə ilk beynəlxalq yarış Yaponiyadan Kənarada, 1926-cı ildə Kozumi şəhər tələbələri ilə alman idmançıları arasında keçirildi. 1956-cı ildə Tokioda keçirilən I dünya çempionatında ilk dünya çempionu Sokite Natsun oldu.

Yaponlar tərəfindən samandan düzəldilmiş döşəyin ölçüsü 3x3-dür. Döyüş 6 dəqiqədən 10 dəqiqəyə qədər davam edir. Cudo döyüşçüləri xüsusi gödəkçə və düyməsiz şalvar geyinirlər. Onların müxtəlif rənglərdə kəmərləri olur. Qara, qəhvəyi, qırmızı və ağ kəmərlər cüdokanın ustalıq dərəcəsinə göstərir. Ekspertlər ağ kəmərdə olur.

1956-cı ildə cudo üzrə Beynəlxalq Federasiya (FİD) və Avropa ölkələrinin federasiyası (UED) yarandı. Hazırda burada 100-dən çox ölkənin güləş federasiyaları birləşmişdir. 1964-cü il Olimpiya oyunlarını keçirmək hüququ Yaponiyanın paytaxtına verilmişdi. O vaxt ev sahiblərinə hörmət əlaməti olaraq Olimpiya oyunları proqramına milli yapon idman oyunu - cudo daxil edildi. Bundan sonra o, Olimpiya oyunlarının proqramında möhkəmləndi.

Bu idman növündə Azərbaycan idmançılarından Nazim Hüseynov daha böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. O, SSRİ, Avropa və dünya birinciliklərinin qalibi və mükəfatçısıdır. 1992-ci ildə isə Barselonada keçirilən XXV Olimpiya oyunlarının çempionu olmuşdur.

LÜGƏT

təkbətək – один на один
gödəkçə – куртка, полушубок
kəmər – пояс

kobud – грубый
məşhur – известный, знаменитый
mükafatçı – призер

SUALLAR

1.1882-ci ildə doktor Kano tərəfindən hansı idman növü yaradılır? 2. Neçənci ildə bu idman növünün Beynəlxalq və Avropa ölkələri federasiyaları yaradılır? 3. Azərbaycanlı cüdoçulardan kimi tanıyırsınız?

§18. İNDİKİ ZAMAN

Xəbər şəklinin indiki zamanı hərəkətin söhbət gedən vaxt icra olduğunu bildirir. Xəbər şəklinin indiki zamanı fellərə -ır⁴ və şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Məs: gəlirəm, gətirirsən, çevirir, otururuq, çıxırsınız, açırlar.

İnkər fellər indiki zamanda işləyəndə -ma² şəkilçisinin son saiti (a,ə) düşür. Məs: qaçmır, vurmur, oxumur, işləmir və s.

184.Şeiri oxuyun, indiki zamanda işləmiş felləri göstərin:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini.
Təbiət ilhama çağırır məni.

Muğana su gəlir, Milə su gəlir,
Axışb öz eli, ulusu gəlir...
Torpağa insanın arzusu gəlir –
Bağrıma basıram ana vətəni,
Bu ülfət ilhama çağırır məni!

S. Vurğun

185.Aşağıda verilmiş atalar sözlərinin rus dilindəki qarşılığını deyin.

1.Ağzına su alıb oturmaq. 2.Daldan atılan daş topuğa dəyər. 3. Nə yağurdu, nə yapdı, hazırca kökə tapdı.

186.Verilmiş mətndən felləri tapıb dəftərinizə yazın, qarşısında zamanını, mənə növünü və şəklini (formasını) göstərin:

SAĞLAMLIĞINI İSTƏYİRSƏNSƏ, SƏYAHƏTLƏRDƏN QORXMA

Turistlər idman həvəskarları ordusunun şən və əlbir dəstəsidir. Onlar piyada, avtobuslarda, baydarkalarda və velosipedlərdə səyahətə çıxır, ölkənin görməli yerlərini gəzir, zəngin təəssüratla qayıdırlar. Turizm maraqlı səfərlər və qeyri – adi macəralar, tonqal başında söhbətlər və igid, cəsur adamlarla görüşlər, sıldırım qayalar və dar cığırlar deməkdir. Səyahət həvəskarları hər addımda yeniliklə qarşılaşırlar.

Turizm insan əzələlərini gimnastikada və ya güləşmədə olduğu qədər inkişaf etdirə bilməyə də, turistlərin sağlamlığına çox adam həsəd aparır. Axı onlar dəfələrlə çətin vəziyyətlərə düşürlər: yağış altında islanırlar, açıq havada gecələyir, yüklə birlikdə təpələrə qalxır, coşğun dağ çaylarının üstündən keçirlər.

Turist qalın sıx meşədə özünə yol tapmağı bacır və heç vaxt azmır, qar üzərində və yağış altında tonqal qalayır, quyu qazır, təbiət qüvvələrinə sözdə deyil, işdə qalib gəlir.

GƏLƏCƏK ZAMAN

Xəbər şəklinin gələcək zamanı iki cür olur: qəti gələcək və qeyri- qəti gələcək.

Xəbər şəklinin qəti gələcək zamanı fellərə -acaq/-əcək və şəxs şəkilçilərini qoşmaqla düzəlir. Məs: danışacağam, deyəcəksən, söyləyəcək, razılaşacaqsınız, güləcəklər və s.

-acaq /-əcək şəkilçili fellərə saitlə başlayan şəkilçilər artırılarda son samitlər cingiltili -ğ və -y səsinə keçir. Məs: gedəcək-gedəcəyəm, işləyəcəksən, qaçaçağam, oynayacağıq.

Xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanı fellərə -ar /-ər və şəxs şəkilçiləri artırmaqla yaranır. Məs: baxarıq, üzərsən, yandırarlar, enərsiniz və s.

İnkər fellər qeyri-qəti gələcək zamanda işləndə inkər şəkilçisinin saiti düşür: qaçmaram, oynamarıq. II və III şəxsdə isə r samiti z ilə əvəz olunur. Məs: oynamazsan, atmazsınız, üzməzlər və s.

Fel -la² şəkilçisi ilə qurtardıqda qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisindən əvvəl ya y samiti artırılır, ya da -la² şəkilçisinin saiti düşür. Məs: başlayar, işləyər, yaxud: başlar, işlər.

187. Qaçmaq, üzmək, tullanmaq, yarışmaq fellərini gələcək zamanın hər iki formasında işlədin, həmin fellərlə cümlələr düzəldin.

188. Aşağıdakı cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

1. Без труда не узнаешь и отдыха. 2. Душу и сердце в работу вложи, каждой секундой в труде дорожи. 3. Полубит народ – так и весь мир полюбит. 4. Не тот друг, кто медом мажет, а тот, кто правду скажет. 5. Богатством ума не купишь. 6. Если идешь на бой с лисицей, готовься встретиться со львом. 7. Слезами горю не поможешь. 8. Если не видишь-взойди на гору, если не понимаешь-спроси старшего.

189. Aşağıdakı fellərin təsdiq və inkarını əvvəl qəti, sonra qeyri-qəti gələcək zamana görə təsrif edin: bilmək, çalışmaq, yazmaq, oxumaq, oynamaq.

MİLLİ GÜLƏŞ

Azərbaycanın milli idman oyunlarından ən kütləvisi və ən qədim tarixə malik olanı milli güləşdir. Bu idman növü ibtidai insanın özünü vəhşi heyvanlardan qoruması üçün təbii zərurətdən yaranmış və özünümüdafiə vasitəsi olmuşdur.

Güləşmənin qədim tarixə malik olmasına biz «Kitabi – Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Şah İsmayıl» dastanlarında, Qətran Təbrizinin, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində, xüsusilə nağıllarda rast gəlirik.

Güləşmənin tarixi haqqında ilkin məlumatı bizə Qobustan, Naxçıvan, Şamaxı rayonlarında tapılan rəsmlər, Azıx mağarası və Qəbələ xarabalıqları da xəbər verir.

Bizantiya imperiyası qoşunlarının, ərəblərin, farsların Azərbaycana ardı-arası kəsilməyən hücumları xalq arasında güləşin üsul və fəndlərinin yayılması və inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda meydana gələn milli güləş heç də el şənliklərinin daha təmtəraqlı keçməsi məqsədini güdməmiş, mövcud ictimai quruluşun tələbatı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu tədbirlər müxtəlif ictimai qruplar arasında gedən mübarizədə qələbəni təmin edəcək vasitə kimi ordunun fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsinə yönəldilirdi.

Milli güləş Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə daha kütləvi şəkil almışdı.

Güləşənlər "pəhləvan" (pehlevon) adlanırdılar. «Pəhləvan» «pəhlu» sözündən olub, qoçaq və cəsarətli mənasındadır. Pəhləvan çətinliyə dözən, möhkəm bədənli şəxsə, həm də qoşun başçısına deyilirdi. Onların xüsusi geyimi olurdu.

Güləş vaxtı pəhləvanları hərəkətə və həyəcana gətirmək üçün fasiləsiz qaval çalınardı. Pəhləvanlar isə min bir oyun və hərəkətlə özlərini göstərməyə çalışırdılar.

Pəhləvan o vaxt qalib hesab olunardı ki, o, rəqibinin kürəyini yerə vurmış olsun. Buna nail olmaq üçün hər iki rəqib özünün bütün qüvvə və bacarığını nümayiş etdirməli idi. Qalib rəqibini bütün boyu qədər yuxarı qaldırıb yerə vuran şəxs olurdu.

Pəhləvanlar orta əsrlərdə həm də ticarət yollarında tacirlərin köməyinə çatır, onları rahat və təhlükəsiz, rahat keçirirdilər.

Güləşmək üçün zorxana zirzəmilərdə, pəncərəsiz yerlərdə təsis edilirdi. Onu gümbəzvari tikirdilər. Dömbəyin səsi kənara çıxmasın deyər, zorxanalara pəncərə qoymurdular. Oyunlar

zoxxananın ortasında eni və uzunluğu 10 metr, dərinliyi 1,8 metr, 6-8 küncü olan meydanda keçirilirdi. Həmin yerə süfrə də deyilirdi. Zorxananın hündür bir küncündə qapıya yaxın yerdə mürşüd oturur və dümbək çalib oxumaqla oyunçuların idman hərəkətlərinə istiqamət verirdi.

Süfrənin üzərinə əvvəlcə saman, samanın üstünə isə yeri yumşaltmaq üçün bir az nəm torpaq töküldülər. Bu isə idmançıların ayaq döyməsini, fırlanmasını asanlaşdırırdı. Bundan əlavə, idmançının oyun yeri yumşaq olduqda o fırlanıb yıxılarkən bədəni zədələnmirdi. Süfrənin ətrafı geniş olur, orada tamaşaçılar oturdular. İdmançılar da orada soyunub geyinirdilər. 200 nəfər tutan belə zorxanaların qapısı bayıra açılırdı. Əvvəllər bu qapıları o qədər alçaq və dar düzəldirdilər ki, oradan orta boylu adam belə əyilib keçməli olurdu.

Zorxananın qapı və pəncərələri adlı-sanlı pəhləvanların, mürşüdlərin şəkilləri ilə bəzədilirdi. Bunlar nadir şəkillər olduğu üçün çox qiymətli hesab olunurdu.

LÜĞƏT

nadir – редкий

zirzəmi – подвал, подземелья

fırlanma – кружение

təmtəraq – торжество

fənd – прием

süfrə – скатерть

SUALLAR

1.Milli güləşin yaranmasına ilk səbəb hansı şərait olmuşdur? 2.Bu idman növünün ilkin nümunələrinə haralarda rast gəlinir? 3.Milli güləş daha çox hansı tələbatdan meydana gəlmişdir və o, nəyə xidmət etmişdir? 4.Güləşənlər necə adlanırdılar? 5.Bu idman növünün keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan zorxanalar necə qurulurdu?

§19. FELİN ŞƏXS VƏ KƏMIYYƏT KATEQORİYALARI

Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyası şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir. Şəxs şəkilçiləri, əsasən fellərə artırılır və hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu göstərir.

Fellərin şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

	Tək	Cəm
<i>I şəxs</i>	-am /-əm, -ım /-im /-um /-üm	-ıq /-ik /-uq /-ük, -aq /-ək
<i>II şəxs</i>	-san /-sən, -in /-in /-un /-ün	-sınız /-sınız /-sunuz /- sünüz, -nız /-nız /-nuz /-nüz, -in /-in /-un /-ün
<i>III şəxs</i>	-sin /-sin /-sun /- sün	-lar /-lər

Üçüncü şəxsin təkini bildirmək üçün yalnız əmr formasında şəxs şəkilçilərindən istifadə olunur. Qalan hallarda şəxs formal əlamət kimi qeyd olunmur.

«Yazmaq» feli keçmiş

zamanda

«Oynamaq» feli indiki zamanda

	tək	cəm	tək	cəm
<i>I</i>	yazdım	yazdıq	oynayıram	oynayıırıq
<i>II</i>	yazdın	yazdınız	oynayırsan	oynayırsınız
<i>III</i>	yazdı	yazdılar	oynayır	oynayırlar

Fellərdə kəmiyyət kateqoriyası şəxs kateqoriyası ilə birlikdə çıxış edir.

190. Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, fellərin hansı şəxs və kəmiyyət kateqoriyasında işləndiyini müəyyənləşdirin:

Любите, изучайте азербайджанский язык! Еще в ранней юности появилось у меня желание изучить азербайджанский язык. В детстве, читая произведения моего любимого поэта и

писателя М.Ю.Лермонтова, особенно «Ашук Кариб» и «Герой нашего времени», я обратил внимание на наличие в них таких слов, как джан, карагёз, саз, ашуг, чадра и т.д. Я знал, что эти слова взяты из азербайджанского языка. Ведь известно, что Михаил Юрьевич, путешествуя по Кавказу, изучал азербайджанский язык. Немного времени спустя я узнал, что повесть «Ашук Кариб» переведено с азербайджанского языка.

Как то попалось мне письмо замечательного поэта его друга Раевскому. Он писал: "Начал учиться азербайджанский язык, который здесь в Кавказе, и вообще в Азии необходим, как французский в Европе..."

191. *Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

УЛЫБКА МИРЗЫ ДЖАЛИЛА

Один из юношей, недавно научившийся держать в руках перо, однако уже считавший себя писателем, подходит к Дж.Мамедкулизаде и с гордостью говорит ему:

-Дядя Мулла, я хочу напечатать книгу для детей.

Хвастливый тон юноши не нравился Мирзе Джалилу:

-Я не понимаю, неужели книгу детям пишут дети?

ANA ÜRƏYİ, DAĞ ÇİÇƏYİ

«Kitabi – Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin ən qədim yazılı abidəsidir. Bu dastan IX-XI əsrlərdə və daha çox əvvəllərdə Azərbaycanda baş verən hadisələrlə səsləşir.

«Kitabi – Dədə Qorqud» 12 boydan (hekayədən) ibarətdir. Dastanda xalqımızın tarixi keçmişi, yadelli basqınçılarla mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının əsas qayesidir.

...Ana ürəyi həyəcan içində idi: ömrünün nübarı, bəxtinin çiçəyi, evinin dirəyi igid oğlu Buğac ilk dəfə atası ilə ova çıxmışdı. Anaxatun yaxşı bilirdi ki, Buğac ovda yenə də ad çıxaracaq, dostlarını sevindirəcək, düşmənlərinin sinəsinə dağ

çəkəcəkdir. Atası bundan sevinəcək, öyünəcək, oğluna məhəbbəti daha artacaqdır.

Ovdan gələnləri yaxşı qarşılamaq lazımdı. Anaxatun da qırx qızla hər tədarükü görmüşdü...

Axşam yaxınlaşdıqca ananın səbri tükənir, ürəyi nigarançılıqla döyünürdü. Axırda o dözə bilmədi. Qırx qızla birgə atlanıb ovçuları qarşılamaq üçün obadan aralandı.

Bir az sonra uzaqdan dəstə göründü. Amma nədənsə nə ov şeypurları çalınır, nə də ovçuların şən cığirtuları eşidilirdi. Həmişə xan ovdan qayıdanda dağa-daşa səs düşərdi. Bəs indi niyə belə? Bəlkə...

Ana ürəyindən sanki bir tel qırıldı, bu tel qəmli-qəmli səsləndi:

- Bəlkə bir bədbəxtlik baş verib?!

Ana atını sürüb xanla üz-üzə gəldi. Sağına, soluna baxdı. Oğlu Buğacı görmədi. Ürəyindən sanki bir tel qopdu. Ana nigaranlıqla dilə gəldi:

-Bəs mənim balam hanı?

Xan dinmədi. O, başını aşağı salıb, gözünü atının yalına zilləmişdi. Rəngi ağappaq idi.

Xanın susması ananın nigaranlığını daha da artırdı. O dözə bilmədi. Ana ürəyinin bütün telləri sanki birdən qırıldı. O, coşqun bir səslə çığırdı:

-Bağrım çatladı, xan, danışsana, söyləmə, hanı, hamı mənim balam? Qoşa getdin, tək qayıtdın, xan, mənim balam hamı? Balamı dik qayalardan aşırınsa, gizlətmə, de! Azğın-coşğun sulara, sellərə verdinsə, söylə mənə! İti dişli aslanlara, canavarlara qapdırdınsa, gizlətmə de! Qolu zorlu yağlılar-düşmənlər alıb apardısı, söylə mənə!... Mən dik dağları dırnağım ilə parçalaram, balamı taparam! Azğın-coşğun selləri sinəmlə saxlaram, balamı alaram! İti dişli aslanları, canavarları dişlərimlə didərəm, parçalaram, mən balamı qurtararam! Qolu zorlu yağlıları-düşmənləri bir nəfəmlə dağıdaram, mən balamı darda qoyaram! Odlu nəfəsim sönməyincə, bədənəm yanıb külə

dönməyincə, mən balamdan dönmərəm, xan, söylə, hanı mənim Buğacım!

Xan yenə dinmədi. O, saralmış dodaqlarını, çal bıqlarını gəmirirdi.

İşi belə görən yasavulbaşı ananı da aldatmaq istədi, irəli gəlib ona baş əydi və dedi:

-Anaxatun, heç nigaran qalma! Oğlun Buğac sağ-salamatdır, xan yoruldu, qayıtdı. Buğac cavandır. Ovdan doymadı. Dağlarda-düzlərdə cüyür-ceyran qovur, ov ovlayır. Bir-iki günə qayıdıb gələr. Arxayın ol, gəl gedək...

Ana ürəyi onun yalan dediyini duydu. Anaxatun atını məhmizləyib, qırx qızla birgə çölə, ovlağa sarı üz qoydu.

Anaxatun yaz-qış başı qarlı olan Aladağa çatdı. Bir təpəyə çıxdı. Boylanıb ətrafa göz gəzdirdi.

Batmaqda olan günəşin işığı buludlara düşmüşdü, göylər sanki al qana boyanmışdı. Uca dağın güllü-çiçəkli sinəsindən axan ayna sulara göyün rəngi düşmüş, sanki dağın köksü qanamışdı. Ananın ürəyindən də al qan axırdı...

Ana bir dərənin üzərində qarğaların, quzğunların halay vurub hərləndiyini gördü və atını düz ora sürdü.

LÜĞƏT

həyəcan – тревога
nubar – первый плод
bəxt – судьба
dirək – опора
dağ çiçəyi – горный цветок
yasavulbaşı – главный есаул,
десятник
atı məhmizləmək – пришпоривать коня

ayna sular – зеркальные воды
halay vurmaq – составить кут
ciyəri yanib külə dönmək –
burada: глубоко скорбеть
tədarük – заготовка
oba – край
şeyrur – горн
darda qoymamaq – burada: не
оставлять в беде

SUALLAR

1.«Kitabi – Dədə Qorqud» dastanı haqqında nə bilirsiniz?
2.Ana ürəyi niyə həyəcan içində idi? 3.Ana oğlunu qarşılamaq üçün yola çıxanda kimlərlə rastlaşdı? 4.O, xandan kimi xəbər aldı? 5.Ürəyi ananı hara apardı və o, nə gördü?

§20. FELİN ƏMR ŞƏKLİ

Felin əmr şəklİ iş və hərəkətin əmr və ya xahiş yolu ilə icra olunmasını bildirir. O xüsusi intonasiyaya malikdir.

Əmr şəklinin, xüsusi forma şəkilçisi yoxdur. O, felin başlanğıc formasına şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

Əmr şəklinin qəbul etdiyi şəxs sonluqları aşağıdakılardır:

	Tək	Cəm
I şəxs	-im /-im/-um/-üm	-aq/-ək
II şəxs	-----	-ın -in -un -ün
III şəxs	-sin/-sin/-sun/-sün	-sınlar/-sінlər/-sunlar/ -sünlər

Əmr şəklinin II şəxsin təkində şəkilçisi olmur, felin kökü elə II şəxsin təkinə uyğun gəlir.

	tək	cəm	tək	cəm
I	qaytarım	qaytaraq	gəzim	gəzək
II	qaytar	qaytarın	gəz	gəzin
III	qaytarsın	qaytarsınlar	gəzsın	gəzsінlər

192. Əmr şəklində olan felləri seçib yazın, hansı şəxsə mənsub olduğunu müəyyənləşdirin:

«KOROĞLU» DASTANI

I. «Koroğlu» xalqımızın qəhrəmanlıq dastanıdır. XVI-XVII əsrlərdə vətənimiz xarici düşmənlərin basqınına tez-tez məruz qalırdı. Xalq xarici qəsbkarlardan özünü mərdliklə qoruyurdu. «Koroğlu» dastanı da məhz bu dövrdə yaranmışdır. Dastan 17 qoldan (hekayətdən) ibarətdir.

Dastanda təsvir olunur ki, Həsən Paşanın göstərişi ilə ilxıçı Alı kişinin gözləri çıxarılır. Alı kişinin oğlu Rövşən özü kimi igidləri Çənlibelə toplayıb bəylərə, xanlara, paşalara qarşı mübarizə aparır. Dastanda Çənlibel rəmzi yer kimi verilir. Koroğlunun dəliləri canlarından keçir, lakin Çənlibelə düşmən ayağı dəyməyə qoymurlar.

Mərdən, gəl meydana, paşa,
Savaşım indi sənə mən.
Gör gücümü eylə haşa,
Savaşım indi sənə mən.

Götürüm əlimə nizə,
Mərdlər əhsən desin bizə.
Duraq meydanda üz-üzə,
Savaşım indi sənə mən.

Demə mənə bu hədyanın,
Yəqin bil ki, allam canın.
Qılıncla tökrəm qanım
Savaşım indi sənə mən.

Gərək dost-düşmənim seçim,
Çətin olur qorxum, qaçım.
İstərim ki, meydan açım,
Savaşım indi sənə mən.

Koroğluyam, durmuşam mərd,
Yaman ürəyə oldum dərd.
İgidsənsə ol meydangərd,
Savaşım indi sənə mən.

II.

Heydərbaba, mərd oğullar doğgunan,
Namərdlərin burunların ovgunan.
Gədiklərdə qurdları tut boğgunan.
Qoy quzular ayın-sayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın.

Heydərbaba, sənün könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun.
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun.
Deynən mənim şair oğlum Şəhriyar
Bir ömürdür, qəm üstünə qəm qalar.

M.Şəhriyar

III. Əgər siz ailənizin xoşbəxtliyini qoruyub saxlamaq istəyirsinizsə, bu qaydalara əməl edin: Bəhanələr axtarmaqdan uzaq olun! Həyat yoldaşınızı dəyişdirməyə çalışmayın; Bir-birinizə qarşı diqqətli olun! Ailə həyatında qayğı, isti münasibət gördükdə bir-birinizə səmimi minnətdarlıq bildirin.

Qadın qızardılmış toyuğu süfrəyə gətirdikdə, dillənin, razılıq bildirin. Qoy o başa düşsün ki, başınızı sallayb yediyyənin ot deyil. Övladlarınızın yanında tez-tez onu tərifləyin, "ona sürəkli" alqışlar bəxş edin. Bunu edərkən həvəslə bildirin ki, ana-qadın kişisi üçün, övladları üçün, onların xoşbəxtliyi üçün olduqca qiymətli varlıqdır. Ağillı qadın heç bir zaman imkan verməz ki, xoşagəlməz hadisələr onların ailə həyatına kölgə salsın, səadətlərinə mane olsun. Kişi qadınına gərək elə qayğı göstərsin ki, qadın ərinin hər sözüne qəlbən inansın.

T.İsmayilov

193. Atalar sözlərini tərcümə edin, fellərin hansı formada olduğunu göstərin:

Не украшай платье, а украшай ум.
Меньше говори, больше услышишь.
Нового друга желай, а старого не забывай.
Не спеши языком, спеши делом.
Больше верь делам, чем словам.

194. Əmr formasındakı felləri müxtəlif şəxslərə salmaqla aşağıdakı parçanı oxuyun.

YAXŞI BASKETBOLÇU OLMAQ İSTƏYİRSƏNSƏ....

Yaxşı basketbolçu olmaq üçün təkcə boyun ucalığı azdır. Əla fiziki hazırlıq və texnika da lazımdır. Aşağıdakıları yaxşı yadda saxla: Bir və iki əllə topu səbətə salmağı öyrən. Topu səbətə inamla at. Əl barmaqlarını gərginləşdirmə. Bütün diqqəti ni hədəfə yönəlt.

Texniki fəndləri əvvəlcə dayanaraq, sonra isə hərəkət zamanı öyrən. Ötürmə basketbolun əsas ünsürüdür. Müxtəlif ötürmə üsullarını söylə öyrənməyə çalış. Rəqibdən cəld və sürətlə aralanmağı bacar. Bu, hücum üçün əsas şərtidir. Hücumda aldadıcı hərəkətlər et. Tez yorulursansa, qələbədən əlini üz.

Əgər yaxşı oynamağı öyrənmək istəyirsənsə, ilk növbədə fiziki cəhətdən mükəmməl inkişaf etmək, gücünü, dözümlüliyini, çevikliyini artırmaq qayğısına qal, hövsələli, cəsarətli olmağa çalış, gərgin mübarizə aparmağa hazır ol. Əsas texniki fəndləri – topu oyuna daxil etməyi, onu qəbul edib ötürməyi, atmanı düzgün icra etməyi və blok qurmağı diqqətlə öyrən.

195. Mətnlərdə ismi və fəli xəbərləri göstərin:

I. TORPAQ KİMİDİR?

Qədimdə qardaşlaşmış iki qonşu ölüm ayağında öz oğullarını yanlarına çağırır vəsiyyəti edirlər ki, iki ailənin həyatı arasında hasar qaldırmasınlar, mehriban yaşasınlar. Oğlanlar böyüyür, ailə qururlar, gəlinlər küsüşüb ərlərini araya hasar

çəkməyə məcbur edirlər. İki dost arasında hasarın çəkiləcəyi bir zolaq yer üstündə mübahisə başlanır. Yoldan keçən loğmanı çağırırlar ki, işlərinə əncam çəksin, görsün bu zolaq torpaq kimindir? Loğman dillənir ki, belə məsələnin məsuliyyətini öz üzərinə götürə bilməz, bunu torpaqdan soruşmaq lazımdır. Bu sözləri deyib qulağını mübahisəli torpağa dayayır. Bir azdan qalxıb dillənir: «Torpaq dedi ki,» onların hər ikisi mənimdir, mən isə heç kimin deyiləm!»

II. BAYRAQ

Üç rəngli bayrağın kölgəsində mən,
Qaraca torpağı vətən görmüşəm.
Zəfər güllərini dövrü-qədimdən,
Bayraq işığında bitən görmüşəm.
Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim,
Bayraq öz yurduma öz hakimliyim

Harda əcdadımın ayaq izi var,
Bu zəfər bayrağım orda dikəlsin.
Keçdiyi yollarda dağlar, yamaclar,
Onun hüzuruna salama gəlsin.

Tarixdən qədimdir, zamandan qoca,
Mənim bayrağuma sancılan hilal.
Aləmə nur saçdı tarix boyunca,
Məbədlər başında tac olan hilal.

Daim ucalasan! Savaş günündə,
Əsgər silahıyla səni tən görüm.
Yalnız zəfər çalmış şəhid özündə,
Səni alqış üçün əyilən görüm.

B. Vahabzadə

FELİN ARZU ŞƏKLİ

Felin arzu şəklə hərəkətin icrasının gərəkli olmasını bildirir, felə *-a/-ə* və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Arzu şəklində feldən əvvəl çox vaxt **gərək, kaş, kaş ki** sözlərindən biri işlədilir.

I gərək dolanam	gərək dolanaq
II gərək dolanasan	gərək dolanasınız
III gərək dolana	gərək dolanalar

I kaş dincələm	kaş dincələk
II kaş dincələsən	kaş dincələsiniz
III kaş dincələ	kaş dincələlər

196. Verilmiş bədii parçalarda arzu şəklində olan felləri tapın, hansı şəxsə aid olduğunu göstərin:

- I.
- Sularından dönə-dönə içəsən,
Yollarından səhər-axşam keçəsən,
Seyr edəsən onu gündüz, gecə sən,
Göz doysa da, ürək doymaz Bakıdan

İskəndər Cəşqun

II. Gərək çiçəklər məhəbbətin simvolu hesab oluna. Satıcılar istəyirlər ki, onlar baha satıla. Qadınlar istəyirlər ki, kişilər evə qiymətindən asılı olmayaraq sarı nərgiz buketi ilə gələlər. Məgər gözləmək lazımdır ki, arvadın xəstəxanaya düşsün, sən də ona gül alıb aparasan. Nə üçün heç olmasa həftədə bir dəfə cibində pul olanda ona bir neçə qızılgül bəxş etməyəsən! Yəqin ki, belə eksperiment keçirmək xoşunuza gəlir. Yaxud, iş yerindən evə zəng edib qadının əhvalını soruşasınız. Bunlar böyük iş olmasa da, gərək sevdiyin adam haqqında daim düşünsən, onun sağlamlığının qayğısına qalasan, səhhətinin yaxşı olmasını soruşmaqla onu ürəyinə yaxın hesab etdiyini nəzərə çarpdırasan. Yaxud, istəyirsənsə, ailədə xoş əhval-ruhiyyə hökm sürsün, gərək həyat yoldaşınızın adı ilə bağlı hadisələrə – onun

ad gününün, məktəbi qurtarması və ya toy gününün qeyd edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verənsə, o günləri təntənə ilə keçirənsə.

I. Tomas

III.

Lay-lay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl gül kölgəsində
Şirin yuxu tapasan.

Bayatı

197. Məşq etmək, üzmək, qaçmaq, tullanmaq, çalışmaq fellərini cümlələrdə arzu formasında işlədin və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

198. Aşağıda verilən atalar sözlərini rus dilindəki qarşılığı ilə qarşı-qarşıya yazın.

Bala baldan şirindir	– Дети, что потока с медом.
Acıqlı başda ağır olmaz	– Гнев убивает разум.
Ac toyuq yuxusunda danı görər	– Голодной куме хлеб на уме.
Axtaran tapar	– Ищущий обретет.

199. Şeiri oxuyun, arzu şəklində işlənmiş felləri göstərin:

Can qurban eyləsən layiqdir, layiq
Bir yar ki mətləbi tez qanan ola.
Qaşıyla, gözüylə işarət bilə,
Özünə deməmiş söz qanan ola.

Canım qurban olsun o əhli-dilə,
Qaşların oynada, gözündən gülə.
Dil tərəpməmiş dərdini bilə,
Qurbanam gözüne, göz qanan ola.

Ələsgər söyləyir söz müxtəsərin,
Ağıldan düz ola, kamaldan dərin.
Eşidənlər deyər: - "Əhsən, afərin!"
Əgər ki, məclisdə yüz qanan ola.

A. Ələsgər

ALPINİZM

Alpinizm Alp (dağları) sözündən götürülüb, hündür, əl-çatmaz dağ zirvələrini fəth etməklə nəticələnən idman növünə deyilir.

Dağ zirvələrinə qalxmaq çox qədimdən məlumdur. Ancaq alpinizmin rəsmən meydana gəlməsi tarixi 1786-cı ildən- İsveçrə kəndlisi Balma və həkim M. Pakkarın ilk dəfə Alp dağlarının ən yüksək zirvəsi Monblana çıxması tarixindən başlanır. İlk alpinist klubları 1857-ci ildə İngiltərədə, 1862-ci ildə İtaliya və Avstriyada, 1863-cü ildə İsveçrədə, 1877-ci ildə Tiflisdə yaradılmışdır.

Sovet alpinistləri idman məqsədilə ilk dəfə 1923-cü ildə Kazbek dağına qalxmışlar.

Azərbaycanda ilk alpinist düşərgəsi 1951-ci ildə Şahdağın ətəyində salınmış, 1960-cı ildə ilk respublika olimpiadası keçirilmişdir. Azərbaycan alpinistləri 1967-ci ildə Parisdə keçirilən Beynəlxalq olimpiadada iştirak etmiş, SSRİ yığma komandasının tərkibində Lenin pikinə, 1972-ci ildə isə Kommunizim pikinə qalxmışlar.

Zirvəyə qalxma marşrutları çətinliyinə görə 6 dərəcəyə bölünür. Ən asan marşrut 1-ci dərəcəyə aiddir. Bu marşruta səthi hazırlığı olan idmançılar, ikinci dərəcəli marşruta fərdi və kollektiv təhlükəsizliyi təmin etmə vərdişlərinə yiyələnmiş və böyük texniki hazırlığı olan idmançılar buraxılır. Üçüncü dərəcəli marşruta məhdud məsafədə bir sıra mürəkkəb sahələr daxil edilir. İdmançı bu marşrutda təkmilləşdirilmiş vərdişlərə malik olmalı, müəyyən yerlərdə qaya qarmağından istifadə etməyi bacarmalıdır. Dördüncü dərəcəli marşrutda çətin keçilən məsafə üçüncüyə nisbətən daha uzun olur. Beşinci və altıncı marşrutlar idmançıdan yüksək səviyyəli texniki hazırlıq tələb edir.

Zirvəyə qalxma və dağ yolu ilə hərəkət etmə seyrək hava mühitində (oksigen azlığı) temperatur və nəmliyin dəyişməsi, habelə ultrabənövşəyi şüaların artması şəraitində keçdiyinə görə idmançının sağlamlığı, ümumi fiziki hazırlığı və xüsusi məşq keçməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Alpinistlər küləkdən, yağıntıdan, temperaturun dəyişməsindən və ultrabənövşəyi şüalardan qorunmaq üçün geyim, xüsusi hazırlanmış ayaqqabı, kəndir, buzqıran, qayaya və buza qalxmaq üçün qarmaqlar, çəkil, çadır, yatacaq və s. əşyalarla təchiz edilir. Kütləvi alpinist tədbirləri keçirilən dağ rayonlarında alpinistlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xüsusi nəzarət-xilasetmə xidməti yaradılır. Xilasetmə xidməti idmançıların həyatını xilas etməklə yanaşı alpinist tədbirlərinin təşkilinə və keçirilməsinə də nəzarət edir.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra digər sahələr kimi alpinizm də sürətlə inkişaf edir, idmançılar fəth etdikləri zirvələri görkəmli şəxslərin adları ilə adlandırırlar.

LÜĞƏT

zirvə – вершина, верхушка
düşərgə – лагерь
verdiş – навык
qarmaq – крюк, крючок

ləvazimat – принадлежность
ultrabənövşəyi şüa – ультра
фиолетовые лучи

SUALLAR

1. Alpinizm hansı sözdən yaranmışdır? 2. İlk alpinist klubları harada və neçənci illərdə yaradılmışdır? 3. Alpinistlər ilk dəfə idman məqsədilə dağlara nə vaxt qalxmışlar? 4. Zirvəni fəth etmə marşrutu çətinliyinə görə neçə dərəcəyə bölünür və bu dərəcələr hansılardır? 5. Alpinizmdə hansı ləvazimatlardan istifadə olunur?

§21. FELİN VACİB ŞƏKLİ

Felin vacib şəkl hərəkətin icrasının zəruri olduğunu, vacibliyini bildirir, felə **-malı/ -məli** və şəxs şəkilçilərini atırmaqla düzəlir. Məs: yumalıyam, yaymalısan, yığmalıdır, yumalıyıq, yollamalısınız, yola salmalıdırlar və s.

200. Aşağıdakı parçada vacib formada olan felləri göstərin:

Kişi yalnız iş yerində deyil, ailədə, məişətdə də dost olmağı bacarmalıdır. Ev işlərində bütün günü tək-tənha çalışan qadına laqeyd baxan ərlər ciddi ittiham edilməlidirlər.

Qadına münasibətdə keçmişin qalıqları aradan qaldırılmalı, ev işlərinə, məşğulluğa münasibət dəyişməli, qarşılıqlı inam və etibarə əsaslanmalı, əsl humanizm bərqərar olunmalıdır.

Kişi qadında fiziki və mənəvi gözəlliyi həmişə görməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda o, qadında sezdiyi şitliyi, açıq-saçıqlığı, xoşuna gəlməyən əlamətləri incə həssaslıqla irad tutmalıdır.

Qadın isə qəlbi oxşamağı bacarmalı, ərinin məniyyətini alçaltmamalı, səmimiyyət, sadıqlıq, qarşılıqlı inam kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir.

Ailədə qıza gələcək ana və evdar kimi, oğula isə ər və ata kimi yanaşmalıyıq. Biz bilməliyik ki, ər-arvad münasibəti yüksək dərəcədə zərif və mürəkkəbdir. Bəzi hallarda nələrdəse qadına güzəştə gedilməlidir. Əlbəttə, güzəşt heç də prinsipsizlik kimi başa düşülməməlidir.

T. İsmayilov

FELİN LAZIM ŞƏKLİ

Felin lazım şəkli hərəkətin icrasının lazım olduğunu bildirir. Lazım şəkli felin kökünə *-ası/-əsi* şəkilçisi və şəxs sonluqlarını artırmaqla düzəlir. Məs: keçəsiyəm, gecikəsisən, gizlənəsidir, küsəsiyik, yayılasınız, yuxulayasadırlar və s.

Lazım şəklinin inkarında *deyil* sözündən istifadə edilir. Bu zaman *-ası²* şəkilçisini əsas fel, şəxs sonluqlarını isə *deyil* sözü qəbul edir. Məs: alası deyiləm, gedəsi deyilsiniz və s.

201. Qaçası, üzəsi, oxuyası, gəzəsi, yazası, biləsi, məşq edəsi, iştirak edəsi, çağırısı, yarışası sözlərini cümlələrdə işlədin, həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

202. Şeir parçalarını oxuyun, lazım şəkildə işlənmiş felləri morfoloji təhlil edin:

Bir çiçək istəyirəm, mən baxmasam, solası.
Bir qanad istəyirəm, mən yerdən alası.
Bir günəş istəyirəm, gecə məndə qalası

B. Kamal

Nə o ocaq közəresi, sönəsi.
Nə o günlər bir də geri dönəsi.
Qəm eləmə, könlümün bir dənəsi
Bu dünyanın qara daşı göyərməz

M. Yaqub

203. Köçürün, lazım formasında olan felləri əvvəlcə arzu, sonra vacib formasında işlədin, onların arasındakı mənə fərqlərini izah edin:

1. Mən sabah turnirdə iştirak edəsiyəm. 2. Biz bu gün dərslərdən sonra futbol yarışına baxmaq üçün stadiona gedəsiyik. 3. Sən atletika üzrə komanda birinciliyində çıxış edəsisən. 4. İndi siz çıxış etməməlisiniz. 5. Əgər belə davam edərsə, o qalib gələsindir. 6. Onların hər ikisi meydançaya çıxasadırlar.

FELİN ŞƏRT ŞƏKLİ

Felin şərt şəkli hərəkətin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir, felin kökünə *-sa /-sə* və şəxs sonluqlarını artırmaqla düzəlir. Məs: gülümsəsəm, məktublaşsan, nişanlasa, otursaq, oxşasınız, məşğul olsalar və s.

Şərt şəkildə olan fellərdən əvvəl bəzən *əgər* sözü işlədilir. Məs: *əgər* baxsaq, *əgər* yaxşı oynasan və s.

204. Mətnəki fellərin formalarını müəyyənləşdirin:

YAXŞI FUTBOLÇU OLMAQ İSTƏYİRSƏNSƏ...

«Kim tez qaçsa», «kim düz vursa», «kim gec yorulsa» ...devizi altında yarışların keçirilməsi məşqin rəngarəng olmasına və futbolçunun texnikaya yaxşı yiyələnməsinə kömək edir.

Kim bu fikirdədirsə ki, «mə qədər çox oyunda iştirak etsən, ustalığ səviyyəni bir o qədər tez artar» ciddi səhvə yol verir. Hər məşqdən və ya oyundan əvvəl bir qədər qaçsan, ümuminkışaf və tullanma hərəkətləri etsən, topu havada çiləsən, müəyyən texniki fəndləri yerinə yetirsən bədənini yaxşıca qızışar. Futbolçu topa ölü nöqtədən və ya hərəkətdə olarkən dəqiq zərbə vura bilmirsə, hərəkət zamanı topu düzgün ötürmürsə, rəqibi gözlənilməz məqamlarda aldatmırsa, baş zərbələrini dəqiq yerinə yetirmirsə, məşqçi belə oyunçunu komandasına cəlb etməz.

İdman rejiminə ciddi əməl etməsən, hətta gecə-gündüz keçirilən məşqlər də sənə mahir futbolçu kimi yetişməyinə kömək etməz. Futbolçu intizamı tez-tez pozursə, gizli və ya aşkar siqaret çəkirə, içirsə, çox yeyib qarınqululuq edirsə, oyun, məşq və istirahət rejiminə ciddi riayət etmirsə, yoldaşları qarşısında məsuliyyət hissini itirirsə, o, komandaya xeyirdən çox zərər gətirmiş olur.

205. Cümlələrdəki fellərə şərt formasının şəkilçilərini artırın və cümlələri tamamlayın.

1. Top vuruldu. 2. Qiymət yazıldı. 3. Dərs başlandı. 4. İmtahanlar qurtardı. 5. Tətil yaxınlaşır. 6. Hesab açıldı. 7. Futbolçu yixıldı. 8. Hakim cərimə etdi. 9. Tamaşaçılar alqışladılar.

DİL VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onları ancaq qürurla tələffüz edirsən: ana, vətən, Azərbaycan!

Bu qürur hissi hər bir insanda vətənə məhəbbət bəsləmək, onu qorumaq, bu müqəddəslik uğrunda düşməne qarşı amansız mübarizə aparmaq bütün dövrlərdə olmuşdur.

Ədəbiyyatımız minilliklər ərzində Azərbaycana edilən hücumları, məğlubiyyətləri və son məqamda həm kişilərin, həm qadınların, həm də uşaqların qələbə qazanmaq ruhunu əks etdirmişdir.

Qəhrəmanlıq mövzusu yüksək vətənpərvərlik hissini, vətənin taleyi üçün həyəcan təbii çalmaq, insanlarda torpağa mə-

həbbət, düşməne dözümsüzlük və nifrət bəsləməyi təbliğ edir.

Vətənpərvərlik mənafeyyətin ən ali pilləsidir. Hər bir xalqın mənafeyyətinin vətənpərvərlik ölçüsü onun mənafeyyəti haqqındakı anlayışıdır.

Vətənpərvərliyin ən dərin mənafevi əsası hər bir xalqın öz döğma dilidir. Azərbaycan dilində «Dədə Qorqud», İ.Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm və başqa şair və yazıçıların həmişəyaşar əsərləri yaranmışdır. Hər bir vətəndaş vətənpərvər olmalıdır. Əgər insan öz vətəninə, torpağına, xalqına sevməyə, öz xalqının mənafevi dəyərlərinə sadıq olmasa, şübhəsiz ki, o, dünyada başqa dəyərləri də qiymətləndirə bilməz. Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətənimizi, ölkəmizi, torpağımızı, xalqımızı, millətimizi, dilimizi, milli ənənələrimizi sevməlidir.

Vətəni qorumaq ən yüksək, şərəfli vəzifədir. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün hər bir Azərbaycan vətəndaş canını qurban verməyə hazır olmalıdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası indi elə vəziyyətdədir ki, biz gərək qəhrəmanlıq nümunələri göstərək, öz vətəndaşlıq borcumuzu vicdanla yerinə yetirək, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarını geri ala bilək. Vətənimizin, torpağımızın müdafiəsinə xalqın! Vətən anadır – Anamız bizi çağırır. Ey Azərbaycanın igid oğulları, qızları!

LÜĞƏT

qürurla tələffüz edirsən- произно-
силь

qələbə ruhu- дух победы
vətənpərvərlik- патриотизм
vətəndaş- гражданин
pəhəng- огромный

yoğrulmaq- смешаться
amansız- жестокий с гордостью
qeyrət – мужество
şərəf-гордость
təlaş- тревога
müqəddəs- священный, святой

- 1.«Vətənpərvərlik öz xalqına sevgi, millətçilik isə digər xalqlara nifrət hissi aşılır» - fikrini necə aydınlaşdırarsınız?
- 2.Dilimizin öyrənilməsi və öz işinizdə tətbiqində sizin rolunuz nədən ibarətdir?

§22. FELİN MÜRƏKKƏB ŞƏKİLLƏRİ

Felin xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri sadə və mürəkkəb olur. Felin mürəkkəb şəkilləri sadə şəkillərinin üzərinə **idi**, **imış**, **isə** hissəciklərinin artırılması yolu ilə əmələ gəlir və üç yerə bölünür: fel şəkillərinin **hekayəsi**, **rəvayəti** və **şərti**.

Fel şəkillərinin **hekayəsi** felin xəbər, arzu, lazım, vacib və şərt şəkillərinin üzərinə **idi** hissəciyini, fel şəkillərinin **rəvayəti** **imış** hissəciyini, fel şəkillərinin **şərti** felin xəbər, lazım və vacib şəkillərinin üzərinə **isə** hissəciyini artırmaqla düzəlir.

Məs: aylacaq idi, açası idi, aşmalı idi, ayaqlayası idi, aşsa idi, atılmış idi, arzulayır imış, alqışlayar imış, arxayınlaşmalı imış, alovlanısa imış, burası imış, bağlasa imış və s.

Idi, imış hissəciklərinin şəkilçiləşmiş forması olan **-dr⁴**, **-miş⁴** ilə şühudi və nəqli keçmiş zaman şəkilçilərini qarışdırmaq olmaz. Şühudi və nəqli keçmiş zamanlarının şəkilçiləri birbaşa fel kökünə artırıldığı halda, **idi**, **imış** və ya onların şəkilçiləşmiş **-dr⁴**, **-miş⁴** formaları felin sadə şəkillərinə artırılır. Məs: qaldı-qalırdı; qaraldı-qaralayacaqdı; döndərmiş - döndərməmiş; dartmış - dartmamış; qəbul etmiş - qəbul edəsiymiş.

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlasaydım dağdan axan selinən,
Ağlasaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?

M.Şəhriyar

206. Mətni oxuyun, düzəltmə sözləri tapıb yazın, onları kök və şəkilçiyə ayırın:

NOVRUZ BAYRAMI

Novruz bayramı xalq bayramı olub ölkəmizdə astronomik yazın başladığı, gecə-gündüzün bərabərləşdiyi gün kimi hər il keçirilir.

Bir sıra xalqlar yaz fəslinin gəlməsini təbiətin canlanması ilə bağlamış, bu münasibətlə şənliklər keçirmiş, onu yeni ilin başlanğıcı kimi bayram etmişlər. Qədim zamanlardan başlayaraq İran, Əfqanıstan, Tacikistan, Özbəkistan və bəzi başqa Şərq xalqları ilə yanaşı azərbaycanlılar da baharı yeni il şənlikləri ilə qarşılamışlar.

Novruz bayramının mənşəyi, onunla bağlı əsərlər, miflər qədimdir. Tədqiqatçılar Novruz bayramını məhz Yaxın Şərqi qədim əkinçiliklə məşğul olan xalqları arasında meydana gəldiyini söyləyirlər. Azərbaycanda adətə görə Novruz bayramında göyərdilən səməni yazın gəlməsinin, təbiətin canlanması, əkinçiliyin rəmzidir. Azərbaycan kəndlisi səməni göyertməklə növbəti təsərrüfat ilinə bərəkət, bolluq arzulamış, bayrama dörd həftə qalmış hər çərşənbə axşamı və bayram günü tonqal qalamaqla torpağa, oda, atəşə, suya, günəşə olan etiqad və inancını ifadə etmişdir.

Orta əsr müəllifləri şərq ölkələrində İslam dini yayıldıqdan sonra da Novruz bayramında əmək ənənələrinin, əkinçilik təqvimini və etiqadların möhkəm yer tutduğunu göstərirlər. Nizami-Mülk (XI əsr) «Siyasətnamə» əsərində Novruz bayramından yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən kütləvi xalq şənliyi kimi bəhs etmişdir. Novruzun gəlişi klassik Şərq, o cümlədən, Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış bahariyyə adlı lirik şeirlərlə təsvir və tərənnüm olunmuşdur.

Bayram qabağı, adətən evdə, həyətdə abadlıq, təmizlik işləri aparılır, ağac əkilir və s. Novruz bayramında şirniyyat növləri: şəkərbura, badambura, paxlava və plov bişirilir, rəngbə-

rəng yumurta boyanır, məcməyi və sinilərdə xonça bəzənir, şam yandırılır, tonqal qalanır, səməni qoyulur, önlərin xatirəsi yad edilir, küsülülər barışır, qohumlar-qonşular bir-birinə qonaq gedir, pay göndərilir. Aşıqlar baharı mədh edir, oğlan və qızlar təzə paltar geyinir, çalib-oyunayır, yallı gedirlər. Cavanlar at çapır, güləşir, «Kosa-kosa» oynayırlar. Novruz bayramı əməyə, həyata, təbiətə məhəbbət rəmzi kimi ölkəmizdə geniş qeyd edilir.

207. İdmana dair oxuduğunuz bir məqalənin qısa xülasəsini felin mürekkəb şəkillərində yazın.

208. Aşağıdakı parçalarda felləri tapın, onların felin şərt, hekayə və ya rəvayət şəklində olduğunu müəyyənəldirin:

Bir səhər Rəşid bəy yüksək bir dağın başında oturub Əzizlə söhbət edirdi. Hər ikisi ovdan danışdı. Sübh dumanı düzənlərdən qalxıb göylərə yüksəlirdi. Coşqun çaylar dərələri və düzləri suvarmağa tələsərək güllərin, yasəmənlərin arası ilə axırdı. Ağaclar yaşıl yarpaqlarla bəzənməyə başlamışdı.

....Deyənlərə görə, bir ləyaqətsiz adam hər gün Məhəmməd peyğəmbərin ünvanına ağzına gələni danışmış. Peyğəmbər ona əhəmiyyət vermirmiş. Peyğəmbərin dostları təkidlə tələb edirləmiş ki, Məhəmməd ona cəza versin, o isə cəza vermirmiş.

....İslamın yayılması üçün döyüşlərdə qadınlar da öz ərləri ilə bərabər iştirak edərləmiş. Qadınlardan bir qrupu tuluqla əsgərlərə su daşıymış. Onlar kişilərə deyərmişlər ki, qələbə qazansanız, sizi daha çox sevirik, məğlub olsanız, bizim üzümümüzə baxmayın. Siz bizim üzümümüzü xoşbəxt görmək istəyirsinizsə, onda bu görüşə çox ciddi hazırlaşmalısınız. Qadınların bu sözləri döyüşçüləri ruhlandırarmış.

209. Aşağıdakı dialoqda felləri tapın, formasını və şəxsini müəyyənəldirin:

Ziya – İdmançı olmaq fikrinə düşmüşəm.

Nuray – Belə de....

Ziya – Ancaq əvvəlcə bəzi şeyləri öyrənməliyəm.

Nuray – Səni maraqlandıran nədir?

Ziya – Məşq barədə çox şeyi bilmirəm.

Nuray – Məşq mürekkəb prosesidir. Həftədə ən azı 3 dəfə olmalıdır.

Ziya – Günün hansı vaxtı məşq etmək daha yaxşıdır?

Nuray – Məşqi şərti olaraq gündüz və axşam məşqlərinə bölürlər.

Ziya – Gündüz məşqləri səhər başlayır?

Nuray – Yox, saat 11-13 arası.

Ziya – Bəs axşam?

Nuray – Axşam məşqlər saat 17-dən 19-dək keçirilir.

Ziya – Deməli, müntəzəm məşq etsəm, idmançı olaram, hə?

Nuray – Necə deyim, məşq asandır, ancaq...

Ziya – Nə ancaq?

Nuray – Demək istəyirəm ki, məşqdən kənar vaxtda fiziki inkişafa kömək edən hərəkətlərə də fikir verməlisən.

Ziya – Vəssalam?

Nuray – Bir də həkim məsləhətinə qulaq asmalısan.

Ziya – Dediklərinə mütləq əməl edəcəyəm.

Nuray – Ümidvaram ki, onda arzuna çatarsan.

ATÜSTÜ OYUNLAR

Atçılıq idmanının tarixi çox qədimdir. Atsürmə üzrə yarışlar qədim Olimpiya oyunları proqramına daxil idi. Bizim eradan əvvəl 680-ci ildə Olimpiya oyunlarında döyüş arabaları iştirak etmişdir. 648-ci ildə isə at və qatırla cıdırı çıxmaq olimpiadanın proqramına daxil edilmişdi.

XVII əsrin başlanğıcında İngiltərədə cıdırın ayrı-ayrı növləri keçirilməyə başlamış, sonralar o, milli idman növünə çevrilmişdir. 1866-cı ildə Fransa, Belçika və İtaliya məktəblərində maneələri dəf etməklə atsürmə idmanı dərsləri keçirilirdi.

Bu idman növü Azərbaycanda da qədim zamanlardan mövcuddur. İnsanlar tunc dövründən at saxlamağa başlamışlar.

Klassik şair və yazıçılarımızın əsərlərində Azərbaycanın milli idman oyunlarından çovkan, qopuq, qıza çat və s. adlarına rast gəlirik, cıdır yarışlarının təsviri verilmişdir.

At üstündə ox atıb hədəfi vurmaq əsas idman oyunlarından biri olmuşdur. «At çapıb ox atmaq, adətən yarışlarda qələbə qazanan adama hədiyyələr verməklə sona çatırdı. Yarışlarda iştirak edənlərin hamısının at üstündə olması vacib sayılırdı. Yarışda atların köklüyü, yaşı, çaparlığı eyni olmalı idi. Birinin əvvəl, digərinin isə bir az sonra at çapmağa başlaması düzgün sayılmırdı. Atı çaparaq 20 hədəfdən 5-ni ox ilə sərrast vurmaq lazım gəlirdi».

Dövrün hökmdarlarının ən qiymətli hədiyyəsi at idi. Şah İsmayıl Xətai şir ovunu çox sevirdi. O, sərəncam vermişdi ki, kim şir xəbərini gətirsə, ona yəhərli at, pələng xəbərini gətirsə, yəhərsiz at bağışlayacaqdır.

Azərbaycan atalar sözlərində deyilir ki, at igitin yaraşığıdır. At minənin belə öyilməz, canı ağrımaz. Savaşlarda igitlərə arxa olub at.

At keçmiş toyların, bayramların, yarışların, sərgilərin, birinciliklərin bəzəyi olmuşdur. İndi də maşınların çıxma bilmədiyi dağlarda, geoloji kəşfiyyatlarda atdan istifadə edilir.

Babəklərə, Cavanşirlərə, Koroğlulara, Nəbilərə qol-qanad verən Azərbaycan atları təkcə ölkəmizdə deyil, xaricdə də böyük şöhrət qazanmışdır. Koroğlu Qıratı, Qaçaq Nəbi Bozadı ilə düşmənlərə qalib gəlmişlər.

Qarabağ cinsindən olan atlar 1866, 1869, 1873-cü illərdə Moskvada Ümumrusiya at sərgilərində gözəl bədən quruluşuna və mütəhərrik hərəkətlərinə görə yüksək qiymətləndirilmişdi. Qarabağda ilk atçılıq zavodunu 1826-cı ildə şairə Natəvanın atası, general-mayor Mehdiqulu xan saldırmışdı. Bu zavodda bəslənən atların şöhrəti nəsil-dən-nəslə keçmişdir. Məsələn, 1956-cı ildə Sovet İttifaqı tərəfindən İngiltərə kraliçası Yelizavetaya göndərilən «Zaman» ləqəbli Qarabağ atı ən qiymətli hədiyyə kimi qarşılanmışdı.

1912-ci ildə Stokholmda keçirilən V olimpiadadan başlayaraq at idmanının maneələri dəf etməklə (konkur) növləri oyunların proqramına daxil edilir. Beynəlxalq At İdmanı Federasiyası (FEİ) 1920-ci ildə yaradılmışdır, rəsmi dili fransız

dilidir. Hazırda Azərbaycan da daxil olmaqla dünyanın yüzdən çox ölkəsinin milli federasiya və təşkilatları FEİ-nin üzvüdür.

LÜGƏT

tunc – бронза
üzəngi – стремя
hədəf – цель

qiymətli – ценный
mütəxəssis – специалист
mütəhərrik hərəkət – подвижность

SUALLAR

1. Atüstü oyunlar ilk Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilirdi? 2. Atın tarixdə izləri necə qiymətləndirilir?
3. Qəhrəmanlarımızın sadıq dostları olan atlar hansılardır?
4. Qarabağ atlarının tarixi barədə nə bilərsiniz?

§23. FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

MƏSDƏR

Məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin şəxs, kəmiyyət və zaman mənalərini ifadə etmir. Məsdər **-maq** şəkilçisini felin başlanğıc formasına artırmaqla düzəlir. Məs: rəngləmək, rəqs etmək, razılaşmaq, sancmaq, söndürmək və s.

Məsdərlər fellər kimi inkar şəkilçiləri qəbul edir (susmaq-susmamaq), növ şəkilçiləri ilə işlənir (sürmək-sürdürmək), təsirli və təsirsiz olur (bilmək-təsirli; getmək-təsirsiz).

Məsdərin isimlərə aid xüsusiyyətləri də var:

1. İsimlər kimi hallanır. Məs: çıxmaq, çıxmağın, çıxmağa, çıxmağı, çıxmaqda, çıxmaqdan.

2. Mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Məs: sevməyim, sevməyin, sevməyi, sevməyimiz, sevməyiniz.

210. **üzmək, qaçmaq, gəzmək, tullanmaq, məşq etmək, eşitmək, yazmaq** məsdərlərini əvvəlcə ismin halları üzrə, sonra mənsubiyyətə görə dəyişdirin:

211. Gör, çək, sür, de fellərindən məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik mənalı fellər düzəldin, sonra onları məsdər şəklində yazın.

212. And içmək, aman verməmək, ayaq basmaq, ağzına su almaq, insafa gəlmək, ağız büzmək kimi məsdərlərlə ifadə olunmuş frazeoloji birləşmələri cümlələrdə işlədin və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

213. Məsdər formasında işlənmiş felləri göstərin, onların təsirli və ya təsirsiz olmasını, təsdiqdə yoxsa inkarda işlədiyini, hansı hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etdiyini müəyyənlədirin:

Təbiətə, onun canlı, al-əlvan varlıqlarına, ülvyyə saçıran gözəlliklərinə baxmaq heyrət doğurmadığı halda, təbiətdə baş verən hadisələri görmək, onun səbəbini dərk etmək heyrətlənməyə, təəccüblənməyə, hadisələrin sirlərini öyrənməyimizə maraq oyadır, insanları düşünməyə, həyatı öyrənməyə təhrik edir.

Məşə sağlamlıq deməkdir, bu sağlamlığı qorumaq hamının borcudur. Bunu məktəblilərə başa salmaq, inandırmaq, onlarda belə bir əqidə yaratmaq lazımdır ki, hər bir ağacı qorumaq, mühafizə etmək böyük qayğı hesabına yaranır.

Təbiəti qorumaq, onu yaşıllaşdırmaq hər bir şəxsin müqəddəs borcu olmalıdır. Hər kəs bilməlidir ki, təkə ağacı əkmək azdır, ağac əkməklə təbiəti yaşıllaşdırmaq, onu gözəlləşdirmək olmaz. Əsas vəzifə əkilmiş ağacları becərməkdən, qorumaqdan, onlara qulluq göstərməyimizdən ibarətdir.

Əsrlər boyu xalqımız ağac əkməyi, körpü salmağı xeyirxah iş kimi qiymətləndirmişdir. Vətəni, onun təbiətini sevməyimiz, ona qayğı ilə yanaşmağımız, ona zərər vuranlara qarşı mübarizə aparmağımız gündəlik əməli işimiz olmalıdır.

FELİ SİFƏT

Feli sifət əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir, yəni onda həm felin, həm də sifətin əlamətləri vardır, lakin məsdər şəkilçilərini qəbul etmir. Feli sifət fel kimi zaman, növ bildirir,

təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar formalarda işlənir. Feli sifətlər aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

1. -an². Məs: qaç+an (atlet), vuruş+an (boksçu), gülüş+ən (idmançı) və s.

2. -mış⁴. Məs: yazıl+mış (mühazirə), vurul+mış (top), alın+mış (cavab) və s.

3. -acaq². Məs: uzanacaq (söhbət), görülcək (iş), deyiləcək (söz) və s.

4. -malı². Məs: al+malı (meyvə), fikirləş+məli (məsələ), geyil+məli (paltar) və s.

5. -ası². Məs: yeyil+əsi (xörək), alın+ası (cavab), göröl+əsi (iş) və s.

6. -dıq⁴+mənsubiyyət şəkilçiləri. Məs: hazırladığım (oyun), yarışdığımız (məsafə), süzdüyünüz (çay) və s.

Yuxarıdakı şəkilçilərlə düzələn feli sifətləri həmin şəkilçilərlə əmələ gələn felin formaları və zaman şəkilçiləri (-mış⁴, -acaq²) ilə qarışdırmaq olmaz. Unudulmamalıdır ki, feli sifətlər isimlə bağlı olur, fellər isə yalnız felin əlamətlərini daşıyır.

Müqayisə et:

1. Hər bir iş **görəcək**; **Görüləcək** işlər müəyyənləşdirildi.

2. **Məktub yazılmalıdır**; **Yazılmalı** məktubu almışdıq.

3. Su **içməlidir**; **İçməli** su şəffaf olur.

4. **Kitab yazılmışdır**; **Yazılmış** kitab qarşımızdadır və s.

214. Feli sifətləri tapıb göstərin, onların hansı zamana aid olduğunu müəyyənlədirin:

Siz al-əlvan çiçəklərdən, yaşıl otlardan çələng toxuyan, dəstələr bağlayan, güllər, çiçəklər aləminin sirlərini öyrənmək istəyən, helikopterlərə oxşayan su cırcıramalarına, təyyarələrə bənzəyən balıqlara tamaşa edən uşaqlara necə münasibət bəsləyirsiniz? Bəs cəh-cəh vuran quşlara, müxtəlif əsrlər çıxaran heyvanlara, külək əsdiyə pıçıldayan yarpaqlara, qijiltıyla axan çaylara, sırıltı salan şalələyə, qumlu sahilləri dönə-dönə öpən, həç vaxt sahil adlı sevgilisindən doymayan, öz hərəkətlərindən usanmayan göyərçin qanadlı dəniz ləpələrinə heyranlıqla baxdığınız anları xatırlayırsınız?

Təbiətin gözəlliyindən həyəcanlanmamış, vəcdə gəlməmiş adam kordur. Təbiətin ahəngdar səslərini eşitməmiş adam kəldir.

Gözləri oxşayan, qəlbə ruh verən qollu-budaqlı ağaclarla yanaşı budaq olmuş, kəsilmiş, budaqları qırılmış ağaclar isə bizi düşündürməlidir.

AZƏRBAYCANDA TURİZM

Turizmin müxtəlif formaları vardır. Adamlar piyada, at belində, velosipeddə, qayıqlarda, avtomobillərdə və gəmilərdə səyahət edirlər.

Turizm bütün orqanizmə böyük fizioloji təsir göstərir, onu möhkəmləndirir, sağlamlığı artırır, sinir sistemini, əsəbləri sakitləşdirir.

İnsanlar həmişə səyahət etməyə həvəs göstərmişlər. İnsanların öz qəbiləsinin yaşadığı məskənlərin ətrafından başlanan ibtidai gəzintilər sonralar uzaq səfərlər, dəniz və çaylara edilən səyahətlərlə əvəz olunmuşdur.

Qədim səyyahlar Şimali Avropaya, sirli Britaniya adasına, Misirə yollar açıblar. İgidlik göstərmək və bəxtini sınamaq üçün orta əsr cəngavərləri də səyahət etməyi sevmişlər. Cəsarətli və məşhur səyyahlar Xristofar Kolumb, Vasko de Qama, Fernan Magellan, Ceym Kuk, Jan Fransua Sapirur və bir çox başqaları böyük coğrafi kəşflər etmişlər.

Hazırda dünyanın əksər dövlətlərində turizm hərəkatı XXI əsrin fenomeni adlandırılır. Ayrı-ayrı adamların diqqətə layiq yerlərə, mineral sularla müalicə ocaqlarına, dəniz sahillərinə, dünyanın məşhur paytaxt şəhərlərinə səyahətləri müasir turizmin bünövrəsi hesab edilir.

Səyahətlərin müştəkkil və kütləvi şəkildə yerdəyişməsinin səmərəsini və mahiyyətini ilk olaraq anlayan ingilis kəşfiş Tomas Kuk müasir turizmin banisi hesab olunur. 1847-ci ildə «Kuk» cəmiyyəti xarici səyahət və ekskursiyalara xüsusi

biletlərin yayılması ilə məşğul olmağa başlamış, kilsə işlərini atıb öz fərdi işini qurmuşdur.

Azərbaycanda ilk səyahətlər ticarət, dini, siyasi məqsədlərlə əlaqəli olmuşdur. Qədim Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət karvanlarının hərəkətini ilk səyahətlər hesab etmək olar.

Azərbaycandan keçən karvan ticarət yolu Çini Ön Asiya və Aralıq dənizi ölkələri ilə birləşdirirdi. XIX əsrdə bu yol alman tədqiqatçısı, coğrafiyaşünas Ferdinand Fon Piktshofem tərəfindən «İpək yolu» adlandırıldı. Bir sıra mənbələrə görə mədəniyyət və ticarət mübadiləsinin başlanğıcı eramızdan əvvəl III-II minilliyə təsadüf edir, digər mənbələr tranzit yolunun təməlinin eramızdan əvvəl IV əsrdə qoyulduğundan xəbər verir.

Turizmin inkişafı xalqın xoş güzaranından, onun mədəni inkişafından və təhsilindən, maddi bazanın vəziyyətindən asılıdır. Turizmin populyarlığının səbəblərindən biri də şəhər əhalisinin daim artmasıdır. Bu, turizm xidmətlərinə tələbatın artmasına səbəb olur.

Azərbaycanda müştəkkil turizmin tarixini 1908-ci ilə aid etmək olar. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində turizmin inkişafına elmi və həvəskar cəmiyyətlər diqqət yetirməyə başlamışlar.

Azərbaycanda turizmin inkişafına şərait yaradan mühüm amillərdən biri bu ölkənin şimal yarımkürəsinin cənub enliklərində əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi və respublikanın təbiətinin özünəməxsusluğudur. Temperatur rejimi və yağıntıların ərazi üzrə paylanmasına görə Azərbaycanda 9 əsas iqlim tipi mövcuddur. Onlardan 3-ü turizm və istirahətin təşkili üçün daha əlverişlidir: I. qışı quraq keçən mülayim-isti iqlim; II. yay quraq keçən mülayim-isti iqlim; III. qışı quru və soyuq keçən iqlim.

Mülayim-isti iqlimli bölgələr kütləvi istirahətin təşkili və turizm, soyuq iqlimli bölgələr ixtisaslaşmış turizm, alpinizm və qış idmanı, xüsusilə, dağ-xizək idmanı növünün inkişafı üçün istifadə olunur.

Dağlar Azərbaycan Respublikasının üçdə iki hissəsini, meşələr isə cəmi 10%-ə qədərini təşkil edir. Meşələr öz-özlüyün-

də əlverişli turizm obyektləri olduğundan onların turizm, dağ-xizək idmanı bazalarının, idman məqsədli turist gəzintilərinin və hündür dağlara alpinist dırmanmalarının təşkili ilə məşğul olan bazaların yerləşdirilməsi nöqteyi – nəzərindən qiymətlidir.

Tarixi abidələr memarlıq baxımından da Azərbaycan turizmi üçün çox əhəmiyyətlidir. İbtidai Azərbaycan memarlığına nümunə kimi tarixi-bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı ansamblını, Qız Qalasını, qədim müdafiə tikilişi sayılan Abşeron qalalarını, zəngin ornamentli Naxçıvan türbələrini, Mərzədəki «Diri baba» məqbərəsini, Şekidə divar rəsmləri və incə şəbəkələri ilə seçilən Xan sarayını və s. misal gətirmək olar.

LÜĞƏT

qəbilə – племя
səyyah – путешественник
cəngavər – рыцарь

tədqiqatçı – исследователь
mübadilə – обмен
mütəşəkkil – организованный

SUALLAR

1. Səyahət səbəbindən kimlər iri coğrafi kəşflər etmişlər?
2. İngilis keşişi Tomas Kuk nəyin banisi hesab edilir? 3. "İpək yolu"nun marşrutu kim tərəfindən belə adlandırılıb? 4. Azərbaycanca mütəşəkkil turizmin tarixi neçənci illərə aid edilir?
5. Turizmin inkişafına səbəb hansı şəraitdir?

§24. FELİ BAĞLAMA

Feli bağlamalar həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feli bağlamalar da fellər kimi təsdiqdə və inkarda olur, növ şəkilçiləri qəbul edir, təsirli və təsirsiz olur. Feli bağlamalar əsas feldə ifadə olunan hərəkəti tərz yaxud zaman etibarilə tamamlayır. Məs: kəsəndə-kəsməyəndə, içərək, güldükcə, yazanda, yazışanda və s.

Feli bağlamalar zərflər kimi hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini və s. bildirir, zərfin suallarına cavab olur, əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin zərfliyi olur. Məs: Futbolçu topu başı üzərindən **vuraraq** qapıdan keçirdi.

Feli bağlamalar aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir: Əsas fellə ifadə olunan hərəkətin zamanını, tərzini, səbəbini bildiren feli bağlamalar $-ib^4$, $-araq^2$, $-a^2..a^2$, $-madan^2$, $-mamuş^2$ şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir və necə? sualına cavab olur. Məs: almadan, yeməmiş, gülə-gülə, soruşub, silib, qazıb, üzüb, çataaraq, işləyərək və s.

Hərəkəti zamana görə tamamlayan feli bağlamalar isə felin kökünə 1. $-anda^2$ (duranda, sərəndə və s.); 2. $-dıqda^4$ (çalışdıqda, güləşdikdə, qurutduqda, sürdükdə və s.); 3. $-arkən^2$ (alarkən, gedərkən); 4. $-ınca^4$ (bilincə, qalxınca, qorxunca, üzuncə və s.); 5. $-dıqca^4$ (çağırdıqca, uçduqca, xahiş etdikcə, üsüdükcə və s.); 6. $-ar ...maz^2$ (gələr-gəlməz, alar-almaz) şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir və nə zaman? sualına cavab olur.

215. Hərəkətin tərzini, səbəbini bildiren feli bağlama şəkilçilərini ($-ib^4$, $-araq^2$, $-madan^2$, $-a^2$) sözlərdə işlədin və həmin sözlərə aid cümlələr yazın.

216. Hərəkəti zamana görə tamamlayan feli bağlamalara aid ($-anda^2$, $-dıqda^4$, $-arkən^2$, $-ınca^4$, $-dıqca^4$, $-ar.. maz^2$ şəkilçiləri ilə) cümlələr yazın və rus dilinə tərcümə edin.

217. Verilən mətnə feli bağlamaların hansı mənə ifadə etdiyini göstərin.

ŞAH VƏ XİDMƏTÇİ

Keçmiş zamanda bir şah vardı. Şah həmişə bir neçə qüvvətli köpəyi zəncirdə saxlatdırardı. Şahın bir adama acığı tutanda onu itlərə atdırardı. İtlər də həmin adamı cənginə alaraq parçalayıb yeyərdi.

Şahın bir cavan xidmətçisi də vardı. Günlər ötdükcə cavan oğlan fikirləşirdi: "Zülmkar şah bir gün qəzəblənib mənə də itlərə atdıracaq". O, itlərə baxan adamla dost oldu, hər dəfə

onun yanına gedərkən bir qoyun gətirib itlərə atardı. Buna görə itlər oğlana öyrəşmişdilər.

Bir gün şahın cavan oğlana acığı tutdu. O, oğlanı səhər açılar-açılmaz ac itlərə atdırdı. İtlər oğlanı görəncə ona toxunmadılar. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. İtlərə baxan şahın yanına gəlib dedi:

-Şah sağ olsun. Qəribə işdir. İtlər cavan oğlana toxunmadan onu salamat qoymuşlar.

Şah əmr verib, oğlanı yanına gətirdi və soruşdu:

-Ey cavan, sən ac itlərin dışından necə qurtardın? İtlər səni görəncə niyə parçalamadılar?

Cavan oğlan cavab verdi:

-Mən itlərə tez-tez ət atıb, onları özümə öyrəşdirmişdim. Onlar da mənim yaxşılığımı itirmədilər.

Nizami Gəncəvi

218. İndiki, keçmiş və gələcək zaman fəllərinə aid nümunələr göstərin, onları fəli sifət və fəli bağlamalara çevirin, cümlələrdə işlədin.

219. -acaq², -ası², -malı² şəkilçilərinin köməyi ilə həm fəli sifət, həm də fəli formaları düzəldib cümlələrdə işlədin.

220. Atalar sözlərində fəli sifətləri göstərin, onları fəli bağlama və məsdər formasında deyin və rus dilindəki qarşılığını söyləyin:

1) Gec gələn qonaq öz kisəsindən yeyər. 2) Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilir. 3) Çağırılan yerə ar eləmə, çağırılmayan yerə dar (eləmə).

STADION

Stadion yarış və idman dərsləri keçmək üçün kompleks idman qurğusudur. Stadion tamaşaçılar üçün tribunaları, idman oyunları üçün müxtəlif meydançaları, gimnastika şəhəri, yardımçı qurğu və otaqları özündə birləşdirir.

Stadion «Stadii» adlanan və qaçış yolunun ölçülməsi üçün qəbul edilmiş ölçü vahidinin adından götürülmüşdür. Əfsanəyə

görə, bir vaxtlar yunanıstanlı Hersikləz qardaşı ilə hansının daha tez qaçması barədə mərc kəsir. O, düz yol taparaq onu ölçür. Bu ölçüyə onun 600 pəncəsi yerləşirdi. O vaxtdan stadiya - 600 pəncə uzunluğu ölçü vahidi oldu. İdman yarışları keçirilən yer isə stadion adı aldı.

Yeni eranın başlanğıcında qədim Yunanıstan torpaqlarında yeni stadionlar inşa edildi. İdmanın inkişafı və Olimpiya oyunlarının dirçəlməsi ilə Avropa və Amerikanın bir sıra ölkələrində stadionlar tikilməyə başlandı. Dünyada ən iri stadion Rio de Janeyrodakı (Braziliya) 200 min yerlik Marakana stadionudur. 100 min yerlik Los-Anjelos və Berlin stadionları da diqqəti cəlb edir.

Dünyanın ən böyük idman komplekslərindən biri də 1955-56-cı illərdə Lujnikdə (Moskva) inşa edilmişdir. Burada 140 idman qurğusu, o cümlədən, böyük və kiçik idman arenalari, üzgüçülük hovuzu, idman sarayı, uşaq stadionu, tennis şəhəri, məşqlər üçün örtülü buz meydança və s. tikilmişdir.

T. Bəhramov adına stadion Azərbaycan Respublikasında tikilmiş birinci iri idman kompleksidir. Stadionun inşasına 30-cu illərdə başlanmışdı. Tikinti Böyük Vətən müharibəsi illərində dayandırılmış, yalnız 1951-ci ildə başa çatdırılmış və həmin il sentyabrın 6-da stadionun açılışı olmuşdu. Kompleksə 40 min tamaşaçı üçün tribunaları olan əsas futbol meydançası, əlavə voleybol, həndbol meydançaları daxildir.

Respublikamız müstəqillik qazanandan sonra yeni-yeni idman qurğuları, idman kompleksləri, stadionlar tikilməyə başlanmış və onlar müasir texnikanın tələblərinə cavab verən avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Bakı artıq yüksək səviyyədə dünya və Avropa çempionatları keçirmiş, beynəlxalq yarışları təşkil etmək üçün kifayət qədər maddi bazaya malikdir. İndi idmançıların və tamaşaçıların zövqünü oxşayan müasir və yaraşlıq, rahat və hər cür təchiz edilmiş stadion, hovuz, zal və meydançaları olan idman qurğuları vardır. Bunlar ölkəmizin sosial-iqtisadi sisteminin demokratik xarakterinə uyğundur.

LÜĞƏT

qurğu – сооружение

mərc – спор

təchiz olunmaq – снабжать

inşa edilmək – сооружать, строить

pəncə – ступня

örtülü – крытый

kifayət qədər – достаточно

zövq oxşayan – со вкусом

SUALLAR

1. Stadion nədir? 2. Stadion hansı sözdəndir və mənası nədir? 3. Dünyada ən böyük stadionlar hansı ölkələrdə (şəhərlərdə) inşa olunmuşdur? Onlardan bir neçəsini sadalayın. 4. Stadionlarda hansı idman qurğuları olur? 5. Bakıda ən böyük stadion nə vaxt tikilmişdir? O, indi necə adlanır? 6. Son illər respublikamızda tikilən və hər cür avadanlıqla təchiz olunan stadionlar və idman kompleksləri hansılardır?

§25. ZƏRF

Zərflər fələ aid olub hərəkətin necə?, harada?, nə zaman? hansı səbəb və məqsədlə? icra olunduğunu bildirir. Məs: gecə, gündüz, səhər, axşam, pis, yaxşı, dünən, aşağı, üst və s.

ZƏRFİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Zərflər quruluşca üç növə bölünür:

1. Sadə zərflər. Məs: asta, əvvəl, sonra, gec.

2. Düzəltmə zərflər. Bu zərflər bəzi nitq hissələrinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir:

-ca/-cə: rusca, sakitcə, ehmalca, yavaşca.

-anə/-ənə: şairanə

-yana/ -yanə: dostyana, dahiyanə, saymazyanə, zarafat-yana;

-akı/ -əki: yanakı, çəpəki;

-casına/-cəsinə: alçaqcasına, qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə;

-aşı: yanaşı;

-dan, -dən: birdən, ucadan, bərkdən;

-inə: tərsinə, çəpinə;

-ən: qəsdən, qəflədən, qəlbən;

-ınca/-incə: layiqincə;

-la, -lə: zorla, güclə, kələklə, sürətlə, qəzəblə.

3. Mürəkkəb zərflər. Onlar aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) yaxın və ya əks mənalı sözlərin təkrarı ilə düzəlib defislə yazılan zərflər: tez-tez, dəstə-dəstə, birdən-birə, ağıllı-başlı, mat-məəttəl, səhər-səhər, gecə-gündüz, birə-beş, az-maz və s.

b) *ba/bə* hissəcikləri ilə düzəlib bitişik yazılan zərflər: günbəgün, dalbadal, üzbəüz, ilbəil və s.

ZƏRFİN MƏNA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində zərfin aşağıdakı növləri var:

1. *Tərzi-hərəkət zərfləri*. Bu zərflər hərəkətin icra tərzini, keyfiyyətini və ya əlamətini bildirir, necə? nə cür? suallarına cavab verir. Məs: asta, cəld, bərkdən, sakitcə, ehmalca, dəli-cəsinə, yanakı, çəpəki, saymazyanə, asta-asta, səhər-səhər və s.

2. *Zaman zərfləri*. Zaman zərfləri hərəkətin zamanını bildirir, nə zaman?, nə vaxt?, haçan? suallarına cavab verir. Məs: dünən, bu gün, sabah, indi, həmişə, axşam, çoxdan, sonra və s.

3. *Yer zərfləri*. Bu zərflər hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və hara? haraya? harada? haradan? suallarına cavab verir. Məs: irəli, geri, aşağı, yuxarı, bəri, içəri, ora, bura və s.

Yuxarıdakı zərflər yönük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul etdikdə də yer zərfləri olaraq qalır.

4. *Kəmiyyət və ya miqdar zərfləri*. Miqdar zərfləri hərəkətin miqdarını bildirir və nə qədər?, bəzən də *nə dərəcədə?* suallarına cavab verir. Məsələn: az, çox, iki-iki, az-maz, az-az, xeyli, ikibir, birəbeş və s.

5. *Səbəb zərfləri.* Bu zərflər iş və ya hərəkətin səbəbini bildirir, nə üçün? niyə? suallarına cavab olur. Məs: qorxudan, sevincdən, istidən və s.

221. *Az, çox, xeyli* sözlərini həm say, həm də zərf kimi işlədin.

222. Verilən sözlərdən mürəkkəb zərflər düzəldin və həmin sözləri cümlələrdə işlədin:

Can, bir; söz, bir; əl, bir; ara, bir; üz, üz; gün, gün; yol, üst; dil, uc; at, üst; addım, baş.

223. Sözlərdən zərflər düzəldin və onları cümlələrdə işlədin: qısa, hündür, lazım, ruh, hirs, tez, aram, xəfif, ağa, kəs, fransız, düz, təəssüf, ehmal, dost, vəhşi, yeni, diqqət, uşaq.

224. Həm isim, sifər, say kimi, həm də zərf kimi işlədilə bilən sözlərə aid cümlələr yazın.

225. Mətni diqqətlə oxuyun, zərfləri tapın, məna növlərini müəyyənleyin:

NƏRD OYUNU

Nərd Şərqdə ən qədim oyunlardan biridir. Nərd taxtası 24 xanalıdır. Onun üzərində 30 daş və bir cüt zərlə 2 nəfər arasında maraqlı mübarizə gedir.

Nərdin növləri çoxdur. Hazırda nərdin döymə, uzun, gül-bahar, seta, qaranquş və s. oyunları keçirilir. Başqa stolüstü oyunlardan nərdin fərqi ondan ibarətdir ki, burada heç-heçə olmur. Belə bir fikrə tez-tez rast gəlmək olur ki, guya nərd oyununda iştirakçıların heç birindən yaradıcılıq tələb olunmur və hər şey zərlərdən asılıdır. Hətta «Hökmü-zər» ifadəsi də buradan əmələ gəlmişdir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki daşlar zərlərin verdiyi xalların sayına görə hərəkət etdirilirsə də, həmin xallardan səmərəli istifadə etmək, taxta üzərində yaranmış konkret vəziyyətə düzgün qiymət vermək və s. əməliyyatları həyata keçirmək oyunçunun özündən asılı məsələdir.

Nərd oyunu oyunçunun zəhnini inkişaf etdirir, onu sürətlə və məntiqi fikirləşməyə alışdırır. Məşhur nərd ustalarına xalq arasında «nərrad» adı vermişlər.

Nərd oyunu təkcə kişilər yox, qadınlar arasında da sevilə-sevilə oynanılmaqdadır. Şərq ölkələri qadınları arasında hətta mahir nərd ustaları da olmuşdur.

ŞAHMAT

Qədim Hind ordusunun dörd tərkib hissəsini əks etdirən şətrənc şahmatın ilk nümunəsi kimi V əsrdə formalaşmışdır. Hind ordusu o zaman piyadalardan, atlılardan, fillərdən və döyüş arabalarından ibarət idi.

Şətrənc Hindistandan İrana və ərəb xilafətinin əsarəti altında olan Orta Asiyaya gətiriləndən sonra müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldı. Şətrəncdən fərqli olaraq burada şahmat iki rəqibin ağıl yarışına çevrilmişdir.

Bəzi fikirlərə görə, bu oyun Orta Asiyada və İranda inkişaf etdirilərək şətrənc adı almış və yenidən Hindistana aparılmışdır.

Şahmatın yaradılması haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, onun Avropada yayılma yolları və tarixi barədə dəqiq tarixi məlumatlar var. VII-IX əsrlərdə İspaniyanı işğal edən ərəblər ispanları dəqiq və humanitar elmlərlə, yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət, koloritli şərq incəsənəti ilə birlikdə şətrəncə də tanış ediblər. Bir neçə onillikdən sonra isə şətrənc Aralıq dənizi sahilində olan ölkələrdə – İtaliya, Fransa və başqa dövlətlərdə geniş yayılmışdır.

Şahmatın yarandığı gündən başlayaraq kilsə xadimləri bu oyunun şeytan əməli olduğunu elan etmişdilər. Yalnız 1393-cü ildə Degenburq kilsəsi şahmatı qadağan olunmuş oyunların sırasından çıxartdıqdan sonra o, sürətlə yayılmağa və inkişaf etməyə başlayır.

X-XI əsrlərdə şahmat Fransadan İngiltərəyə, İtaliyadan Almaniya, Çexiya və Skandinaviya ölkələrinə keçir. Lakin

görüşün debüt hissəsinin ləng inkişafı avropalıları qane etmir. Tezliklə fiqurların döyüş qüvvəsini artırmaq üçün yollar axtarılır. Artıq XV əsrin sonlarında və XVI əsrin əvvəllərində taxta üzərindəki fiqurlar yeni forma alır. Vəzir, fil, piyada daha geniş səlahiyyətə malik olur. Müasir qalaqurmalar meydana gəlir. Pat zamanı qələbə yox, heç-heçə qeydə alınır.

Nəhayət, 1879-cu ildə Florensiyada Avropa qaydaları ilə ilk beynəlxalq şahmat turniri keçirildi. Beləliklə, bu qədim müdrik oyun dünyanın, demək olar ki, bütün qitələrində inamla addımlamağa başladı.

LÜĞƏT

tərkib hissə – составной часть
piyada – пешка
rəqib – соперник
əsərət – рабство, неволя
müdrək – мудрый
qalaqurma – рокировка

pərəstişkar – поклонник
ləng inkişaf – медленное
развитие
səlahiyyət – полномочие,
компетенция

SUALLAR

1. Şahmat oyununun ilk nümunəsi şətrənc neçənci əsrdə formalaşmışdır? 2. Şətrənc Avropaya gətiriləndən sonra hansı dəyişikliklərə məruz qalır? 3. VII-IX əsrlərdə ərəblər ispanları hansı elmlərlə yanaşı şətrəncə də tanış ediblər? 4. Şahmata kilə xadimlərinin münasibəti necə idi? 5. XV əsrin axırları və XVI əsrin əvvəllərində fiqurlarda hansı dəyişikliklər aparıldı? 6. İlk beynəlxalq şahmat turnirləri neçənci ildə keçirilib? 7. Şahmatın dama oyunundan nə kimi fərqi vardır? 8. Şahmatdakı fiqurlarla dama daşlarının gedişləri arasında fərq varmı? 9. Şahmat üzrə dünya çempionu kimdir? 10. Şahmat taxtası neçə xanadan ibarətdir? 11. Şahmatda oyun nə vaxt qələbə ilə qurtarır? 12. Oyun nə vaxt heç-heçə başa çatır? 13. Bir saat ərzində neçə gediş edilməlidir?

§26. KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onların leksik mənası olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləyə bilmir, müstəqil suala cavab vermir və şəkilçi qəbul etmir. Köməkçi nitq hissələri adlandırılan bu söz qruplarına qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida daxildir.

QOŞMA

Sözlər arasında əlaqə yaradan köməkçi sözlərə qoşma deyilir. Azərbaycan dilində qoşma rus dilindəki предлоğa uyğundur. Fərq burasındadır ki, qoşma aid olduğu sözdən sonra işlənir. Müqayisə edin: sənin üçün – для тебя; vağzala tərəf – к вокзалу; səhərcən – до утра; sizinlə – с вами

Qoşmalar ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşularaq onunla birlikdə cümlənin bir üzvü olur.

1. Yiyəlik halla işlənənlər: qədər, üçün, kimi, tək, ilə. Bu qoşmalar adlıq halla da işləyə bilər: Məs: sən kimi, uşaq tək, vağzal qədər və s.

2. Yönlük halla işlənənlər: tərəf, kimi, qədər, doğru, qarşı, sarı, görə, -dək, -can, -cən və s. Məs: yarışlaradək, evəcən, şəhərə doğru və s.

3. Çıxışlıq halla işlənənlər: sonra, qabaq, bəri, başqa, qeyri, savayı, ayrı, özgə, əlavə və s.

Qoşmalar başqa nitq hissələrinin -ismin, sifətin və zərfin yerində işləyə bilər. Müqayisə edin:

1. Həsənə Vüsal imtahana hazırlaşır; O, Kərimlə yol gedirdi.

2. Lalə, bəri dur görüm; Dünəndən bəri özümə gələ bilməmişəm.

3. Bunları sonra danışarsan; Bunları nahardan sonra danışarsan.

4. Başqa əlacım yoxdur; Səndən başqa kimsəm yoxdur.

5. Qolumu sarı; Sarı kostyum; Stadionu sarı.

6. Doğru söz; Xiyabana doğru. Doğru danışaq.

226. Tərəf, qabaq, -dək, can, ayrı, irəli, geri, aşağı, yuxarı
sözlərini həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlədin.

227. Verilmiş mətndə qoşmaları tapın, onların qoşulduğu
sözlə birlikdə cümlənin hansı üzvü olduğunu deyın:

Yəqin ki, sizin üçün fiziki cəhətdən sağlam gənclərin
pəhləvan kimi güləşməsi adi haldır. Lakin yarışlaradək gərgin
məşq etmək sizə heç də asan gəlməsin. Güləşmə insanlıqla yaşıl
olsa da, keçən əsrə qədər (1952-ci il) respublikamızda idman
növü kimi böyük uğurlarla qeyd edilməmişdi. İdman insan
təbiətindən doğan fiziki hərəkətdir və bu günə qədər sürətlə
inkişaf edir.

Bizim eradan əvvəl 776-cı ildən bəri bu günədək güləşmə
Olimpiya oyunlarının proqramına daxildir. Oyun qaydaları
dəqiqliyə görə xeyli dəyişdirilmişdir. Bir zamanlar yumruq
döyüşü ilə qarışıq salınır. Lakin xalq güləşmə qaydalarını
əslərdən bəri qorumuş, bugünkü nəsil üçün saxlamışdır.
Həmin qaydalar təkmilləşməyə doğru sürət götürmüş və müasir
dövrimizədək gəlib çıxmışdır.

228. Yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarına aid qoşmalarla
cümlələr yazın və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

BAĞLAYICI

Bağlayıcılar sözləri və ya cümlələri bir-birinə bağlayır.
Məs: İdmançılar fiziki hazırlıq və möhkəm iradə hesabına qalib
gəlirlər. Bütün qüvvələr səfərbərliyə alınmalıdır ki, işğal
altındaki torpaqlarımız azad olunsun.

Bağlayıcılar iki qrupa bölünür: tabesiz və tabeli.
Tabesiz bağlayıcılar: və; ilə (-la, -lə); həm, həm də; da, də;
nə, nə də; amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki; ya, ya da; və ya;
gah, gah da və s. Məs: Oyun davam edir, **ancaq** azarkeşlər
yavaş-yavaş stadiondan çıxırdılar. **Gah** qonaqlar güclü hücuma
keçir, **gah** da yerli idmançılar irəli atılırdılar.

Tabeli bağlayıcılar: çünki, ona görə ki, buna görə də, on-
dan ötrü ki, əgər, hərgah, madam ki, indi ki, hərçənd, hərçənd
ki, belə ki və s. Məs: Vətəni sevməmək olmaz, çünki o müqə-
dəsdir. Hərçənd ki, rəqib komanda təşəbbüsə yiyələnmişdi, la-
kin qol vura bilmədi. Madam ki, belədir, onda gəlin məşqi
qurtaraq.

229. Verilmiş və; nə, nə də; amma; ya, ya da; həm, həm də
tabesiz bağlayıcılarını cümlələrdə işlədin.

ƏDAT

Ədatlar cümlənin və ya ayrı-ayrı cümlə üzvünün mənasını
qüvvətləndirən, təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsidir.
Ədatların aşağıdakı növləri var:

1. Qüvvətləndirici ədatlar: ən, lap, daha, da, də, necə,
qoy, di, ki, bəri, bircə, bir, -sana/-sənə və s.

2. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: yalnız, ancaq, təkcə, bircə,
tək, bir və s.

3. Sual ədatları: məgər, axı, yoxsa, yəni, bəs, -mı? və s.

4. Əmr ədatları: bax, qoy, gəl, gəlsənə, görüm, ha və s.

5. Təsdiq və inkar ədatları: bəli, hə, yox, xeyr.

Ancaq, bax, bir, bircə, belə, elə, nəçə, təkcə, ki, gör
ədatları başqa nitq hissələri ilə omonim ola bilər. Müqayisə et:

1. Məşqə **təkcə** gedirəm; **Təkcə** sən dərdimi başa düşür-
sən.

2. **Qoyun** ev heyvanıdır; **Qoyun** nəfəsimizi dərek; Çiçək-
ləri güldənə **qoyun**.

3. **Elə** burda dayanaram; **Elə** zərbə vururdu ki, qaytar-
maq olmurdu.

4. **Artıq** pulları kənara qoy; **Artıq** mən gedim.

230. **Köçürün, da, də, bəli, axı, yox, bəs, heç, xeyr**
ədatlarından uyğun gələnini nöqtələrin yerinə yazın:

1. Siz deyın mənim ... vətənim varmı? İnsanvətənsiz
insan olarmı? (S.V.)

2. ...pulu haradan tapdın, ana?!Azad gətirdi (M.İ.).
3. ...mən vurmuşam.
4., qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim.

5., mən istəmirəm.

6. A kişi, nə var?, bir az başım ağrıyır.

7.mənim topum bu deyildir.

231. Qüvvələndirici, məhdudlaşdırıcı, sual, əmr, təsdiq və inkar ədətlərinə aid cümlələr yazın.

232. Həm ədat, həm də başqa nitq hissəsi kimi işlənən-bax, qoy, qoyun, gəl, gəlin, gör, görün, görək, elə sözlərinə aid qoşa cümlələr yazın.

233. Həm ədata, həm də fele oxşar sözləri tapın, onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərin:

1. Qoy məşqdən çıxım, gələrəm.
2. Oynayanda bax beləcə ürəklə, bütün gücünlə işləməlisən.
3. Gəl bu gün stadiona gedək.
4. Uşaqlar, gəlin bu axşam kino-teatra gedək.
5. Topu meydanın ortasına qoy.
6. Oyun zamanı rəqibinə diqqətlə bax.
7. Sabah mütləq məşqə gəl.
8. Bəhanə olmasın, mütləq gəlin.

NIDA

Nidalar müxtəlif hiss və həyəcan bildirən sözlərdir. Nidalar hiss-həyəcan ifadə etsə də, onları adlandıra bilmir. Ona görə də nida xüsusi tip nitq hissəsidir.

Nidalar mənasına görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Qorxu, narahatlıq bildirənlər: vay, ox, oy və s.

2. İnadlıq, sevinc bildirənlər: paho, bəh-bəh, oho və s.

3. Qəm, kədər bildirənlər: of, ah, ax, eh və s.

Məs: Oy, bura necə qaranlıqdır, göz-gözü görmür. Bəh-bəh, nə gözəl mənzərədir!

234. Cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin, nidaları müəyyənəldirin.

1. Боже мой! Когда же, наконец, будет солнце? 2. Вся страна содрогнулась, а девица хи-хи-хи да ха-ха-ха. 3. Объяснил

он свой предмет медленно, мягче, скучно, с бесконечным гм, эй. 4. Эй, Петров, заводи песню! 5. Эй, батюшка, начальник, вот со мной какое горе... 6. Братцы, -удивился Степка, -Васька пескарю живьем ест. Тыфу. 7. -У-у, это большой мастер! Он даже ружья делает. 8. -Вот тебе и на... Ну - каша! -думал Левинсон, все с большим любопытством в то, что нервно билось под словами Мечико.

235. Kəçürün, nidaları müəyyənəldirin, buraxılmış nida işarələrini yazın. Nida işarəsindən sonra sözü böyük hərflə yazmağı unutmayın.

1) Vay məni balalarının başına çevir (S.R.); 2. Ah nə üçün mən bunu əvvəlcədən bilməmişəm (C.C.); 3. Aha baş əyməyir, hüzurumda bu (S.V.); 4. Vay vay nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah (Ə.S.); 5. Tfu, yox olasan səni, murdar olasan səni, yandım töküldüm (M.F.A.); 6. Can başına dönüm, ay ana, bəri gəl (S.V.).

ADAPTİV BƏDƏN TƏRBIYƏSİ

İstehsalat prosesinin mürəkkəbləşməsi, nəqliyyatın həddən çox artması, hərbi toqquşmaların baş verməsi, məişət, ekoloji və təbii şəraitin pozulması ilə əlaqədar dünyada əlillik getdikcə artır. Ona görə də sağlamlığında qüsuru olan şəxslər və əlillər üçün bədən tərbiyəsi və ya ABT fənninin tədrisi günün aktual problemlərindəndir.

Əlilin həyata uyğunlaşa bilməməsi onun ölümü deməkdir. Lakin insan tibbi aparatların köməyi ilə olsa da vital prosesləri həyata keçirə bilirsə, minimal həyata uyğunlaşmağa və yaşamağa qadirdir.

İnsanın "həyata uyğunlaşma" qradasiyalarından biri onun sağlamlıq dərəcəsidir. "Həyata uyğunlaşma" faktoru hər bir insana (sağlam, xəstə, şikəst) müxtəlif səviyyələrdə özünün bioloji və sosial funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verir.

ABT-nin vasitə və metodlarının potensial imkanlarından istifadə edərək spesifik istiqamətli aşağıdakı vəzifələr həyata

keçirilir:

- əlilin həyatı bacarıq imkanlarını maksimal dərəcədə yüksəltmək;

- şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etmiş insan yetişdirmək;

- onun sərbəstliyinin əldə edilməsinə yardımçı olmaq;

- sosial, məişət və psixi fəallığını artırmaq;

- heç kəsədən asılı olmamasına nail olmaq;

- peşə fəaliyyətini təkmilləşdirmək və həyatda nailiyyətlər əldə etməsinə yardımçı olmaq.

ABT əlillərə şəxsiyyət kimi yanaşır, onların tələbat və bacarıqlarına, harmonik inkişafına şərait yaradır.

ABT həm əlillərin, həm də onlarla məşğul olan pedaqoqların (müəllim, məşqçi, metodist) fəaliyyətinin formalaşmasına imkan verir.

ABT-nin vasitə və metodları insanın maksimum həyata uyğunlaşmasına, onun optimal psixofiziki səviyyəsini saxlamağa, hər bir əlilə öz yaradıcılıq imkanlarını ən yüksək zirvəyə qaldırmağa, hətta bəzən sağlam adamların göstərə bilmədikləri nəticələri əldə etməsinə imkan yaradır. Franklin (Tamerlan) Ruzvelt, Aleksey Mereshev, Valentin Dikul, Svyatoslav Fedorov, Olqa Skoroxodova, həmyerlilərimiz İman və Gündüz kimi şəxslərin həyatı bir daha bizi inandırır ki, əlillik insanların həyat eşqini, yaşayıb – yaratmaq həvəsini söndürə bilməz.

LÜĞƏT

istehsalat – производство

məişət – быт

qüsurlu – дефект, пробел

təzahür – проявление

məfhum – понятие

həmyerli – земляк

SUALLAR

1.ABT-nin yaranmasına səbəb nələr olmuşdur? 2.ABT-nin əlillərə göstərdiyi müsbət təsir nədən ibarətdir? 3.Hansı məşhur əlillərin adlarını eşitmisiniz? 4.ABT hansı vəzifələri həyata keçirir?

§27. SINTAKSIS

SINTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sintaktik əlaqə dedikdə cümlədə sözlərin bir-biri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Cümlədə sözlər sintaktik cəhətdən əlaqələnməyə, fikir anlaşılmaz.

Sözlər arasında tabelilik əlaqəsi üç üsulla yaranır: uzlaşma, idarə, yanaşma.

Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına **uzlaşma** deyilir. Uzlaşma mübtədə və xəbər arasında olur. Bu əlaqədə mübtədə **əsas**, xəbər isə **asılı** tərəf sayılır. Mübtədə hansı şəxsə və ya kəmiyyətdə olursa, xəbər də onunla uyğunlaşır.

Məs: Furlbolçular yarışrlar. **Mən** idman akademiyasının tələbəsiyəm.

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin müəyyən hallara düşməsinə **idarə** deyilir. Məs: Məşqçi idmançıları təmkinli olmağa çağırırdı – cümləsində **idmançıları** və **olmağa** sözləri asılı sözlərdir. Bunlar **çağırırdı** sözünün tələbi ilə təsirlik və yönük hallarında işlənmişlər.

İdarə əlaqəsində əsas tərəf, əksərən, fellərdən ibarət olur.

Asılı tərəfin əsas tərəfə yanaşib, mənaca ona bağlanmasına **yanaşma** deyilir. Sırasına görə əvvəl **asılı** söz, sonra isə **əsas** söz işlənir. Məs: şirin alma, taxta qapı, dəri top, ağac şüvül, qızıl üzük, polad bilək, mehriban baxış və s.

236. Yanaşma əlaqəsi ilə 5 cümlə yazın.

237. Verilən şeir parçasında sintaktik əlaqələri göstərin.

Sən deyirsən: "Qəlbimizdə Koroğlunun qanı vardır".

Mən deyirəm: "Bu namusla yaşayanlar nə bəxtiyardır".

Sən deyirsən: "Misri qılınc! Leş bir yana, baş bir yana".

Mən deyirəm: "Ölüm yoxdur od içində qəhrəmana".

Sən deyirsən: "Xoş yaşasın ana yurdun qız-gəlini".

Mən deyirəm: "Səhər yeli öpsün sənəin mərd əlini".

Sən deyirsən: "Ayağa qalx!" – Azərbaycan torpağına.
Mən deyirəm: "Ana yurdun qəlbi dönür Qaf dağına".

S. Vurğun

238. Verilmiş atalar sözlərini öyrənin və rus dilindəki ekvivalentini tapın:

Nə əkərsən, onu biçərsən. Gülmə qonşuna, gələr başına.
Nə şiş yansın, nə kabab. Öldü var, döndü yoxdur.

Умрем, но не свернем. Не смейся горох, над бобами – сам
будешь под ногами. Что посеешь, то и пожнешь.

239. Mətdən uzaqlaşma, idarə və yanaşma əlaqələrini tapıb göstərin.

BADMINTON

Badminton (lələkli top) kiçik raket, ya da topla oynanılan idman oyunudur. Bu oyun ilk dəfə 1872-ci ildə İngiltərənin Badminton şəhərində oynanılmış və elə şəhərin adı ilə də badminton adlandırılmışdır.

Oyun cüt oyunçular üçün ölçüsü 14x7m, tək oyunçular üçün isə ölçüsü 14x6m olan meydançada 155 sm hündürlükdə qurulmuş tor üzərində aparılır. Kiçik raket tennis tiplidir, çəkisi 135-190 qramacandır. Ancaq top dəridən üz çəkilmiş mantardır. Mantar lələklərdən ibarət tac şəklində olub çəkisi 4-7 qrama qədərdir. Buna görə də oyunda məqsəd raketi və ya topu rəqib oyunçunun meydanında yerə salmaqdır. Həm də oyunçu topu öz meydanında yerə düşməyə qoymamalıdır.

Badminton oyun texnikası və taktikasına görə elə tennisə oxşayır. Görüş isə 3 və ya 5 hissədən ibarət olur. Bunların hər biri 15 xal toplayanadək davam edir. Həm də top oyuna sağdan diaqonal üzrə 0 (sıfır) və cüt saylı xallarda, soldan isə tək saylar olanda daxil edilir. Cüt oyunlarda sağ oyunçu hər bir udulmuş xaldan sonra yoldaşı ilə yerini dəyişərək topu oyuna birinci daxil edir. Badmintonun populyarlaşmasına səbəb onunla həm həyətlərdə, həm meydançalarda, həm də çəmənləklərdə oynamağın mümkünlüyüdür.

Beynəlxalq Badminton Federasiyasına (İBF) yüzə qədər ölkə daxildir. Hər üç ildən bir dünya miqyasında kişilər üçün Tomas kuboku uğrunda yarışlar keçirilir. Amma hər il İngiltərədə badminton üzrə açıq birincilik də təşkil olunur.

240. Aşağıda verilmiş cümlələri tamamlayın:

1.(çünki) zil qaranlıq idi.
2.(ki) ağız deyənə qulaq eşitmirdi.
3.(amma) onun uşaqlarına dərs demişəm.
4.(ya da) zavoda bir işə gir.
5.(ancaq) həyəcanlandığından danışa bilmirdi.
6.(ona görə də) ekskursiyaya gedə bilmədi.
7.(ki) burada gözləyəcəyəm.
8.(həm də) telefonla danışdı.
9.(gah da) mülayim bir görkəm alırdı.
10.(həm də) gecə qayıqla keçmişəm.

241. Aşağıdakı atalar sözlərini öyrənin.

Düz yol gedən yorulmaz - По верному пути хорошо идти.
Dost dar gündə tanınar - Друга познают в беде.

Dəli dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır - Лучше умный враг, чем глупый друг.

SAMBO

"Sambo" XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaranmış və üç rus sözünün baş hərflərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir (самозащита без оружия-özünü silahsız müdafiə). Güleşin bu növü ilə 1920-ci illərin əvvəllərində Moskvanın "Dinamo" cəmiyyətində məşğul olmağa başlamışlar. V.Ş.Şəpəkov sambonun yaranması və bir idman növü kimi tanınmasında çox işlər görmüşdür. Sambo üzrə ilk rəsmi ölkə çempionatı 1939-cu ildə keçirilmişdir. Lakin sambonun əsl inkişaf mərhələsi müharibədən sonrakı illərə aiddir.

1966-cı ildə ABŞ-ın Tolido şəhərində FİLA-nın konqresində sambo rəsmi olaraq beynəlxalq idman növü kimi təsdiq edilmişdir.

Sambo üzrə ilk dünya çempionatı 1973-cü ildə Tehrandə keçirilmişdir.

Sambo güləş növü respublikamızda rəsmi olaraq 1938-ci ildən öz inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bakıda keçirilən sambo üzrə ilk qeyri-rəsmi SSRİ çempionatında B.Süleymanov III yeri tutmuşdu.

Sambonun respublikamızda inkişaf etdirilməsi ilk növbədə Azərbaycan idmançıları İsmayıl Əhmədov və Sabir Hüseynovun adları ilə bağlıdır. Sonralar F.Ağayevin gənclər arasında (1986) dünya çempionu, Fərhad Rəcəblinin, N.Hüseynovun, R.Ağamalıyevin, Arzu Atayevanın (qadınlar arasında) qitə və dünya birinciliklərində qazandıqları nailiyyətlər əlamətdar olmuşdur.

İdman tarixində ən böyük müvəffəqiyyəti Azərbaycan samboçuları XX əsrin sonlarında qazanmışlar. Qadınlar arasında Zülfüyyə Hüseynova dəfələrlə ölkə çempionu və kubokunun sahibi, dördqat Avropa və beşqat dünya çempionu olmuşdur. Kişilər arasında isə fantastik nəticəni əməkdar idman ustası Ceyhun Məmmədov göstərmişdir. O, altıqat Avropa və yeddiqat dünya çempionudur. Bu nailiyyətlərinə görə C.Məmmədov XX əsrin samboçusu adını almışdır.

LÜĞƏT

rəsmi – официальный
nailiyyət – успех

inamlı – уверенный
əsr – век

SUALLAR

1.Sambo idman növü ilə neçənci ildə və harada məşğul olmağa başlamışlar? 2.Bu idman növü üzrə ilk çempionat harada və neçənci ildə keçirilmişdir? 3.Respublikamızda bu idman növü neçənci ildən inkişaf etməyə başlamışdır? 4.Respublikamızda sambonun inkişafı kimlərin adları ilə bağlıdır? 5.Bu idman növündə nə kimi uğurlarımız vardır? 6.Sambo üzrə tanınmış idmançılarımızdan kimləri tanıyırsınız?

§28. SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşməsi ayrı yazılan iki və daha artıq sözdən düzəlik. Məs: məktəb müdiri, qoşa addımlamaq, yeni dərslik, topun çəkisi və s.

Söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri var:

1. **İsmi birləşmələr.** Bu birləşmələrin əsas tərəfi adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilikdən) ibarət olur. Məs: oyun taktikası, canlı divar, sözün düzü və s.

İsmi birləşmələr üç qrupa bölünür:

I **növ ismi birləşmələr.** Bu növ birləşmələrdə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri iştirak etmir. Məs: ağ dəftər, yüngül top, yaxşı idmançı, həmin boksçu, gözəl stadion və s.

II **növ ismi birləşmələrin** ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri (-ı, -i, -u, -ü) qəbul edir. Məs: Bakı şəhəri, idman kompleksi, futbol komandası, göz yaşı və s.

II növ söz birləşmələrinin tərəfləri isimlə ifadə olunur və cəmlənə bilir. Məs: mədəniyyət sarayları, uşaq bağçaları, olimpiya şəhərcikləri və s.

III **növ ismi birləşmələrin** birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Məs: akademiyanın rektoru, fakültənin dekani, komandanın üzvü, idmançının qələbəsi və s.

Üçüncü növ ismi birləşmələrin ikinci tərəfi sayla ifadə olunduqda birinci tərəf yiyəlik əvəzinə çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edə bilər. Məsələn: tennisçilərdən dördü, ustalardan ikisi, məşqçilərdən çoxu və s.

Bu birləşmələrin tərəfləri arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər. Məs: Məktəbin dəhlizi; Məktəbin təzə ağardılmış və bəzədilmiş geniş dəhlizi və s.

2. **Feli birləşmələr.** Bu birləşmələrin əsas tərəfi (axırını sözü) feli sifət, feli bağlama və ya məsdər olur. Məs: topa zərbə vuran, blok qoyan, topa zərbə vuranda, blok qoyanda, topa zərbə vurmaq, blok qoymaq və s.

242. Aşağıdakı mətn parçasında işlənmiş ismi və feli birləşmələri tapıb göstərin:

BASKETBOL QAYDALARI

Basketbol oyunu hərəsi 20 dəqiqə davam edən üç hissəli oyundur. Bu oyun davam edərkən istənilən qədər basketbolçunu əvəz etməyə icazə verilir. Komanda üzvləri dəfələrlə oyun meydançasına çıxıb yorulmuş oyunçunu əvəz edə bilirlər. Lakin baş (əsas) hakimdən beşinci xəbərdarlıq alan oyunçu meydançaya qayıtmaq hüququnu itirir və komanda yoldaşlarından biri ilə əvəz olunur.

Müasir xronometraj göstərir ki, basketbolçu oynayarkən beş kilometrədən çox məsafə qət edir. Basketbol oynayanda səbətin toruna salınmış hər top komandaya iki xal, cərimə atması ilə salınmış top bir xal, atma zonasından uzaqdan salınmış top isə üç xal qazandırır.

Basketbolda heç-heçə olmur. Qalib müəyyən olmadıqda əlavə beş dəqiqə vaxt verilir. Həmin müddətdə də iki komandadan biri irəli çıxma bilməyə, oyunun vaxtı daha beş dəqiqə artırılır. Oyun rəqiblərdən biri qalib gələndə davam etdirilir.

Olimpiya oyunlarında daim ABŞ basketbolçuları qalib gəlirdilər. Amma Münhendə XX Yay Olimpiya oyunları keçiriləndə bu ənənə pozulmuşdu. Sovet basketbolçuları final oyununda ABŞ komandasına 51:50 hesabı ilə qalib gələrək ilk dəfə qızıl medalların sahibi olmuşdular.

243. Mətnəndə təyini söz birləşmələrini tapıb dəftərinizə yazın, qarşısında neçənci növdə olduğunu göstərin:

Kişi gimnastikası ilə qadın gimnastikasının fərqi nədədir? Hər şeydən əvvəl, qadınlar üçün xeyli az fiziki gərginlik nəzərdə tutulur. Bu da təbiiyə uyğundur. Zərif qız fükuru üçün əzələ düyümləri yaraşıq hesab olunmur. Ona görə də qadın gimnastikasında cəmi dörd təmrin var. Onlardan biri uzun tir üzərində, digəri bruslarda yerinə yetirilir. Bundan başqa, gimnast qızlar sərbəst hərəkətlər və təkənla tullanmaq üzrə də yarışirlar. Sərbəst

hərəkətlər incə musiqi parçalarının müşayiəti ilə göstərilir və bu, onlara gözəllik verir. Deməli, gimnast qız öz kombinasiyaları üçün mürəkkəb ünsürlər seçərkən musiqini də yaxşı duymalıdır.

Kişi gimnastikası əsl atletlər yetişdirir. Onun çətin proqramına altı təmrin daxildir. Bu hərəkətlər hündür turnikdə, asılmış halqalarda və paralel qollarda yerinə yetirilir. Bundan başqa sərbəst hərəkətlər, təkənla tullanmaq və at müqəvvası üzərində hərəkətlər üzrə də gərgin yarışlar keçirilir.

244. Mətni oxuyun, söz birləşmələrini tapıb növünü göstərin.

DƏRBƏND

Dərbənd Qafqaz Albaniyasının ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu şəhər haqqında latın, yunan, ərəb, fars, türk, gürcü, rus, erməni mənbələrində, həmçinin orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Əsas tarixi mənbə isə «Dərbəndnamə» əsəridir.

Dərbəndin salınma tarixi dəqiq məlum deyil. Lakin arxeoloji qazıntılar bu şəhərin e.ə. VII-VI əsrlərdə yaşayış məskəni olduğunu aşkar etmişdir. Dərbənd keçidi Dərbənd şəhəri ilə Xəzər dənizi arasında yerləşir. Qədimdə əlverişli strateji obyekt olmuşdur. Zaqafqaziya və Ön Asiyaya hücumları zamanı həmişə bu keçiddən istifadə edilmişdir.

Münasib coğrafi və təbii mövqedə, həmçinin mühüm ticarət yolu üzərində yerləşməsi Dərbəndin iqtisadi inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı. V əsrdə Dərbənd iqtisadi və siyasi cəhətdən Qafqaz Albaniyasının iqamətgahı idi.

Dərbənd xanlığının ilk hökmdarı Məhəmməd Hüseyn xan olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə feodal istismarının güclənməsi nəticəsində əhali acınacaqlı vəziyyətə düşür. Bundan bacarıqla istifadə edən Quba xanı Fətəli xan Dərbənd əhalisinin xahişi ilə 1759-cu ildə hücum edir və oranı Quba xanlığına birləşdirir. Xanlıqlar arasında baş verən vuruşları yatırımaq üçün Fətəli xan 1775-ci ildə II Yekaterinaya müraciət

edir. Bundan sonra Fətəli xan yenidən Quba xanlığının hakimiyyətini Dərbənd üzərində bərpa edir.

1806-cı ildə Dərbənd xanlığı Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Rusiyaya birləşdirilir.

Bu torpaq xalqımıza Mirzə Kazım bəy, Asəf Zeynallı, Müslüm Maqomayev (baba, bəstəkar), M. Maqomayev (nəvə, müğənni) və başqa yaradıcı şəxsləri bəxş etmişdir.

245. Məndəki söz birləşmələrini tapın, ismi və feli birləşmələri müəyyənəldirin.

ALTAĞAC

Siz, yəqin, **Altağac** adını eşitmişsiniz. O, respublikamızın ən səfalı yerlərindən biridir. Bəs **altağac** nə deməkdir? **Altağac** adı altı və ağac sözlərindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözdür. Yəqin, çoxunuz elə düşünürsünüz ki, burada altı ağac vardır. Amma elə deyil. Dilimizə rus dilindən kilometr sözü gələndə qəddər babalarımız ağac adlı uzunluq vahidindən istifadə etmişdir.

Buranın **Altağac** adlanmasının səbəbi var. Vaxtilə indiki **Altağacın** olduğu yerdə karvansara var imiş. Onun xarabalıqları indi də qalır. Uzaq yol gələn tacirlər burada dincəldirilirdi. Bu yol qədim Şirvanın mərkəzi olmuş Şamaxını Quba şəhəri ilə, həmçinin şərqin başqa ölkələri ilə birləşdirirdi. Karvansaranın yeri yaşayış üçün əlverişli olduğuna görə burada insanlar kənd salmışlar. Kəndlə Şamaxının arası altı ağaclıq (indiki ölçü ilə 42 km) yol olduğu üçün bu kəndə **Altağac** adı verilmişdir. Deməli, həmin altı ağac birləşməsi yavaş-yavaş indiki **Altağac** şəklini almışdır.

GİMNASTİKA

Gimnastika qədim Çin və Hindistanda əmələ gəlmiş, Yunanıstanda eramızdan beş əsr əvvəl inkişaf etməyə başlamışdır. Gimnastika qədim yunan sözü olan «gimnos» sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da məşğələləri çıpaq halda yerinə yetirmək

anlamındadır. Əvvəllər bütün fiziki məşğələlərə gimnastika, məşq olunan yerə isə «gimnaziya» deyirdilər.

Qədim romalılar məşğələləri inkişaf etdirir və onlara idman qurğuları (məsələn, at) əlavə edirlər.

Başqa idman növləri kimi gimnastika da eramızın 394-cü ilində Olimpiya oyunları qadağan edildikdən sonra uzun illər unudulmuşdu.

Gimnastika bir idman növü kimi XVIII əsrdə yaranmışdır. Onun yaradıcısı ispaniyalı Amoros olmuşdur. Lakin gimnastika XX əsrin əvvəllərinə qədər akrobatika ilə qarışdırılırdı. Gimnastika keçən əsrin ortalarından müasir vəziyyəti almışdır, yəni qəti olaraq akrobatikadan ayrılmışdır. Gimnastikanı idmanın anası adlandırırlar. Gimnastikada hərəkət aparatının imkanları əsasında yaradılan və tarixən formalaşan, habelə insan orqanizminin quruluşundan asılı olan hərəkətlər tətbiq edilir. Bu hərəkətlər tətbiq edilərkən təkcə insan orqanizminin anatomik quruluşu deyil, hərəkətlərin orqanizmə necə təsir edəcəyi də nəzərə alınır. Bunlara sıra və hazırlıq hərəkətləri, azad hərəkətlər, turnikdə, halqalarda, paralel qollarda, dəstəklə və dəstəksiz gimnastika atında, müxtəlif hündürlüklü tirlərdə hərəkətlər daxildir.

1912-ci ildə gimnastika Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilmişdir.

Gimnastika yarışları məcburi və sərbəst hərəkətlərdən ibarətdir. Gimnast yarışlarda 10 bal qazanmalıdır. Bədii gimnastikada top, halqa, toppuz və lentlərdən istifadə olunur və hərəkətlər musiqi ilə müşayiət edilir.

Uzun illər bədii gimnastika idman gimnastikasının əsas tərkib hissəsi olmuşdur. 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində bədii gimnastika Beynəlxalq Federasiya tərəfindən müstəqil idman növü kimi tanınmışdır.

Gimnastlar ayıl salto, tlup, flək, ilgək adlanan hərəkətlərin mürəkkəbliyi və dəqiqliyi, kombinasiyaların gözəlliyi və maraqlılığı ilə tamaşaçıları heyran qoyurlar.

Azərbaycanın mütləq çempionu və kubokun sahibi (1986) Valeri Belinki dəfələrlə SSRİ çempionu, SSRİ yığma komandasının tərkibində Xoş məramlı oyunların çempionu (1990), Dünya kubokunun sahibi (1991), Avropa çempionu (1995) və 1992-ci il XXV Olimpiya oyunlarının çempionu olmuşdur. Bədii gimnastlarımız son illər uğurla çıxış edirlər. Onlar Avropa çempionları olmuş, Rusiya, Ukrayna, Belarus idmançıları ilə başa-baş mübarizə aparırlar.

LÜĞƏT

idman qurğuları – спортивные сооружения
tərkib hissə – составная часть
mütləq çempion – абсолютный чемпион

qamət – осанка
çılpaq – голый
toppuz – булава

SUALLAR

1.«Gimnos» və «gimnazi» sözlərinin mənası nədir? 2.Bu idman növü uzun müddət qadağan edildikdən sonra nə vaxt yenidən yada salınır və inkişaf etməyə başlayır? 3.Bu idman növü olimpiya oyunları proqramına neçənci ildə daxil edilir? 4.Bu zaman proqrama nələr əlavə olunur? 5.Bədii gimnastika neçənci illərdən müstəqil idman növü kimi tanınmağa başlayır? 6.Azərbaycanın qadın gimnastlarının son uğurları haqqında nə deyə bilərsiniz?

§29. CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

BAŞ ÜZVLƏR

Cümlədə müəyyən vəzifə daşıyan və hər hansı bir suala cavab verən söz və ifadə cümlə üzvü adlanır. Cümlə üzvləri iki qismə ayrılır: 1. Baş üzvlər; 2. İkinci dərəcəli üzvlər.

Mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Onlar cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir.

Mübtəda. Kimin və nəyin haqqında danışıldığını bildiren cümlə üzvünə mübtəda deyilir. Mübtəda həmişə ismin adlıq halında olur, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir, cümlədə xəbərlə bağlı olur: Mübtədalar müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs: **M.Allahverdiyev** dünya və Avropa çempionudur. **Onlar** vətən yolunda şəhid olmuşlar. **Məşqçinin məsləhətləri** idmançılarda ruh yüksəkliyi yaratmışdı. **Yaxşı və səylə oxumaq** hər bir tələbənin borcudur.

Xəbər. Xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət, hadisə və ya hökmü bildirir, nə edir? nədir? kimdir? necədir? haradadır? və s. suallarından birinə cavab olur. Məs: Rasim **tələbədir**. O, axşam növbəsində **işləyir**.

Nitq hissələri ilə ifadə olunmasına görə xəbərlər ismi və feli olmaqla iki qrupa ayrılır.

İsmi xəbərlər adlarla, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. İsmi xəbərlər şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləri vasitəsilə düzəldir. Məs: Qarabağ **düşmən əlindədir**. Mən **tələbəyəm**. Həyat **şirindir**.

Feli xəbərlər fellərlə ifadə olunur. Məs: Gənclər **gələcəyimizi qururlar**.

246. Azərbaycan, vətən, Bakı, Xəzər, məşqçi, idmançı, tələbə, yarışlar sözlərini cümlələrdə mübtəda kimi işlədin.

247. İsim, sifət, say, əvəzlilik, feli sifət və məsdərlə ifadə olunan mübtədalara aid cümlələr yazın.

248. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalara aid cümlələr düzəldin.

249. Mətni tərcümə edin, ismi və feli xəbərləri qarşısında göstərin:

Честное слово хорошего человека крепко, как алмаз. Что он обещает, то и выполнит, несмотря ни на какие препятствия. Надо с детства запомнить, что обещать-значит выполнить. А потому всегда следует подумать, можем ли мы выполнить то, что обещаем. «Не давши слово крепись, а давши-держись» - говорит русская пословица. (По К.Д.Ушинскому)

CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri bunlardır: təyin, tamamlıq, zərflik. Tamamlıq və zərflik xəbərlə bağlı olub onu izah edir. Təyin əşya məzmunlu üzvlərə aid olur. Məs: Cavan, enlikürək güləşçi rəqibini bir göz qırpında məğlub etdi.

Tamamlıq. Tamamlıq əşya bildirir. İsmnin adlıq və yiyəlik hallarından başqa qalan halların suallarına (kimi? nəyi? harada? kimdən? nə ilə? kim üçün? və s.) cavab verir. Məs: İdmançılar təcrübəli məşqçidən razı qaldılar.

Təyin. Təyin cümlənin isimlə ifadə olunmuş üzvlərinin əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və sırasını bildirir, necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? suallarından birinə cavab verir. Məs: Çalışqan tələbənin əməyi hədəf getməz.

Zərflik. Zərflik hərəkətin icrasını müxtəlif cəhətdən izah edir. Zərfliklər feli xəbəre aid olur. Zərfliyin aşağıdakı mənə növləri var:

1. **Tərzi-hərəkət zərfliyi.** Bu zərfliklər necə?, nə cür?, nə tərzdə? suallarına cavab verir. Məs: Həndbolçu ildirəm sürətilə qabağa sıçradı, qapıya güclü zərbə endirdi.

2. **Zaman zərfliyi.** Bu zərfliklər nə vaxt?, nə zaman?, haçan?, nə vaxtadək? suallarına cavab olur. Məs: Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin sədri danışmağa başlayanda hamı susdu.

3. **Yer zərfliyi.** Yer zərfliyi hara?, haraya?, harada?, haradan? suallarına cavab verir. Məs: Yarışlardan dünən qayıtmışam.

4. **Kəmiyyət zərfliyi.** Bu zərflik nə qədər? sualına cavab verir. Məs: O, vətən həsrətinə dözə bilməyib doyunca ağladı.

5. **Səbəb-məqsəd zərfliyi.** Səbəb-məqsəd zərfliyi niyə?, nə üçün?, nə səbəbə?, nədən ötrü? suallarına cavab verir. Məs: Topa zərbə endirməkdən əllərinin içi qalınlaşmışdı.

250. Verilmiş sözləri cümlədə tamamlıq kimi işlədin: məşqçi, idman, olimpiya oyunları, yarış, qələbə, qapıcı, hovuz, imtahan, qələbə sevinci, yarışın nəticəsi.

251. Verilmiş sözləri cümlədə təyin kimi işlədin: oxunmuş, yazan, danışan, məşq edən, bildiyim, tanıdığım.

252. Aşağıdakı feli bağlama tərkiblərini mürəkkəb zərflik vəzifəsində işlədin.

Dərslərinə hazırlaşanda, ikinci zəng bayıra vurulanda, adam çox yazdıqca, məşq etdikcə, yarışa hazırlaşarkən, dərsi hazırlamamışdan.

253. Mətni oxuyun, cümlələrin baş və ikinci dərəcəli üzvlərini müəyyənləşdirib sözlərin qarşısında yazın:

MOTOBOL

Motobol idmanının yaradıcıları fransızlar olmuşlar. İlk motobol yarışları 1929-cu ildə Fransanın Dijon şəhərində keçirilmişdir. Bu yarışlar idman ictimaiyyəti arasında böyük marağa səbəb olur.

Motobol oyununun atributları futbol matçını xatırladır: meydança, top, qapı və hətta temperamentli azarkeşlərin ənənəvi fit səsləri. Lakin bu stadionlarda motosikletçilər iştirak edirlər. Motobol, elə motosikletlərlə futbol oyunu deməkdir.

Motobol üzrə beynəlxalq yarışlar keçirilir. Ölkəmizdə motobol oyununun həvəskarları ildən-ilə çoxalır.

AĞIRLIQ QALDIRMA

Bir idman növü kimi ağır atletika XIX əsrin 2-ci yarısında Avropa və Amerika qitələrində yaranmağa başlamışdır. Fərziyyəyə görə, ağır atletikanın Rusiyada yaranma tarixi 10 avqust 1885-ci ildən hesab edilir. Həmin gün Sankt-Peterburqda həkim V.Krayevski öz mənzilində ilk dəfə olaraq ağır atletika dərnişinin yaranması və fəaliyyətə başlamasını elan edir. Dərnek «Ağır atletika həvəskarları klubu» adlanırdı. Dərnekdə

məşğul olanların əsas məqsədi hərtərəfli fiziki hazırlığa, möhkəm sağlamlığa, mütənəib bədən quruluşuna malik olmaq idi.

Rusiyada ağır atletika idmanının inkişaf etdirilməsində Peterburq şəhərinin sakini, at zavodunun sahibi qraf Ribopyerin də böyük əməyi olmuşdur. O, 1897-ci ildə ağır atletika həvəskarları klubu təşkil edir. İlk rusiya birinciliyinin (22-27 aprel 1897-ci il) təşkilatçısı da Ribopyer olmuşdur. Bu yarışda ilk Rusiya çempionu adını gələcəyin məşhur güləşçisi, boksçusu və ağır atleti Qvido Meyer qazanmışdı.

1925-ci ildə ağır atletika üzrə ilk Azərbaycan çempionu keçirilmişdir. Yarışın çempionları V.Çaykin, A.Xələfov və A.Muradov olmuşdular. 1936-cı ildən etibarən Əhməd Məmmədov dəfələrlə Azərbaycan çempionu və rekordçusu adını qazanmışdır. O, 12 dəfə Azərbaycan çempionu adına layiq görülmüşdü. Azərbaycan idmançıları bir çox beynəlxalq miqyaslı turnirlərin qalibi və mükafatçıları olmuşlar. Respublikamızda ağır atletika üzrə ilk beynəlxalq dərəcəli idman ustası adını C.Cəbrayilov (1979) qazanmışdır.

İdmançılarımız 1993-cü ildən başlayaraq beynəlxalq turnirlərdə, Avropa və dünya çempionatlarında, Olimpiya oyunlarında müstəqil respublikamızı layiqincə təmsil etmiş, mükafata layiq yerlər tutmuşlar.

1998-ci ildə qadınlar arasında Avropa çempionatında (Çexiya) beynəlxalq dərəcəli idman ustası T.Abbasova bürünc medala layiq görülmüşdür. Həmin il komandamız Azərbaycan ağır atletika tarixində ilk dəfə olaraq Avropa kubokunu (Z.Nəzərov, Ç.Süleymanov, T.Mirzəyev, T.Abbasova) qazanmışdılar.

Nizami Paşayev 1999-2002-ci illərdə gənclər və yaşlılar arasında Avropa və dünya birinciliklərinin qalibi və mükafatçısı olmuşdur.

LÜĞƏT

fərziyyə – предположение
dərnək – кружок
layiqincə – достойно

həvəskar – любитель
mütənəib bədən quruluşu –
правильно телосложение

SUALLAR

1.Ağır atletika idman növü necə yaranmışdır? 2.Rusiyada ağır atletikanın inkişafında kimin böyük əməyi olmuşdur? 3.Bu idman növü üzrə Azərbaycan çempionatı neçənci ildə keçirilmişdir? 4.Neçənci ildə Azərbaycanın AAF-sı BF-nın tərkibinə daxil oldu? 5.Ağır atletika idman növündə son illərdə qazanan uğurlarımız haqqında nə deyə bilərsiniz?

§30. CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ

Cümlə üzvləri bir-biri ilə tabesizlik yolu ilə də bağlana bilər. Bu zaman onların biri digərindən asılı yox, bərabər hüquqlu olur. Belə üzvlərə həmcins üzvlər deyilir. Məs:

Namiq, Zemfira və Vüqar Olimpiya medalına layiq görülmüşlər.

Həmcins üzvlər arasında tabesiz bağlayıcılar işlənir, onlar bir üzvlə əlaqədar olur və eyni suala cavab verir. Bütün cümlə üzvləri həmcins ola bilər.

1. Həmcins mübtədalar. Məs: İdmançılar, məşqçilər, hətta hakimlər də matçın sonunu səbirsizliklə gözləyirdilər.

2. Həmcins xəbərlər. Məs: Futbolçular topu bir-birinə ötürür, müxtəlif fəndlərlə saxlayır və güclü zərbə ilə qapıya tərəf vururdular.

3. Həmcins tamamlıqlar. Məs: İdman insanın qamətini, hərəkətini dəyişir, sağlamlığını təmin edir.

4. Həmcins təyinlər. Məs: Müasir tələblərə cavab verən, yaraşıqlı, rahat olimpiya kompleksi, atletika manejı və stadionlar idmançıların sərəncamına verilmişdir.

5. Həmcins zərflilər. Məs: Olimpiya qabağı idman zalları, stadionlarda və üzgüçülük hovuzlarında gərgin məşqlər gedir.

254. Mətni oxuyun, cümlələrdə həmcins üzvləri tapın, sualını verin:

«Salam», «Kəfiniz yaxşıdır mı?», «Sağ olun», «Sağlıqla qalın», «Buyurun», «Xoş gəldiniz», «Zəhmət olmasa, deyin» və s. kimi hər gün təkrar-təkrar eşitdiyimiz bu adi, lakin xoş sözlər və ifadələrdə necə də güclü bir ovsun vardır. «Salam» dedikdə, heç də sözün ilkin mənasını, yəni «Sağlam olun» fikrini nəzərdə tutmuruq. Bu sözlər sadəcə olaraq düşünülmədən, bədhəətən söylənilən nəzakət qaydasına çevrilmişdir. Tez-tez eşitdiyimiz «Sağ olun», «Bağışlayın», «Xahiş edirəm» və s. kimi ifadələr çox böyük müsbət təsir yaratmaqla ovqatımızı duruldur.

Balaca uşaqlara bir şey verdikdə soruşuruq ki, «Nə deyərlər?» - «Sağ olun!» - de görüm, - deyə onu təhrik edirik. Uşağın xudahafizləşməsi də, əli ilə sağollaşması da bizi sevindirir.

Mehribancasına deyilmiş «Sabahınız xeyir» ifadəsi elə bir psixoloji mizrab təmsalıdır ki, yalnız gözəl münasibətlər kökəyir. Səmimiyyətlə deyilmiş «Gecəniz xeyrə qalsın» ifadəsi ürəkdə yatan ən gizli hissləri sıgallayır, insana qayğının şirin nemətinə çevrilir.

İş yerində, ailə həyatında, nəqliyyatda yol gedəndə, mağazada və digər ictimai yerlərdə eşitdiyimiz xoş sözlər, gördüyümüz nəzakətli hərəkətlər bizi isidir, sevinc duyğuları yaradır.

İnsanlar, bir-birindən xoş sözləri əsirgəməyin, bir-birinizə gülümsəyiniz, xoş təbəssümlə yanaşın, hərəkətləriniz, davranışınızın nəzakət qaydalarına köklənsin!

T.İsmayilov

HƏMCİNS ÜZVLƏRDƏ ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SÖZLƏR

Ümumiləşdirici sözlər geniş əhatəyə malik olur. Onlar bir cümlədəki həmcins üzvlərin hamısına əhatə edir. Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gələndə ondan sonra iki nöqtə (:), sonra gələrsə ümumiləşdirici sözdən əvvəl tire (-)

qoyulur. Məs: Stadiondakılar: azarkeşlər, idmançılar, məşqçilər bir anda sükuta qərq oldular. Kükədə, idarədə, evdə-hər yerdə təcavüzkar və xain ermənilərdən danışdılar. Namiq Abdullayev, Fərid Mansurov – bunlar olimpiya çempionlarıdır.

255. Oxuyun, cümlənin həmcins üzvlərini tapın, onların hansı cümlə üzvü olmasını və tabesiz bağlayıcıları göstərin:

AĞIRLIQQALDIRMA HƏRƏKƏTLƏRİ

Ağırlıqqaldırma hərəkətləri sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar əzələləri, sümükləri möhkəmləndirir, qaməti yaxşılaşdırır, bədən quruluşunu gözəlləşdirir. Məşhur gimnastlar, atletlər, boksçular, güləşçilər və bir çox digər növlər üzrə çempionlar yarışlara, turnirlərə hazırlaşarkən məşq proqramına ştanq qaldırmağı da daxil edirlər.

Bəziləri belə güman edirlər ki, ağırlıq qaldırmaq guya boy artımını ləngidir, qamətə pis təsir göstərir, pəncələrin yastılmasına səbəb olur. Bunlar tamamilə səhv fikirlərdir. Xüsusi elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, 15-16 yaşlarında ikən ağırlıqqaldırma bölməsində məşq etmək mümkündür.

Ştanqçılığın klassik hərəkətlərinin texnikasını öyrənərkən əvvəlcə təkənla, sonra birdən ağırlıqqaldırma üsullarından başla. Ştanqı təcridlə qaldırma sonrakı mərhələdir. Səhərlər və axşamlar ağırlıq qaldırmaqla məşğul olma. Gənc ştanqçı üçün həkim nəzarəti, tibbi müayinələr məcburidir.

Gücü çatmayan ağırlığı qaldırmağa çalışanlar hələ bərki-məmiş orqanizmə zərbə vura bilərlər. 18 yaşınadək olan gənc ştanqçılar həftədə 2-3 dəfə məşq etsələr kifayətdir.

256. Nəqliyyat vasitələri, tədris ləvazimatı, Azərbaycan şairləri, Azərbaycanın olimpiya çempionları söz birləşmələrini ümumiləşdirici söz kimi işlədin.

257. Mübtədası, xəbəri, tamamlığı həmcins üzvlərdən ibarət olan cümlələr qurun.

258. Həmcins üzlərlə əlaqədar yol verilmiş üslub xətlərini düzəldin.

1. M.F.Axundov şeir, komediya, hekayə və nəsr əsərləri də yazmışdır.

2. Müzakirələrdə məşqçilər və idmançılar iştirak etdilər.

3. Hava yaxşı idi, günəşli və isti.

4. Onun boyu nə hündür idi, nə də çox alçaq (idi).

5. O, dərse vaxtında gəlməyə, həmçinin yaxşı hazırlaşmağa başlamışdır.

259. Aşağıdakı atalar sözlərini öyrənin, rus dilindəki ekvivalentini düzgün tapın:

İş adamın cövhəridir. Что летом припасешь, то зимой пожнешь.

İşləməyən dişləməz. Волков бояться, в лес не ходить.

Yayda işlə, qışda dişlə. Труд облагораживает человека.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ

Əlavə özündən əvvəlki cümlə üzvlərinin mənasını izah edir, konkretləşdirir. Cümlə üzvlərinin əksəriyyətinin əlavəsi olur. Onlar izah etdiyi sözəndən tire (-) ilə ayrılır.

1. Mütbədanın əlavəsi. Məs: A.Abiyev – Milli Olimpiya Komitəsinin baş katibi hesabat məruzəsi ilə çıxış etdi.

2. Xəbərin əlavəsi. Məs: Azərbaycan zəngin ölkədir-qara qızıl diyarıdır.

3. Təamamlığın əlavəsi. Məs: Zala yığışanlar Namiq Abdullayevi – Olimpiya çempionunu həərətə alqışladılar.

4. Zərfləyin əlavəsi. Məs: Qarşıda – qaçış xəttində maneələr bir-birinə paralel şəkildə düzülmüşdü.

VOLEYBOL

Voleybol qədim idman növü deyil. O, basketbol oyunundan sonra meydana gəlmişdir. Voleybol amerikalı idman müəlimi Uilyam Morqan tərəfindən 1885-ci ildə yaradılmışdır.

Springfild kollecinin əməkdaşı doktor Xalsted bu oyunun adı üzərində çox fikirləşəndən sonra onu voleybol (ingiliscə «uçan top») adlandırdı. Onun fikrincə basketbol ancaq gənclər üçündür, voleybol isə yaşıdan asılı olmayaraq hamının oyunudur. Beynəlxalq Voleybol Federasiyası (FIVB) 1947-ci ildə yaradılmışdır.

Voleybol Olimpiya oyunları proqramına 1948-ci ildə daxil edilmişdir. Məşhur voleybolçumuz İnnə Rıskal sovet idmançıları arasında 4 Olimpiadada iştirak etmiş, XIX (1968) və XX (1972) Olimpiya oyunlarının qızıl, XVIII (1964) və XXI (1976) Olimpiya oyunlarının isə gümüş medalını almışdır. Digər voleybolçumuz Vera Lantratova isə XIX Yay Olimpiya oyunlarının çempionu olmuşdur.

Voleybol ilk dəfə Azərbaycanda 1927-ci ildə oynanılmışdır. Azərbaycan Voleybol Federasiyası 1950-ci ildə yaranmışdır. Bu illər ərzində biz Vadim Busalayev, Anatoli Makəqonov, Oqtay Ağayev, Xəyyam Zülfüqarov, Təlmən Səfərov, Ramiz İsmətov, Yaşar Abbasov kimi istedadlı voleybolçuların gözəl oyunlarının şahidi olmuşuq. 1957-ci ildə Azərbaycanın yığma komandası SSRİ kubokuna sahib olmuş, 1959-cu ildə SSRİ xalqlarının Spartakiadasında III yeri tutmuşdur. O.Ağayev SSRİ yığma komandasının tərkibində 1958-ci ildə Avropa çempionatının bürünc medalına layiq görülmüş, 1959-cu ildə Parisdə Avropa, Asiya və Amerika qitələrinin ən güclü yığma komandalarının iştirakı ilə keçirilmiş beynəlxalq turnirin (qeyri-rəsmi dünya çempionatının) qalibi və ən güclü müdafiəçisi adına layiq görülmüşdür.

Son zamanlar voleybolumuzda yenidən dirçəliş nəzərə çarpır. Azərbaycanın qadınlardan ibarət yığma və Bakının "Azərreyl", "Lokomotiv", "Rabitə", "İnşaatçı" komandaları bir sıra beynəlxalq turnirlərin qalibi və mükafatçıları olmuşlar.

Müasir voleybol əsl atletik oyundur. Fiziki cəhətdən inkişaf etməyən, hərtərəfli texniki və taktiki hazırlığa malik olmayan voleybolçular yüksək səviyyədə oynaya bilməzlər. Axı oyun zamanı voleybolçu orta hesabla 200 dəfə yuxarı tullanır,

gərgin işləyir. O, yüksək sürətlə hərəkət etməyi, ümitsiz toplanın yerə düşməsinin qarşısını akrobatik tullanıqlarla almağı, vaxtında blok qoymağı, topu düzgün qəbul etməyi, dəqiq ötürməyi, oyuna məharətlə daxil etməyi bacarmalıdır.

Müasir voleybolçu həm hücumda, həm də müdafiədə yaxşı oynamalıdır. Hazırda minlərlə idmançı voleybolla məşğul olur.

LÜĞƏT

məskunlaşmaq – заселиться
istedad – талант
axı – ведь

layiq görülmək – быть удостоенным
dirçəliş – возрождение
əsl – истинно

SUALLAR

1.Voleybol oyunu neçənci ildə yaradılmışdır? 2.Bu oyunun ilkin qaydaları necə idi? 3.Sonradan bu oyunun qaydaları necə dəyişdi? 4.Voleybol Olimpiya oyunları proqramına neçənci ildə daxil olur? 5.Olimpiadalarda bizim idmançılarımız necə çıxış etmişlər? 6.Azərbaycan Voleybol Federasiyası neçənci ildə yaranmışdır? 7.Tanınmış voleybolçularımızdan kimlərin adlarını deyə bilərsiniz? 8.Hal-hazırda bu idman növü hansı səviyyədədir?

§31. QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ OLMAYAN SÖZLƏR

Cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən başqa bir sıra sözlər də işlənir ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə bağlanmır, yəni cümlə üzvü ola bilmir. Belə sözlərə xitablar və ara sözlər daxildir.

Xitab. Xitablar müraciət olunan şəxsi və ya şəxslənmiş əşyanı bildirir. Xitab ismin adlıq halında olur. Məs: Ey insanlar, sülhə gəlin, yoxsa dünya məhv olar.

Xitablar yüksək intonasıya ilə deyilir, dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyır, cümlənin əvvəlində, ortasında

və sonunda işləyə bilər. Onlar cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır. Məs: Uşaqlar, məşq saat 3-də başlanacaq. Xoş gəldin, gözümün işığı.

Ara sözlər. Ara sözlər və ara söz birləşmələri danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir. Məs: Vüqar, həqiqətən, əla boksçudur.

Ara sözlərin aşağıdakı mənə növləri var:

1. **Yəqinlik bildirənlər:** əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan da, sözsüz və s.

2. **Güman-şübhə bildirənlər:** bəlkə, bəlkə də, ehtimal ki, gərək ki, yəqin ki və s.

3. **Məlumatın mənbəyini bildirənlər:** mənə, bizcə, zənnimcə, rəvayətə görə, məlum olduğu kimi və s.

4. **Nəticə bildirənlər:** xülasə, demək, deməli, beləliklə, əvvələn, birincisi, nəhayət və s.

Ara sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Məs: Məlum olduğu kimi, 2012-ci il olimpiadası Londonda keçiriləcək. Doğrudan da, təzə məşqçi ürəyimizdən idi.

Azərbaycan dilində **bəli, yox, xeyr, hə, yaxşı** kimi sözlər nitqdə söz-cümlə kimi işləyə bilər. Bu sözlər ya təkliddə, ya da cümlənin əvvəlində gələrək fikrə münasibət bildirir. Məs:

-Məşqə gedəcəksən?

-Yox!

-Birinci görüşün sabahdı?

-Hə!

260. Bayatıları öyrənin, xitabları göstərin:

Araz, Araz, xan Araz!

Mən sənə qurban, Araz!

Zaman məni yandırdı,

Sən də alış, yan, Araz!

Ucadı başın, Kəpəz

Ağarıb qasın, Kəpəz

De bir nədən qaralıb,

Sənin sal daşın, Kəpəz?

Ceyran, çölə bir də gəl,
Ördək, gölə bir də gəl.
Bir gəlmişən, getmişən,
İl dolansın, bir də gəl.

261.Yəqinlik, güman, təəssüf, fikrin istinad etdiyi mənbəyini, fikrin sırasını bildiren ara sözləri cümlələrdə işlədin və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

262.Cümlələrdəki ara söz və ara söz birləşmələrini göstərin.

İndi bütün dünyada məşhur olan hokkeyin yaradıcıları, deyilənə görə, XIX əsrin 60-cı illərində ingilis əskərləri olmuşlar. Məlum olduğu kimi, ağacdan kəsilmiş disk o vaxtlar şaybanı əvəz edirdi. Ehtimal ki, hokkey matçları getdikcə daha çox adamı maraqlandırır, bütün Avropa və Şimali Amerikada oynanılmağa başlanır. Həqiqətən, 1879-cu ildə Monrealda hokkey oyununun ilk qaydaları işlənib hazırlanır. Hokkey XX əsrin əvvəllərindən Kanadada, şübhəsiz ki, milli idman növü olur. Hokkey üzrə olimpiya turniri, bildiyimiz kimi, 1920-ci ildə Antverpendə keçirilmişdir.

263.Mətni köçürün, təyin və tamamlıqları taparaq qarşısında sualını göstərin:

SLALOM

Slalom XX əsrin birinci rübündə meydana gəlmişdir. Bu az vaxt içərisində o bütün dünyada geniş yayılmışdır. Bu idman növü ilə indi Afrikada, Asiya, Avstraliya, Okeaniya, Cənubi və Şimali Amerikada həvəslə məşğul olurlar. Lakin nəhəng slalomun inkişafında aparıcı rol Alp dağlarının əhatəsində yerləşən Avropa ölkələri, xüsusən Avstriya və Fransa oynamışdır və indi də onlar öz mövqelərini saxlayırlar. Bu ölkələrin dağ xizəkçilərinin şübhəsiz üstünlüyü ona gətirib çıxarmışdır ki, bütün iri beynəlxalq yarışlarda, dünya çempionatlarında və Olimpiya

oyunlarında həmişə kəskin mübarizə, əsasən bu ölkələrin idmançıları arasında gedir.

OTÜSTÜ HOKKEY

Qədim rəsm əsərlərinin, daş üzərindəki döymələrin araşdırılmasından sonra belə qənaətə gəlinib ki, otüstü hokkey bizim eraya qədər 550-ci illərdə mövcud olub. Qədim Romada hokkeyə oxşar oyunun təsviri, 1330-cu ildə Fransada tapılan oyun haqda yazılar belə deməyə əsas verir ki, otüstü hokkey ən qədim idman növləri sırasına daxildir.

Müasir otüstü hokkey 1908-ci ildə qeyri-rəsmi olaraq Olimpiya oyunlarında nümayiş etdirilsə də, yalnız 1928-ci ildə Amsterdamba keçirilən oyunların proqramına daxil edilib. Qadın komandaları isə belə mötəbər yarışlara yalnız 1980-ci ildən qoşula biliblər. Olimpiadanın iştirakçıları Beynəlxalq Ot Üstündə Hokkey Federasiyanın (FİX) sessiyasında müəyyənləşdirilir. Adətən, komandaların seçilməsi prosesində onların əvvəlki olimpiadada və beynəlxalq turnirlərdə göstərdikləri nəticələr nəzərə alınır.

Keçmiş SSRİ məkanında kişilər 1969-cu ildən, qadınlar isə 1977-ci ildən otüstü hokkey idman növü ilə yaxından tanış olublar.

Azərbaycanda da qadınlar arasında otüstü hokkeyin yaranmasının tarixi məhz 1977-ci ilə təsadüf edir. Bu hadisə respublikada böyük canlanmaya səbəb olmuşdu. Azərbaycanın qadın hokkeyçilər komandası müxtəlif illərdə SSRİ-nin 22 ən yaxşı komandası sırasında idi.

Bakılı T.Şvıqanova 1980-ci ildə Moskvada keçirilən olimpiya oyunlarında, bir il sonra isə Argentinada keçirilən dünya çempionatında SSRİ-nin seçmə kollektivinin heyətində bürünc medala layiq görülmüşdü.

1994-cü ildə Bakı Neftayırma zavodunun nəzdində «Azəri» idman klubunda qadın hokkeyçilərdən ibarət komanda yaradılmışdı. 1998-ci ildə komanda Rabitə nəzirliyinin hima-

yəsinə keçəndən sonra «Rabitəçi» komandası Cəbəllütərixdə ilk dəfə Avropa çempionatının «C» divizionunda mübarizəyə qoşularaq bürünc medal qazanmışdı. Son illərdə qadın otüstü hokkeyçilərimiz müsbət nailiyyətlər qazanmışlar.

LÜĞƏT

qeyri-rəsmi – неофициальный	müşkül – проблема
canlanma – оживление	himayə – опека
heyətində – в составе	nəzdində – при

SUALLAR

1. Hokkeyin yaranma tarixi nə vaxta təsadüf edir? 2. Bu idman növü Olimpiya oyunlarına neçənci ildə daxil edilmişdir? 3. Azərbaycanda otüstü hokkey neçənci ildə yaranıb? 4. Bakılı idmançıların hansı nailiyyətləri vardır? 5. Son illərdə otüstü hokkey necə inkişaf edir?

§32. SADƏ CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Məqsəd və intonasiyaya görə sadə cümlənin aşağıdakı növləri var: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri.

Nəqli cümlə. Nəqli cümlədə müəyyən bir əşya, hadisə, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Nəqli cümlələr adi tonla tələffüz edilir. Səs tonu cümlənin sonunda aşağı düşür və nöqtə işarəsi qoyulur. Məs: İdman sağlamlığın rəhnidir. Qol vurulan anda bütün stadion gurultu ilə ayağa qalxdı.

Sual cümləsi. Sual cümləsi müəyyən məlumat almaq məqsədilə işlədilir. Sual cümləsinin sonunda sual işarəsi qoyulur. Məs: 1980-ci ildə olimpiada harada keçirilib?

Sual cümlələri aşağıdakı vasitələrlə düzəlir:

1. **Sual intonasiyası ilə.** Məs: Azər, bu gün məşqə gedəcəksən? Ehtiyat oyunçular yaxşı formadadır?

2. **-m/ -mi/ -mu/ -mü ədatı ilə.** Məs: Bu il yüksək liqaya çıxmaq imkanınız varmı? 199 ölkə arasında otuz dördüncü yeri tutmaq şərəf deyilmi?

3. **Sual əvəzlilikləri ilə.** Məs: Ağır atletika hansı ölkələrdə daha çox inkişaf etmişdir? Olimpiya oyunlarının vətəni haradır?

ƏMR CÜMLƏSİ. Əmr cümləsi əmr, tələb, təkid, arzu, xahiş, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirir. Məs: İdmanla müntəzəm məşğul olmağı unutmayın. Məşqdən sonra ilıq duş qəbul et, bədənini səliqə ilə qurula, paltarını dəyiş. Məşqçinin məsləhətlərinə qulaq asa.

NİDA CÜMLƏSİ. Nəqli, sual və əmr cümlələri yüksək hiss - həyəcanla ifadə edildiyi zaman nida cümləsi olur. Məs: **Məşq başladı!**-nəqli cümlə, **Yarış başladı!**-sual cümləsi, **Məşqə başlayaq!**-əmr cümləsidir.

Bu cümlələrin hər biri yüksək hiss və həyəcanla ifadə edildikdə əvvəlki xüsusiyyətlərini özündə saxlamaqla əlavə nidalıq kəfiyyəti də qazanır. Məşq başladı (nəqli xarakterdə nida cümləsi). Yarış başladı?! (sual xarakterində). Məşqə başlayaq! (nida xarakterində). Nida cümləsində, adətən nida sözləri işlənir:

Aferin belə idmançıya! **Bəh-bəh-bəh**, idmançının texnikasına bax!

264. Verilmiş **gəir** parçasında cümlə növlərini göstərin:

Bir könül ovutmaq çetindi yaman,
Yüz qəlbi küsdürüb, yıxmağa nə var?!
Arzun yanmaqdisa, gerek yanasan,
Qıraqdən boylanıb baxmağa nə var?!

İnsan bir nidadır, həyat bir sual,
Mənzil uzaqdısa, ümiddən güc al!
Qocalsan, ey könül, dağlarda qocal.
Çiçəkli düzlərdən axmağa nə var?!

Dolmasa qəlbinə dəniz inamı!
Ümman qəbul etməz birçə damlanı!
Zirvədə qalmağı bacarsa hamı
Daha zirvələrə çıxmağa nə var?!

265. Sual əvəzlilikləri və nida sözlərindən istifadə etməklə cümlələr yazın və həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

266. Mətni oxuyun, nəqli cümlələri sual, əmr və nida cümlələri şəklində qurmaq imkanlarını araşdırın.

REQBİ

Reqbi oyunu 1823-cü ildə Londondan 300 mil uzaqlıqda yerləşən Reqbi şəhərində yaradılmışdır. Reqbinin yaradıcısı şəhər kollecində oxuyan 16 yaşlı Uilyam Veb Elles olmuşdur. Oyunun ilk qaydaları 1862-ci ildə tərtib edilmişdir. Reqbi oyunu ilk dəfə 1924-cü ildə Olimpiya oyunlarının proqramına salınmışdır. 1934-cü ildə Beynəlxalq reqbi həvəskarlarının federasiyası (FIRA) yaranmışdır. Hazırda Avropa, Asiya, Afrika və Amerikada reqbi ən sevimli oyunlardan sayılır.

Reqbidə 15 nəfər oyunçu çıxış edir: 8 hücumçu, 2 yarımhücumçu, 4 yarımhücumçu, 1 nəfər müdafiəçi. Oyun 60 dəqiqə (10 dəqiqə fasilə olmaqla, 30 dəqiqədən ibarət 2 hissə) davam edir. Komandanın məqsədi topu rəqibin meydançasına gətirmək, onu orada yerə endirmək (topu əllə yerə sıxmaq) və ya topu ayaqla vurub qapının üzərindən keçirməkdir. Topu istənilən vaxt müəyyən üsulla qapıya vurmaq olar.

Xalların hesablanması bu qayda ilə aparılır: rəqibin meydançasında top yerə enərsə («təşəbbüs» adlanır) 3 xal qazanılır. Topun düşdüyü yerin («təşəbbüsün» həyata keçirilməsi adlanır) qarşısında meydançanın hər hansı bir nöqtəsindən topu qapıya vurmaq hüququ alınır. Əgər «təşəbbüs» həyata keçirilməyibsə, komanda daha iki xal alır. Cərimə zərbəsi, sərbəst və ya oyundan zərbə zamanı top qapıya vurulanda komanda 3 xal alır.

Oyunda topu istənilən qədər əllə və hər hansı istiqamətdə ayaqla aparmaq olar. Top qapı xəttinə paralel olaraq əllərlə

ötürülür. Əllərdə tutaraq topu aparan rəqibin irəliləməsinə maneçilik törətmək olar. Tutmaqdan xilas olmaq üçün rəqibi əllə itələmək və ya aldadıcı hərəkət etməyə icazə verilir. Oyunun qaydası pozularsa, bu zaman tutaşma aparılır.

QARABAĞ XANLIĞI

XVIII əsrin ortalarında Ağqoyunlular dövləti Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Cavad və Şamaxı xanlıqları ilə həmsərhəd, mərkəzi isə Şuşa idi.

Qarabağ xanlığında əhali **əkinçilik** və **maldarlıqla** məşğul olurdu. Mil düzünün suvarma arxları daima, gecə-gündüz xalqın xidmətində idi. Şuşa Azərbaycanın ticarət mərkəzlərinin **önündə** gedirdi. Bu xanlıq Nadir şah öldürüldükdən sonra (1747) Azərbaycanda yaranmış müstəqil xanlıq oldu. Qarabağın ilk xanı Pənahəli xan Cavanşir zorla baş dolandıran kəndliləri achiqdan və səfalətdən qurtarmaq üçün çox çalışırdı. O, xarici hücumlardan müdafiə üçün Bayat, Şahbulat qalalarını tikdirdi, Əskəran qalasını möhkəmləndirdi. 1750-ci ildə isə indiki Şuşa şəhərinin əsasını qoydu. Qala Pənahəli xanın şərəfinə Pənahabad adlandırıldı. 1751-ci ildə Məhəmməd Həsən Qacar və Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar qəflətən Qarabağa hücum etdilər. Lakin qəhrəmancasına vuruşan insanların qarşısında dura bilmədilər, geri çəkildilər.

Pənahəli xanın ölümündən sonra oğlu İbrahimxəlil Qarabağ xanı oldu. Ağ Məhəmməd şah Qacarın təhlükəsindən qurtarmaq üçün İbrahimxəlil xan tez Rusiyaya müraciət etdi. Həmin vaxt Qarabağ xanlığının xarici işlər naziri işləyən M.P. Vafiqin siyasəti nəticəsində xalq **soyğunçuluqdan** güclə xilas oldu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar dəfələrlə bu dilbər gəşəyə hücum etmiş, lakin sonda Şuşada **sui-qəsd** nəticəsində qəflətən öldürülmüşdür. Gəncədə Cavad xanın başçılığı altında baş tutmuş və insan qırğını ilə nəticələnən **qiyamı** nəzərə almasaq 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı sakitcə Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə isə çar fərmanı ilə Qarabağ xanlığı ləğv edildi.

Q.Zakir, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, F.Köçərli, S.S.Axundov, Y.V.Cəmənzəminli, Bülbül və b. Qarabağda doğulmuşlar. «Azərbaycanın konservatoriyası» adlandırılan Qarabağda Hacı Hüsü, Cəbbar Qaryağdı oğlu, Məşədi İsi, Keçəci oğlu Məhəmməd, Sadiq Əsəd (Sadiqcan) və digər görkəmli xanəndələr təkcə Qafqazda deyil, qonşu Şərqi ölkələrində də məşhur olmuşlar.

Burada ən qədim insan məskəni olan Azıx mağarası Azərbaycan alimləri tərəfindən çoxdan aşkar edilmişdir.

LÜĞƏT

xanlıq – ханство

maldarlıq – скотоводство

səfalət – бедственное положение

sui-qəsd – заговор

əkinçilik – земледелие

qiyam – мятеж

soyğunçuluq – грабительство

mağara – пещера

SUALLAR

1.XVIII əsrdə hansı hadisə baş verdi? 2.Bu xanlıqların paytaxtı olan Şuşa həm də nəyin mərkəzi idi? 3.Pənahəli xan hansı müdafiə məqsədli qalaları tikdirir? 4.Şuşa şəhərinə edilən hansı hücumlar uğursuzluqla nəticələndi? 5.Neçənci ildə və kim tərəfindən Qarabağ xanlığı ləğv edilir? 6.Nə üçün Qarabağı Azərbaycanın konservatoriyası adlandırırlar?

§33. SADƏ CÜMLƏNİN ŞƏXSƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ

CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dilində baş üzvlərin iştirakına görə cümlələr cüttərkibli və təktərkibli olur. Cüttərkibli cümlələrdə baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Məs: Zenfira olimpiya çempionudur. Azarkeşlər stadionu tərk etdilər.

Təktərkibli cümlələrdə baş üzvlərdən biri iştirak edir. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri var:

1. Mübtəda əsasında formalaşanlar. Məs: Dəniz sahili. Sayrışan ulduzlar. Şəhərin sakit gecələrindən biri.

2. Xəbər əsasında formalaşanlar: İdmançılara xüsusi qayğı göstərilir. Onu təcili dekanlığa çağırıldı.

Təktərkibli mübtədasız cümlələrin aşağıdakı növləri var:

QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR

Bu cümlələrdə iş görən müəyyən olmur. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində işlənir. Məs: İstədiyini məşqçini bizim cəmiyyətə göndəriblər. Avadanlığı idman kompleksinə veriblər. Hələ ki, bir qərara gələ bilməyiblər.

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin xəbəri əksər hallarda fellə ifadə olunur.

ÜMUMİ ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR

Bu tip cümlələrdə iş görən ümumi şəkildə təsəvvür olunur. Hərəkət və ya hökm hamıya aid edilir. Məs: Bu yay akademiyanı təmir ediblər.

Ümumi şəxsi cümlələrin xəbəri II şəxsin cəmi istisna olmaqla bütün şəxslərdə işləyə bilər. Belə cümlələr ümumiləşmiş mənə bildirdiyinə görə çox vaxt atalar sözləri, məsəllər şəklində olur. Məs: Şeytanın adını çək, qulağını bur. Nə əkərsən, onu biçərsən. Yalançı məzilinəcə qovarlar. İmtahanlara vaxtında hazırlaşarlar.

ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR

Şəxssiz cümlələrdə mübtəda təsəvvür olunmur. Məs: Stadionun yaxınlığında qələbəlik idi. Gecdir, artıq getmək vaxtıdır. Şəxssiz cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin təkinə aid olur.

Belə cümlələrin xəbəri həm fellə, həm də başqa nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər. Məs: Məşqdə taktikanın məzmunu izah edilir. Gələcək prosesində qarışıq kombinasiyalardan istifadə olunur.

267. Cütterkibli cümlənin növləri olan sadə müxtəsər cümlə və sadə geniş cümlədən ibarət cümlələr yazın və rus dilinə tərcümə edin.

268. Təktərkiibli cümlənin növləri olan qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrə aid beş cümlə yazın. Ümumi şəxslə cümlələri atalar sözləri ilə ifadə edin.

269. Adlıq və söz-cümlələrə aid altı cümlə yazın.

270. Mətni oxuyun, təktərkiibli və cütterkiibli cümlələri fərqləndirin, təktərkiibli cümlələrin növlərini göstərin:

Qaçmağı öyrənmək ilk baxışda çətin bir iş deyildir. Bunu hamı bacarar. Fərq burasındadır ki, biri yaxşı qaçır, biri pis. Lakin diqqətlə baxsan, qaçmağa təzə başlayanı təcrübəli idmançıdan asanlıqla ayıra bilərsiniz. Əsl idmançı qaçış yolunda elə irəliləyir ki, kənardan baxanda pəncələrini yerə ehməlcə vura-vura pərvazlandığını güman edərsən. Onun bütün bədənini sim kimi gərilməmişdir, eyni zamanda son dərəcə sərbəstdir. Ona baxanlar elə düşünür ki, özləri də bu cür qaça bilərlər. Buna cəhd göstərsələr, əlli-altmış metrədən sonra tövşüməyə başlayacaqlar.

271. Verilmiş atalar sözlərində cümlə tiplərini müəyyənləşdirin, atalar sözlərini öyrənin.

Şirin söz ilanı yuvasından çıxardar.

Xəlbirlə su gətirməzlər.

Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi.

Uşaqılıqda yalan deyənə, böyüyəndə inanmazlar.

Ata olmayan, ata qədri bilməz.

Ac toyuq yuxusunda darı görər.

Ağlamayan uşağa süd verməzlər.

Ağac kökündən su içər.

Bir güllə bahar olmaz.

272. Mətni oxuyun, sadə cümlənin şəxsə görə növlərini tapıb dəftərinizə yazın, növünü göstərin:

QOBUSTANIN QAYA TƏSVİRLƏRİ

İnsanlar əlverişli iqlimi, zəngin təbii sərvətləri olan Azərbaycan torpağında qədimdən məskən salmışlar. Qədim insanların yaşadıqları belə yerlərdən biri də Qobustan qayalıqları olmuşdur. Qayalar üzərində həkk edilmiş təsvirlər göstərir ki, eradan əvvəl 8-ci minillikdən eramızın 19-cu əsrinədək insanlar bu yerlərdə yaşamışlar. Süjet müxtəlifliyini və uzun dövrü əhatə etməsinə görə Qobustan qaya təsvirləri olduqca zəngindir. Tədqiqatçılar 750 qaya üzərində 4000-ə qədər insan, heyvan təsviri, müxtəlif işarələr, yağış suyunu, kəsən heyvanların qanını toplamaq üçün yalaqlar-qablar aşkar etmişlər.

Qobustan qaya təsvirləri, adətən, qadın və kişi rəsmlərindən, vəhşi öküz, keçi, maral, ceyran, şir şəkillərindən ibarətdir. Heyvanlar bəzən öz təbii böyüklüyündə çəkilmişdir. Qayalar üzərində qazma üsulu ilə çoxlu qayıq təsviri həkk olunmuşdur. Suya oturmuş qayıqların burnunda günəş, silahlı və silahsız adamlar, habelə tək-tək daşlar üzərində balıqçılar, kərtənkələ, araba şəkilləri və ayaq ləpirlərinin təsviri var. Ay, günəş, ulduz, xaç təsvirlərinə də rast gəlirik. Qobustan qaya təsvirləri arasında ov səhnəsi, kollektiv əmək prosesi, taxıl biçini, əlləri yuxarı qaldırmaqla ibadət etmək, qız qaçırmaq və yallıya oxşar rəqs səhnələrinə də təsadüf olunur. Müxtəlif təsvirlər arasında süvari və piyadaların vuruşması səhnələri, keçilərin döyüşməsi, itlərin maral, donuz, canavar qovması, dəvə karvanları və s. nəzəri cəlb edir. Qobustanın qaya abidələri içərisində qavaldaş, bir növ, ibtidai musiqi aləti olmuşdur. Rəqslər bu daşın «çalınması» ilə ifa edilmişdir.

Böyükdaş deyilən dağın ətəyindəki qaya üzərində latın dilində yazılmış kitabədən öyrənilir ki, imperator Domisianın dövründə (81-96-cı illər) 12-ci Roma legionu Azərbaycanda da olmuşdur.

Qobustanın tarixi-təbii qoruğu dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Açıq səma altındakı qoruq-muzey geniş şöhrət tapmış, beynəlxalq turizm marşrutuna daxil edilmişdir. Hər il minlərlə turist Qobustan abidələrinə tamaşa etmək üçün uzaq-uzaq ellərdən respublikamıza gəlir.

AZƏRBAYCAN İDMANÇILARI OLİMPIYA OYUNLARINDA

Qədim Yunanıstanın böyük filosof və riyaziyyatçısı Pifaqor (bizim eradan əvvəl VI əsr) deyirdi ki, həyat olimpiya oyunlarına oxşayır. Olimpiya oyunlarının bütün yarışlarında idmançılar şərəf və qələbə çələngi qazanmaq üçün mübarizə aparırlar. Onlar sülhə və dostluğa, yarışda ləyaqətə xidmət edən idmanı və idman oyunlarını təbliğ edən Olimpiadanın iştirakçılarına, təşkilatçılarına və təşviqatçılarına çevrilirlər. Olimpiya oyunları sülhün övladlarıdır və onun möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan idmançıları Olimpiya oyunlarında ilk dəfə 1952-ci ildə SSRİ komandasının tərkibində iştirak etmişlər. Finlandiyanın paytaxtı Helsinki şəhərində keçirilən yarışlarda Azərbaycan idmançılarından 3 nəfəri - güləşçilər Rəşid Məmmədboyov, İbrahimpaşa Dadaşov və atlet X.Mədətov var idi.

Bu yarışlarda ən böyük müvəffəqiyyətə R.Məmmədboyov nail olmuşdur. Finalda Yaponiya idmançısı ilə güləşən idmançımız olimpiadanın gümüş medalı ilə mükafatlandırılmışdı.

Avstraliyanın Melburn şəhərində keçirilən XVI Olimpiya oyunlarında (1956-cı il) Azərbaycanı atlet Yuri Konovalov təmsil edirdi. Yuri 100 m məsafəyə qaçmaqda 39,8 san. vaxtla Avropa rekordunu təzələyərək gümüş medala layiq görülmüşdü.

XVII Olimpiya oyunlarında (1960-cı il, Roma) Azərbaycan idmançıları şərəfli qələbə qazandılar. SSRİ yığmasının tərkibində atlet Yuri Konovalov, vaterpolçu Yevgeni Saltsin və basketbolçu Aleksandr Petrov gümüş medala layiq görüldülər.

1964-cü il Tokio Olimpiadasında Azərbaycan idmançılarının tərkibi daha mötəbər oldu. Ən böyük müvəffəqiyyəti beşnövçü Viktor Mineyev qazandı. O, komanda birinciliyində İ.Novikov və A.Makayevlə birlikdə Olimpiya çempionu olmuşdur. Qadınlardan ibarət voleybol komandasında həmyerlimiz İnnə Riskal gümüş medal qazanmışdır. 57 kq çəki dərəcəsinə A.İbrahimov Olimpiadada III yeri tutmuşdur.

XIX Olimpiya oyunlarında (1968-ci il, Meksiko) Azərbaycanın üç nümayəndəsi- İnnə Riskal, Vera Lantratova (voleybol) və suya tullanan Nadejda Karpuxina çıxış etdilər. Yarışlarda voleybolçularımız turniri birinci yerdə başa vurub qızıl medal almışdılar. XXI (Monreal) və XXII (Moskva) Olimpiadalarında həndbolçularımız R.Şabanova, İ.Şubina, L.Savkina sovet komandasının tərkibində qızıl medallara layiq görülmüşlər.

XXIV (Cənubi Koreya) Olimpiadada İ.Məmmədov, V.Koretski qılıncoynatmada, İ.Ponmaryov isə futbol üzrə yarışlarda qızıl medal almışdılar.

1952-2000-ci illərdə keçirilən Yay Olimpiya oyunlarında Azərbaycan idmançıları 14 qızıl, 12 gümüş və 9 bürünc medal qazanmışlar.

LÜGƏT

riyaziyyat – математика
oxşamaq – быть похожим
çələng – венок
təşviqatçı- агитатор
təşkilatçı – организатор
nail olmaq – достигать, добиваться
suya tullanan – прыгун в воду

layiq görülmək – считать
достойным
çixış etmək – выступать
təmsil etmək – представлять
interesi
mükafatlandırmaq – награждать
mötəbər – достойный доверия

SUALLAR

1. Olimpiya oyunlarında idmançılar nəyin xatirinə mübarizə aparırlar? 2.Olimpiadanın iştirakçısı, təbliğatçısı və təşviqatçısı olan idmançılar nəyə xidmət edirlər? 3.Azərbaycan

idmançıları ilk dəfə nə vaxt, hansı olimpiadada iştirak etmiş və nəticələri necə olmuşdur? 4. Olimpiadalarda ilk qızıl medalı Azərbaycan idmançılarından kim qazanmışdır? Bəs sonrakı olimpiadalarda kimlər fərqlənmişlər? 5. İlk azərbaycanlı Olimpiya çempionu kim olmuşdur? O, hansı idman növündə komanda ilə birlikdə qızıl medal qazanmışdı? 6. London Yay Olimpiadasında Azərbaycan idmançılarının uğurları haqqında nə deyə bilərsiniz?

§34. MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlə iki və daha çox sadə cümlədən əmələ gəlir. Mürəkkəb cümlələr iki yerə ayrılır: 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) tabeli mürəkkəb cümlələr.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabər hüquqlu iki sadə cümlədən düzəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinə aşağıdakı mənə əlaqələri ilə bağlanır:

1. **Zaman əlaqəsi.** Məs: Boksçunun ürəyi bərk döyündü, rəngi ağardı.

2. **Ardıcılıq əlaqəsi.** Məs: Azarkeşlər yerlərini tutdu, oyunçular meydançaya çıxdılar, hakim oyunun başlanmasına işarə verdi.

3. **Səbəb-nəticə əlaqəsi.** Məs: Zəng vuruldu, tələbələr auditoriyalardan çıxdılar.

4. **Qarşılaşdırma əlaqəsi.** Məs: Yoldaşlarının hamısı məşq edirdi, Arifin isə ayağı zədəli idi.

5. **Aydınlaşdırma əlaqəsi.** Məs: Vəziyyət olduqca ağır idi: qonaqlar hesabda irəli çıxmış, oyunun qurtarmasına isə lap az qalırdı.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr həm bağlayıcı ilə, həm də bağlayıcısız işlənir. Məs: Gah azarkeşlərin sürəkli alqışları

ucalır, gah da tam sakitlik yaranırdı. Boksçular bir-birinə güclü zərbələr endirir, hakimlər xalları hesablayırdılar.

273. İntonasiya ilə bağlanan beş tabesiz mürəkkəb cümlə yazın.

274. Aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümlələri dəftərinizə köçürün, buraxılmış durğu işarələrini yerinə yazın və cümlənin mənə əlaqələrini müəyyənləşdirin.

1. Qədəh parçalandı xoşbəxtlikdən əlini yaralamadı.

2. İndi şəhər tamamilə donmuşdu ticarət tənəzzül etməyə əhali gündən-günə kasıblaşmağa başlamışdı.

3. Biri gözəl idi ancaq qanacağı yox idi.

4. Axşamlar gün batandan sonra burada iş sanki daha da qızışır adamların sayı çoxalır işgüzar danışqlar artırıldı.

275. Aşağıdakı atalar sözlərini Azərbaycan dilinə mürəkkəb cümlələr şəklində yazılı tərcümə edin:

Кто много читает, тот много знает.

Братская любовь тверже каменных стен.

Не счастье старит человека, а горе.

Где нет званий, там нет и смелости.

Не думай о страхе, так его и не будет.

Ученье любишь – человеком будешь.

Знай больше, говори меньше.

Век живи, век учись.

BOKS

Boks ən qədim idman növlərindən biridir. Onun beş min illik tarixi vardır. Qədimdə yumruq döyüşü adlanan bu idman növü Əlcəzirdə, Misirdə və Yunanıstanda geniş yayılmışdı. Lakin müasir boksun vətəni İngiltərə hesab olunur. Burada 1743-cü ildə boksun ilk yarış qaydaları Con Braun tərəfindən tərtib olunmuşdur. O vaxt döyüş yalnız əllə keçirilirdi, badalaq gəlməyə və bir-birini tutub saxlamağa icazə verilirdi. 1865-ci ildə İngiltərədə "Qraf Kuinsberrinin qaydaları" yaranır və boksun gələcək inkişafına təkan verir. Bu qaydalarda rinqin

ölçüsü, raundların davam etmə müddəti və əlcəklərin çəkisi də müəyyən edilmişdi.

1924-cü ildə Azərbaycanda boksçular ittifaqı ilk dəfə olaraq Boks Federasiyasını təsis etmiş və bundan sonra onlar beynəlxalq turnirlərdə və görüşlərdə iştirak etməyə başlamışdılar.

Azərbaycan boksunun banisi, əməkdar idman ustası və əməkdar məşqçi, beynəlxalq dərəcəli hakim Abbas Ağalarov SSRİ çempionatının gümüş mükafatçısı, beynəlxalq görüşlərin qalibi və 15 il ardıcıl Azərbaycan çempionu olmuşdur. A.Ağalarovun tələbələrindən 1950-60-cı illərdə Azərbaycan boks məktəbinin gözəl ənənələrini davam etdirən A.Abiyev, B.Kipiani, T.Babanlı, R.İmanov, B.Eynullayev və başqaları hal-hazırda beynəlxalq dərəcəli hakimlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Professor Ağacan Abiyev Azərbaycan və Avropa Boks Federasiyalarının vitse-prezidenti, Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin baş katibi, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının rektorudur.

1992-ci ildə Azərbaycan Boks Federasiyası AİBA və EABA-nın tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edilmişdir.

Son illər ərzində yeniyetmələr, gənclər və yaşlılar arasında keçirilən Avropa və dünya çempionatlarının qalibi və mükafatçıları arasında Azərbaycan idmançıları da vardır. Məşhur boksçumuz R.Hüseynov ikiqat Avropa çempionu və Dünya Kubokunun sahibidir. Ə.Məmmədov ən ağır çəki dərəcəsinə yeniyetmələr arasında Avropa çempionu, dünya çempionatının bürünc mükafatçısı, «Atlanta-96» Olimpiadasında fəxri V yerin sahibi olmuşdur. Əli İsmayilov Avropa və dünya birinciliklərinin bürünc mükafatçısı olmaqla, 2002-ci ildə **hərbiçilərin** Dünya birinciliyinin çempionu da olmuşdur.

1996-cı ildən respublikamızın paytaxtında ənənəvi olaraq AİBA-nın prezidenti, professor A.Çoudrinin kuboku uğrunda Beynəlxalq boks turniri keçirilir.

Sidney - 2000-ci il Olimpiadasında idmanımızın tarixində ilk dəfə olaraq boks üzrə bürünc medalı idman ustası Vüqar Ələkbərov qazanmışdır.

LÜĞƏT

yalın – голый

müvəffəq olmaq – добится успеха

fəaliyyət – активность

məşhur – известный

həvəskar – любитель

fəxri – почетный

SUALLAR

1.Boks qədimdə necə adlanırdı? 2.İlk yarış qaydaları harada və kim tərəfindən yaradılmışdır? 3. Bu idman növü Olimpiya oyunlarına neçənci ildə daxil edilmişdir? 4.Bu idman növü üzrə federasiya neçənci ildə Azərbaycanda təsis edilmişdir? 5.Tanınmış boksçulardan kimi tanıyırsınız? 6.1992-ci ildə hansı hadisə baş vermişdir? 7.Boksçularımızın son idman uğurları haqqında nə deyə bilərsiniz?

§35. TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri ona tabe olur. Tabe edən **baş** cümlə, tabe olan isə **budaq** cümlə adlanır. Budaq cümlələr ya baş cümlənin bir üzvünü, ya da bütövlükdə baş cümləni aydınlaşdırır. Məs: Aydın oldu ki, Azərbaycan güləşçiləri finala çıxa bilməmişlər.

Belə mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirəndə budaq cümlə bir cümlə üzvü olur və bir sintaktik suala cavab verir: Azərbaycan güləşçilərinin finala çıxa bilməsi aydın oldu – Nə aydın oldu? Azərbaycan güləşçilərinin finala çıxa bilməsi. Bütün budaq cümlələr uyğun cümlə üzvlərinin suallarına cavab verir.

Azərbaycan dilində daha çox işlənən budaq cümlələr aşağıdakılardır:

1. **Mübtəda budaq cümləsi.** Mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin ya mübtədası əvəzində işlənir, ya da onu izah edir. Məsələn: Hamıya məlumdur ki, Olimpiya oyunları dörd ildə bir

dəfə keçirilir. Bu tip budaq cümlələr əksər hallarda baş cümlədən sonra gəlir və ki bağlayıcısı ilə ona bağlanır.

Bəzən mübtədə budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **kim, kim ki** sözləri ilə də bağlana bilər:

Kim mənim gücümə eyləyirsə şəkk,

Bu meydan, bu da mən gəlsin gülşək.

2. **Xəbə budaq cümləsi.** Xəbə budaq cümləsi baş cümlənin budur, odur, bu idi, o idi, bundadır, ondadır, belədir, elədir və s. sözlərlə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. Məs: Arzum budur ki, vətən torpağı tezliklə işğalçılardan təmizlənsin.

Bu tip budaq cümlələr baş cümlədən sonra gəlir və ki bağlayıcısı ilə ayrılır.

3. **Tamamlıq budaq cümləsi.** Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin feli xəbərini tamamlayır. Məs: Rəhbərlik çalışır ki, torpaqlarımızı sülh yolu ilə azad etsin.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə **ki, nə ki, hər nə ki** bağlayıcıları ilə bağlanır.

276. Cümlələri oxuyun, tabeli mürəkkəb cümlələri tapın, nəvünü qarşısında göstərin:

Onu elə bir yerə çağırıbmışdılar ki, o, buraya həmişə həsədlə baxmışdı. Görəsən, burada ab-hava necədir, -deyə özünə sual verdi. O bilirdi ki, burada heç bir artıq hərəkətə yol vermək olmaz, heç bir artıq söz danışmaq olmaz.

Mənə məlumdur ki, siz çox təmiz adamsınız, mənə belə bir adam lazımdır. -deyə vəzifəli adam sözə başladı. «Mənim istəyim budur ki, siz bizim etimadımızı doğrultmaq üçün bütün idarəni əliyərilərdən, dəllallardan, öz cibini vətəndən çox sevən adamlardan təmizləyəsınız.

İclasda onun çıxışından belə anlaşıldı ki, o, nə özü rüsvət alacaq, nə də rüsvətxora aman verəcək. İnsan özünü dərk etməsə, həyatda öz yerini tuta bilməz. Həzrət Əli nəhaq deməyib ki, özünü dərk etməyən Allahı da dərk etməz. Arzum budur, xalqımızın ən yaxşı oğlu olasınız. Mən həmin insanam ki, dövlət tapşırıqlarını şəraf və vicdanla yerinə yetirmişəm. İndi özümdə elə bir qüvvə hiss edirəm ki, dağı dağ üzə qoya

bilərəm. Biz bu dünyaya o vaxtda gəlmişik ki, vətənimizin çiçəklənməsinə, inkişafına öz töhfəmizi verə bilək. O yerdə ki, həlalıq var, insanlıq var, orada yaşamaq və işləmək hamıya xoşdur. Onunçün özümü bu sənətə öyrətmişəm ki, bir gün heç kimdən asılı olmayım. Nə qədər mənə tapşırıbmışdılar, mən də o qədər yerinə yetirdim. Fikrimə gələni deməsəm, özümü xoşbəxt və rahat hesab etmərəm.

BASKETBOL

Basketbolu 1891-ci ildə ABŞ-ın Springfild (Masaçusets ştatı) kollecinin 30 yaşlı anatomiya və fiziologiya müəllimi, doktor Ceyms Neysmit yaratmışdır. Salonda oynanılmaq üçün düşünülen bu oyun üzrə ilk yarış elə yarandığı il kollecin idman zalında keçirilmişdir.

Deyirlər ki, Neysmit yaratdığı bu oyuna özü ad vermişdir. Basketbolun ilk oyunlarından birində Frenk Meqan adlı bir tamaşaçı oyuna böyük coşğunluqla baxır, topun təkrar-təkrar dirəklərdən asılmış şaftalı zənbillərinə atılması onda hədsiz maraq və gülüş doğurur və o, «basketbol!» deyə çığır (İngilis dilində «basket» zənbil, «bol» isə top deməkdir). Bu yeni və qərribə sözü eşidən tələbələr də top zənbilə düşən kimi tez-tez «basketbol» deyə çığırıbmışlar. O vaxtdan bu söz bütün dünyada məşhurlaşır. Neysmit 1892-ci ildə oyun üçün qaydalar hazırlayır ki, bunlar indi də qüvvədədir. 1892-ci il iyunun 18-də Beynəlxalq Basketbol Federasiyası -FİBA yaradılmışdır. 1936-cı ildən basketbol Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilmişdir.

Basketbol, 60 dəqiqə olmaqla hər biri 20 dəqiqədən ibarət üç hissəli oyundur. Fasilə 10 dəqiqə olur. Oyun heç-heçə olarsa 5 dəqiqə əlavə vaxt verilir, istənilən qədər oyunçunu əvəz etmək mümkündür. Komandalar oyunun hər yarısında iki dəfə bir dəqiqəlik fasilədən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Top 5 saniyə ərzində oyuna daxil edilir. Topa sahib olan komanda onu 30 saniyə ərzində səbətə tullamalıdır. Oyunçunun hər bir texniki səhvi iki cərimə tullaması ilə cəzalandırılır.

Oyunçu 5 fərdi və texniki səhvə görə oyundan çıxarılır. Topu oyundan səbətə salan komandaya iki xal, top cərimə tullaması ilə səbətə düşəndə bir xal verilir. Komanda 5 nəfər əsas oyunçudan və 7 nəfər ehtiyat oyunçudan ibarətdir. Hər bir görüş üçün 5 hakim təyin olunur: iki meydanaça hakimi, hakim-katib və iki nəfər saniyəölçən hakim.

LÜĞƏT

elə yarandığı il – в тот год	qüvvədə olmaq – быть в силе,
ad vermək – называть, называть	быть действительным
coşqunluqla – возбужденно, пылко	istənilən qədər – сколько угодно
hədsiz – безгранично	ərzində – в течение
qəribə – чудесный	səhv – фол, ошибка, промах
məşhurlaşmaq – стать популярным	cəzalandırılmaq – наказать
ehtiyat oyunçu – запасной	əsas oyunçu – основной игрок
(резервной) игрок	

SUALLAR

1. Basketbol nə vaxt, harada və kim tərəfindən yaradılmışdır? 2. Basketbol sözü necə meydana gəlmişdir və onu ilk dəfə kim səsləndirmişdir? 3. Basketbolun ilk qaydaları nə vaxt hazırlanmışdır? 4. Beynəlxalq Basketbol Federasiyası nə vaxt yaradılmışdır? 5. Basketbol nə vaxt Olimpiya oyunları proqramına daxil edilmişdir? 6. Basketbol oyununun davam etmə müddəti nə keçirilmə forması necədir? 7. Xallar necə hesablanır? 8. Komanda neçə oyunçudan ibarət olur?

§36. TƏYİN VƏ ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLƏRİ

Təyin budaq cümləsi. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvünü təyin edir. Bu tip budaq cümlələr baş cümlədəki **elə, elə bir, o** sözlərini izah edir.

Məs: Elə bir oğul istərəm ki, xalqımızı bu bələdan xilas etsin. Elə məşqçi lazımdır ki, komandanı bu böhrandan çıxara bilsin.

Zərflik budaq cümləsi. Bu budaq cümlələrin aşağıdakı növləri var:

1. **Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.** Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlənin fəli xəbərinə aid olur, baş cümlədəki **elə, belə** sözlərini izah edir. Məs: Dərslərini elə öyrən ki, yadından çıxmasın. Gölün suyu elə durulmuşdu ki, dibindəki daşlar aydın görünürdü.

2. **Zaman budaq cümləsi.** Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra olunduğu vaxtı bildirir. Bu tip budaq cümlələr, adətən, baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, elə ki, haçan ki, nə zaman ki** və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məs: Nə vaxt texniki fəndlərə tam yiyələnsən, səni də yığma komandaya qəbul edərlər. Elə ki, rəqibi ən çətin fəndlər təbiiq edirdi, dərhal Xəzər İsayevin əks fəndi ilə qarşılaşırdı.

3. **Yer budaq cümləsi.** Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir, baş cümlədən əvvəl gəlir. Ona **haraya, harda ki, o yerə ki, o yerdən ki, bir yerə ki, bir yerdən ki** və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə müvafiq olaraq **oraya, orada, oradan** sözləri işlənir. Məs: Harada şərait və yaxşı kadr varsa, orada idman sürətlə inkişaf edir. Təyinatla hara göndərsələr, ora da gedəcəyəm.

4. **Kəmiyyət budaq cümləsi.** Hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **nə qədər, nə qədər ki, hər nə qədər** bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə buna müvafiq olaraq **o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir elə** sözləri işlənir. Məs: Nə qədər çox məşq etsə, bir o qədər tez qalib gələr. Hər nə qədər çətin vəziyyətə düşürdüsə, bir o qədər də əks fənd təbiiq edirdi.

5. **Səbəb-məqsəd budaq cümləsi.** Baş cümlədəki hərəkətin səbəb və məqsədini bildirir. Səbəb-məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağ-

lanır. Məsələn: Fəxr edirəm ki, sən kimi bir idmançıya dərs demişəm. Hazırlaşdı ki, idman zalına keçib məşqə başlasın.

6. *Şərt budaq cümləsi*. Baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir. Şərt budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *əgər (hərgah)* bağlayıcısı və *-sa/ -sə* şərtləndirici ilə bağlanır. Məs: Əgər bakalavr pilləsini müvəffəqiyyətlə bitirsə, magistraturaya qəbul ola bilər. Yaxşı hazırlaşsa, imtahanları yüksək balla verə bilər.

277. Tabeli mürekkəb cümlələri tamamlayın.

Sonra fikrimə gəldi ki,

Özünü məlumdur ki,

Ürəyinə dammışdı ki,

Ağlımıza gəldi ki,

Dediklərindən aydın olur ki,

278. Mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin.

1. Məlum oldu ki, komandanın ehtiyat qüvvəsi yoxdur.

2. Aydın oldu ki, hakim cərimə topu təyin etmək fikrindədir.

3. Məlumdur ki, ilk sınaq çətin olur.

4. Yaxşı olar ki, məşqdən sonra duş qəbul edəsən.

5. Bir həftədir ki, şəhərimizdə kross yarışları davam edir.

6. Sənin dediklərindən belə çıxır ki, komandamız mükafata layiq yer tutacaq.

7. Bunlar onun nəticəsidir ki, məşqsiz yarışa çıxmısan.

279. Mətni oxuyun, mübtəda və xəbər budaq cümlələrini tapın.

AİLƏ

Hamıya məlumdur ki, ailə nığah əsasında formalaşan kiçik bir qrupdur. Ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır. Bu da aydındır ki, ailənin böyük üzvlərinin və ailə həyatının yetişən nəslə müntəzəm, məqsədyönlü təsiri onun düzgün tərbiyəsinin təməlini qoyur. Ailənin əsas və ümumi vəzifəsi budur ki,

uşaqları mövcud ictimai şəraitdə həyata hazırlasınlar. Ailə başçılarının daha məhdud və konkret vəzifəsi yeni yetişmələrin ailə şəraitində şəxsiyyətinin normal formalaşması üçün zəruri olan bacarıq və vərdisləri aşılamaqdır. Şərq alimlərinin nəsihətləri belə idi ki, «Ailə sahibi gözəl övlad yetişdirməli və ali demokratik cəmiyyət qurmağa kömək etməlidir».

Deməli, ailənin məqsədi budur ki, ictimai-iqtisadi quruluşa və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinə öz töhfəsini versin.

Uşaq və gənclərin cəmiyyətə yararlı şəxs kimi yetişməsi üçün ailənin böyük üzvlərinin vəzifəsi ailə münasibətlərində qarşılıqlı səmimiyyət, həssaslıq atmosferi yaratmaq, onlara tələblərdə təmkinli olmaq, dünyagörüşlərini genişləndirmək və gündəlik qayğı göstərməkdən ibarətdir.

Validə uşaq və yeni yetişmələrin maraqlandığı və bilməli olduğu hadisələrin mahiyyətini ciddi və düşünülmüş şəkildə izah etməlidir. Hər bir valideynə bu da aydındır ki, övladının müsbət keyfiyyətləri onun tərbiyəsinin məhsuludur. Bir kəlamda deyilir ki, bağban bağın meyvəsi ilə, ata-ana isə övladı ilə fərəhlənir.

Ailə dövlətin özəyidir. Uşaqlar elə böyüməli, elə tərbiyə almalıdırlar ki, gələcəkdə dövlətimizin sütunu olsunlar.

Bizim istəyimiz budur ki, ailəmizə və dövlətimizə layiqli şəxsiyyətlər böyüdüb yetişdirək.

ŞƏHİD İDMANÇI İLQAR SƏDİ OĞLU İSMAYILOV

Polis kapitani İlqar İsmayılov 1959-cu ildə Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. 1966-cı ildə 45 saylı şəhər orta məktəbinə getmiş, 1976-cı ildə 6 saylı idman təmayüllü internata köçürülmüşdü. İnternat məktəbdə təhsilini başa vuran sonra Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutuna daxil olmuşdu. Cudo üzrə idman ustası idi. 1982-ci ildə hərbi xidməti başa vurub «Dinamo» cəmiyyətində məşqçi işləyir. 1986-cı ildə milis sıralarına daxil olmuşdu. Sabunçu RPİŞ-də əməliyyat müvəkkili idi.

İlqar İsmayilovun anası Fatma xanım deyir: «İlqar hələ məktəbliyə idmana böyük həvəs göstərir, 9 yaşından «Lokomotiv» idman cəmiyyətində sambo idman növü ilə məşğul olurdu.

Qarabağa erməni təcavüzünün elə ilk günlərindən bütün polis əməkdaşları kimi İlqar İsmayilovun da rahatlığına son qoyuldu, adət etmədiyi güllə səslərinə, mərmə partlayışlarına alışmalı oldu.

1991-ci il dekabrın 5-də Ağdam rayonunun Məşəli və Malibeyli kəndləri erməni yağılarından təmizləndikdən İ.İsmayilovun göstərdiyi igidliyi dostları heç vaxt unutmayacaqlar. Həmin döyüşdə "dayısı" erməni olan bir nadürrüst döyüşçülərimizi əvvəlcədən hazırlanmış tələyə salmağa müvəffəq olur. Otuz nəfər döyüşçümüz mühasirəyə düşür. Təhlükənin ciddiliyini dərk edən polis kapitanı İ.İsmayilov qeyri-adi cəsarətlə ermənilərdən ələ keçirdiyi maşında mühasirədən çıxarılır. Az keçməz ki, Ağdam yaxınlığındakı hərbi hissədən götürdüyü canlı qüvvə ilə geri qayıdır. Döyüşçülərin otuzu da mühasirədən azad olur. Hər iki kənd erməni işğalından təmizlənir. Ağdam bölgəsindəki döyüşlərinə görə ona sağlığında Azərbaycan Milli Qəhrəmanı adı verilməsi təklifini isə İlqar rədd edir.

1992-ci ilin sentyabrı... Milli bayrağımızı başı üstünə qaldıran İlqar polis dostları ilə birlikdə Qızartı yüksəkliyinə doğru irəliləyirdi. O, polis yoldaşlarından həmişə 20 metr irəlində gedərdi. Bayrağı sancmağa gedəndə demişdi: «Söz verirəm ki, xüsusi əhəmiyyəti olan Laçın dəhlizini könüllülərlə çox azca şəhidlə bağlayacağam. Bizdən sonra dəhlizi əldə möhkəm saxlayın. Şəhid olsam, mənə Şəhidlər Xiyabanında uğrunda canımdan keçdiyim ana torpağa tapşırıq. Mənim meyitimi ermənilərə verməzsiniz».

İlqar İsmayilovun cəbhə dostu deyir: «İlqar çox güclü karateçi və cudoçu idi. Tək canına 26 erməni ilə bacardı və hamısını cəhənnəmə vasil etdi, hamısının avtomatını və snayper tüfəngini qənimət götürmüşdü. Nəhayət, İlqar İsmayilov Azərbaycanın üç rəngli bayrağını Qızartı yüksəkliyinə taxdı,

bayraq vuqarla dalğalandı. Düşmən Azərbaycanın bayrağını görəndən sonra böyük qüvvə ilə hücumla keçdi, çoxlu itki verib geri çəkildi. Bu qeyri-adi döyüşdə İlqar İsmayilovun vətən eşqi ilə çırpınan ürəyi düşmən gülləsinə tuş gəldi. O, neçə-neçə şirin arzusu ilə ana torpağa qovuşdu.

Xalqına, vətəninə qəlbən bağlı olan İlqar Sədi oğlu İsmayilov Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 oktyabr 1992-ci il tarixli fərmanı ilə «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» fəxri adına layiq görülmüşdür.

LÜĞƏT

erməni təcavüzü – армянская агрессия	yüksəklik – высота
hüdudlarından kənarda – за пределами	tuş gəlmək – встретиться
şəhid – погибший в борьбе за правое дело	qənimət – военная добыча, трофей
	mühasirə – осада, окружение

SUALLAR

1. Polis kapitanı İlqar neçənci ildə və harada anadan olmuşdur? 2. Ali təhsilini bitirdikdən sonra harada işləməyə başlamışdır? 3. Torpaqlarımızın işğalı İlqarı hansı addımı atmağa vadar edir? 4. Ona sağlığında Milli Qəhrəman adı verilməsindən niyə imtina edir? 5. Milli qəhrəmanımızın son döyüşü necə baş verir?

§37. DURĞU İŞARƏLƏRİ

Şifahi nitqdə səs bəzən alçalır, bəzən yüksəlir; bəzən sözlər arasında az və ya çox fasilə edilir, yəni bir ifadənin məzmununu dəyişdirmək üçün səs tonu məqsəduyğun bir şəkllə salınır. Bütün bu hallar yazılı nitqdə müəyyən işarələrlə qeyd olunur ki, bunlara da durğu işarələri deyilir.

Durğu işarələrinin sintaksisdə çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır, çünki müəyyən bir işarənin bu və ya başqa yerdə işlədilməsi nəticəsində nitqin məzmunu dəyişə bilər. Məs: Nadir güclü idmançıdır. Nadir güclü idmançıdır? Nadir güclü idmançıdır!

Nöqtə – nəqli cümlənin və sakit intonasiya ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda qoyulur.

Nəqli cümlə: Ona kömək lazımdır. Əmr cümləsi: Yarışda iştirak edən idmançılar stadionla gəlsinlər.

Sual işarəsi: Sual cümlələrinin axırında sual işarəsi qoyulur: - Ayırmaq olarmı candan ürəyi? (S. Vurğun).

Nida işarəsi: Hiss, həyəcan, təhqir çalarlığı və s. bildirən nəqli cümlələrin axırında nida işarəsi qoyulur. Məs: Rica edərim, mənə bir içim su ver! Heyhat! Son peşmançılıq fayda verməz!

Nida işarəsi səsin yüksəlməsini və tam fasilə tələb edir.

Çox nöqtə. Cümlədə fikir yarımçıq saxlanıldıqda, yaxud şiddətli hiss və həyəcan ifadə ediləndə fasiləni bildirmək üçün çox nöqtə qoyulur. Məs:

Hələ qorxusu var ölümün, qanın...

(S. Vurğun)

Vergül aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Təkrar edilən həmcins üzvlərin arasında:

Açıldı hər günün, ilin çiçəyi,

Şirvanın, Muğanın, Milin çiçəyi.

2. Cümlədə təkrar olunan **nə, gah, həm, da, də, ya** bağlayıcılardan əvvəl: Burada adam dincəlir, gah xəyala dalır, gah qulağı səse düşür, gah da bitməz-tükənməz fikirlər əlində daim köks ötürür.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayan **ancaq, amma, lakin** bağlayıcılarından əvvəl: Doğrudur, çox qocalmışam, amma cavanlardan geri qalmamışam.

4. Xitablar cümlə üzvlərindən, əsasən, vergüllə ayrılır: Nə çıxıbsız asimanə, durnalar! Tələbə, burada siqaret çəkilir.

5. Ara sözlər cümlənin əsas üzvlərindən vergüllə ayrılır.

Əlimə bir açar verib ki, dövlət,
Daşdan da gövhərlər çıxarram, əlbət

N. Gəncəvi

6. Adi intonasiya ilə deyilən nida sözləri cümlənin əsas üzvlərindən vergüllə ayrılır: Hey, kim var orda, çəkilin ordan.

7. Cümlənin əvvəlində gələn və adi intonasiya ilə deyilən **bəli, xeyr, yox, yaxşı** sözlərindən sonra vergül qoyulur: Bəli, bir az qəribə görünsə də, bu belə idi.

8. Özündən sonra isim, sifət və say gələn **o** şəxs əvəzliyindən sonra vergül qoyulur: O, topu meydanın ortasına atdı.

9. Özündən sonra gələn isim, sifət və sayı təyin etməyən **bu** əvəzliyindən sonra vergül qoyulur: Bu, hamının tanıdığı dünya çempionu Elnur Həsənovdur.

10. -ib/ -ib/ -ub/ -üb feli bağlama şəkilçilərindən sonra aşağıdakı hallarda vergül qoyulur.

Feli bağlama həmcins xəbər olarsa: Xanlar Şıx kəndindən çıxıb, Bayıldakı mənzilinə gedirdi.

11. Budaq cümlə ilə baş cümlə arasında vergül qoyulur: Əgər idmançılar bu yarışda qalib gəlsələr, dünya çempionatında iştirak edəcklər.

12. **Ki** bağlayıcısından sonra vergül qoyulur: Dedim ki, mən məşqə gələcəyəm.

Nöqtəli vergül aşağıdakı halda işlənir:

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə geniş cümlələr arasında: Adamların görkəmindən yorğunluq yağırdı; üst-başlarından palçıq, su tökülürdü.

İki nöqtə

1. Təkrar olunan həmcins üzvlərdən əvvəl ümumiləşdirici söz olarsa: Hər yer: dağlar, meşələr gömgöy göyərmişdi.

2. Müəllifin sözlərindən sonra gələn vasitəsiz nitqdən əvvəl iki nöqtə qoyulur: Aqillər demişdir: İş insanın cövhəridir.

Tirə

Tirə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1. Ümumiləşdirici sözlərlə həmcins üzvlər arasında: Dünya çempionları – Namiq və Ağası tələbələrle görüşə gəlmişdilər.

2. Vaxt, yer və kəmiyyət göstərən iki söz arasında: Bakı – Sabunçu elektrik dəmir yolu 1926-cı ildə çəkilmişdir.

3. İki və daha artıq şəxsin müsahibəsini göstərən cümlələrin əvvəlində:

-Nə xəbər var Məşədi?

-Sağlığın.

-Az-çox da yenə...

-Qəzet almış Hacıəhməd də.

-Ba! Oğlan nəməne.

Sən özün gördün alanda?

-Belə nəql edləyirdilər (M.Ə.Sabir).

7. Əsas cümlənin üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan ara cümlələr hər iki tərəfdən tire ilə ayrılır: Bir qrup veteran idmançı-onlar bu günlərdə prezident təqaüdünə layiq görülmüşlər – akademiya qonaq gəlmişdilər.

Defis

1. Müxtəlif şəkildə təkrar olunan və bir məna bildirən sözlər defislə yazılır: Tez-tez, diz-dizə, gəliş-gediş, var-yox, az-maz, kağız-kuğuz.

2. Bağlayıcısız işlədilər bilən iki sözdən əmələ gəlmiş sifətlər defislə yazılır: ədəbi-bədii, tarixi-ictimai.

3. Cəhətlər arasını anladan mürəkkəb sözlər defislə yazılır: şimal-şərq, cənub-qərb.

4. Müstəqil işlənən iki isimdən və müxtəlif ad bildirən sözlərdən düzələn və bir məna bildirən coğrafi adlar defislə, həm də böyük hərflə yazılır:

Alma-Ata, Amu-Dərya, Nyu-York və s.

Mötərizə

Əsas cümlənin üzvləri ilə heç bir sintaktik əlaqəsi olmayan ara cümlələr hər iki tərəfdən mötərizə ilə ayrılır: Cəlal bütün yarışlarda (o, II kurs tələbəsidir) qələbə qazanmışdır. Suya tullanma idmanı üzrə ilk yarış 1904-cü ildə Olimpiya oyunları zamanı keçirilmiş (o vaxt medallar uğrunda yalnız kişilər vışkadan tullanma üzrə yarışmışdılar) və ABŞ idmançıları fəxri kürsünün ən yüksək pillələrini (I, II və III yerləri) tutmuşdular.

1912-ci ildə Olimpiya oyunları proqramına qadınların iştirakı ilə keçirilən yarışlar da daxil edildi (əvvəllər yalnız vışkadan tullanma, 1920-ci ildən isə həm də trampindən tullanma).

Belə cümlələr sintaksisdə ara sözlər və ara cümlələr adlandırılır.

Dırnaqlar

1. Vasiyyətli nitq dırnaqlar arasına alınır və onun birinci sözünün baş hərfi böyük yazılır: Qoca tövrünü dəyişmədən: "Mən o günlərin canlı şahidiyəm"- dedi.

2. Əsər, jurnal, qəzet, gəmi, kitab və bu kimi adlar dırnaq içərisinə alınır. Mən «İdman» qəzetini həmişə oxuyuram. Oqtay Ağayev «Şöhrət ordeni» ilə təltif olunmuşdur.

280. Mətni oxuyun, durğu işarələrini göstərin, onların nə üçün işləndiyini izah edin.

BAYATI

Şifahi söz sərətimizin ən qiymətli incilərindən biri bayatılardır. Xalq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən lirik poeziyada bayatıların özünəməxsus yeri vardır.

Azərbaycan bayatılarının çoxu bir mövzuda - məhəbbət mövzusunda. Bu şeir parçalarında məhəbbət (əşq, sevgi) adı hiss kimi tərənnüm olunmur, insanın qəlbini dilə gətirən, onu yüksəldən, hər şeyə qalib gələn bir qüvvə kimi təsvir edilir. Lirik qəhrəman yaşadığı cəmiyyətdə məhəbbətdən qüdrətli, ondan təmiz və ulvi bir şey tanınır.

Bayatılarımızda insanın daxili aləmi ötəri, anı bir hiss kimi qələmə alınır. Hər bir bayatıda dərin bəşəri hiss, yüksək şeiriyət, təbiət gözəlliyi ilə insanın mənəvi aləmi vəhdətdə - qarşılıqlı müqayisədə verilir.

Aşıq, görənə qurban,
Zülfün hörənə qurban.
Əğyara inanmayıb,
Bizə dönənə qurban.

Aşıq, bu gün həzinəm,
Qəmlə dolub xəzinəm.
Mən elə oxlanmadım,
Bir də duram gəzinəm.

Aşıq sözün gizlədi,
Sözün düzün gizlədi.
Sən çıxdın çəmənliyə,
Lalə üzün gizlədi.

Qızıl gül açılanda,
Açılıb saçılanda.
Yarımdan ayrıldım
Hər sabah açılanda.

Eləmi, aşdı dağlar,
Qayalı, daşlı dağlar.
Nə sitəm eylədin ki,
Yar səndən qaçdı, dağlar?!

Aşıq sözün düz dedi,
«Gülü bağdan üz» dedi.
Xalın yeri buxaqdı,
Niyə səndə üzdədi

Eləmi, daşlı dağlar?
Çınqılı, daşlı dağlar.
Qorxuram gec gələsən
Göz qala yaşlı, dağlar?!

Dağlara çən düşəndə,
Sünbülə dən düşəndə.
Ruhum bədəndə oynar,
Sən yadıma düşəndə.

ƏHMƏD CAVAD

Cavad Məmmədli oğlu Axundzadə (Əhməd Cavad) 1892-ci ildə Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində anadan olmuşdur (O, 1937-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur). Ə.Cavad Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti olan böyük lirik-romantik şairdir. Onun şeirləri vətən və el məhəbbəti, lirik duyğularla yüklənmiş mənə dərinliyi ilə seçilir. Böyük şair V.Şekspirin «Otello», Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» və A.S.Puşkinin şeirlərini böyük sənətkarlıqla dilimizə tərcümə etmişdir.

1919-cu ilin avqust ayında qardaş türk ordusunun Naxçıvan, Zəngəzur, Gəncəbasar və Bakıda Azərbaycan əhalisinin imdadına çatması və onları erməni qırğınından xilas etməsi şairin ilhamını vəcdə gətirmiş və o, «Yol ver türkün bayrağına» şeirini yazmışdır.

Yol ver türkün bayrağına

Çırpınırdı Qara dəniz,
Baxıb türkün bayrağına!

«Ah...» deyərdim, heç ölməzdim,
Düşə bilsəm ayağına.

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!
Vəfalıdır gələn, gedən
Yol ver türkün bayrağına!

İncilər səp gəl yoluna!
Sırmalar düz sağ-soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Baña şeir, salam söylər!
Olsun bütün bizim ellər,
Qurban türkün bayrağına!

Ə.Cavad,

LÜĞƏT

çırpınmaq – биться
fırtına – буря
vəfalı – преданный
yana durmaq – отойти в сторону
qurban olmaq – быть жертвой,
пожертвовать жизнью

ayağına düşmək – припасть к
стопам
sırma – нежный (изящный)
серебряный струна

SUALLAR

1. Əhməd Cavad nə vaxt və harada doğulmuşdur? 2. O nə üçün repressiya qurbanı olmuşdur? 3. Onun şeirlərində hansı hisslər güclüdür? 4. Ə.Cavad hansı şairlərin əsərlərini ana dilimizə tərcümə etmişdir? 5. O, «Yol ver türkün bayrağına» şeirini nə vaxt və hansı hadisə ilə əlaqədar yazmışdır? 6. Əhməd Cavadın daha hansı şeirlərinin adlarını bilirsiniz?

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I SEMESTR

§1. Fonetika. Danışiq səsləri. Azərbaycan əlifbası. Səslərin təsnifi. Mətn: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni.....	3
§2. Samit səslər. Mətn: Azərbaycan dili.....	9
§3. Heca. Ağəng qanunu. Vurğu. Mətn: Azərbaycanın dövlət rəmzləri.....	17
§4. Leksikologiya. Çoxmənalı sözlər. Omonimlər. Sinonimlər. Antonimlər. Frazologiya. Mətn: Atletika.....	29
§5. Sözlün tərkibi. Kök və şakilçi. Mətn: Futbol.....	41
§6. Morfologiya. Nitq hissələri. İsim. Xüsusi və ümumi isimlər İsimlərin quruluşca növləri. Mətn: Müstəqil Azərbaycan Respublikası.....	46
§7. İsimlərin hallanması. Mətn: Bakı.....	52
§8. İsimlərin kəmiyyətə görə dəyişməsi. İsimlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi. Mətn: Bizim Akademiya.....	61
§9. Sifət. Sifətlərin quruluşca növləri. Sifətin müqayisə dərəcələri. Mətn: Olimpiya oyunları.....	70
§10. Say. Sayların mənacə növləri. Mətn: Güləş.....	78
§11. Əvəzlilik. Şəxs əvəzlilikləri. İşarə əvəzlilikləri. Mətn: Müasir beşnövçülük.....	84
§12. Sual əvəzlilikləri. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Təyini əvəzliliklər. Mətn: Çövkən.....	90
§13. Fel. Felin inkarlıq kateqoriyası. Mətn: Üzgüçülük.....	95
§14. Felin quruluşca növləri. Mətn: İdmanda intizam və etika.....	100
§15. Felin məlum, məchul və şəxssiz növləri. Mətn: 20 Yanvar.....	103

II SEMESTR

§16. Felin qayıdış, icbar və qaşılıq-birgəlik növləri. Mətn: Avarçəkme.....	108
§17. Felin xəbər şəkli və zamanları. Keçmiş zaman. Şühudi və nəqli keçmiş zamanlar. Mətn: Cüdo.....	113
§18. Felin indiki və gələcək zamanları. Qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanlar. Mətn: Milli güləş.....	116

§19. Felin şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları. Mətn: Ana ürəyi, dağ çiçəyi.....	121
§20. Felin əmr şəkli. Felin arzu şəkli. Mətn: Alpinizm.....	125
§21. Felin vacib şəkli. Felin lazım şəkli. Felin şərt şəkli. Mətn: Dil və vətənpərvərlik.....	133
§22. Felin mürəkkəb şekilləri. Mətn: Atüstü oyunlar.....	138
§23. Felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Feli sifət. Mətn: Azərbaycanda turizm.....	143
§24. Feli bağlama. Mətn: Stadion.....	148
§25. Zərf. Zərfin quruluşca növləri. Zərfin məna növləri. Mətn: Şahmat.....	152
§26. Köməkçi nitq hissələri. Qoşma. Bağlayıcı. Ədat. Nida. Mətn: Adaptiv bədən tərbiyəsi.....	157
§27. Sintaksis. Sintaktik əlaqələr. Mətn: Sambo.....	163
§28. Söz birləşmələri. Mətn: Gimnastika.....	167
§29. Cümlə üzvləri. Baş üzvlər. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Mətn: Ağırliqqaldırma.....	172
§30. Cümlənin həmcins üzvləri. Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər. Cümlə üzvlərinin əlavəsi. Mətn: Voleybol.....	177
§31. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan sözlər. Xitab. Ara sözlər. Mətn: Otüstü hokkey.....	182
§32. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. Nəqli, sual, əmr və nida cümlələri. Mətn: Qarabağ xanlığı.....	186
§33. Sadə cümlənin şəxsə görə növləri. Cütlərkibli və taktərkibli cümlələr. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr. Mətn: Azərbaycan idmançıları Olimpiya oyunlarında.....	190
§34. Mürəkkəb cümlə. Təbəssiz mürəkkəb cümlə. Mətn: Boks.....	196
§35. Tabeli mürəkkəb cümlə. Mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlələri. Mətn: Basketbol.....	199
§36. Təyin və zərflilik budaq cümlələri. Mətn: Şəhid idmançı İlqar Sədi oğlu İsmayilov.....	202
§37. Durgu işarələri. Mətn: Əhməd Cavad. Yol ver türkün Bayrağına.....	207

Balayeva Validə Gülməmməd qızı
Hüseynov Süleyman Səfər oğlu
Qaracayeva Elvira Muxtar qızı

AZƏRBAYCAN DİLİ

*(Azərbaycan Dövlət Universiteti-nin bakalavr təhsil pilləsində
I kurs rus bölməsi tələbələri üçün dərslik)*
Bakı, "Mütərcim", 2012

*Kitab "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 29.08.2012.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 13,5 ç.v. Tiraj: 100. Sifariş № 40.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutercim@mail.ru

Ant-268851

